

PREFACE

The object of the present undertaking is to edit the pure text of Shri Shankaracharya's Bhashya from a comparison of the previous editions, in a form more easy of access and on a principle more helpful to the understanding of the reader than has been, heretofore, attempted, in the hope that an acquaintance at once *real and deep* with that standard specimen of the Advaita Philosophy may thereby be secured and extended.

Certain special features distinguish this edition from others—the extant editions are very faulty—certain words left out altogether, wrong words substituted for right ones, misdivision of words, absence of punctuation, mispunctuation, quotations not marked or mixed together—these defects, I have tried to remove. Special attention has been paid to punctuation which is an indispensable aid to quick reading and intelligibility. All quotations excepting two have been traced, plainly marked and their sources indicated, exhaustive cross references also are given. Wherever the Bhashya enters into lengthy arguments it has been suitably divided into paragraphs and the पूर्वपक्ष and the उत्तरपक्ष have been distinctly indicated. One list gives the Gita passages that form the subject-matter of the महत्सूत्र, another gives some parallel passages from the Gita and the Upanishads. An index also of the Gita verses is added. The reader will find all these improvements of invaluable help in understanding the Bhashya and following the line of argument through the several stages.

The Bhagvat-Gita is the most original and profound work extant in any language on the Philosophy of religion and morals. Its principle depends upon its complete harmony with the Shruti, taken as a whole with vastness of application—and this is the open sesame supplied in the Bhashya to the Rajaguhya of the Divine Exemplar and Teacher. The Bhashya sets forth the teachings of the Gita with a power, a fullness, and an eloquence rarely equalled, never surpassed. It is impossible to read it without feeling that the luminous order and logical sequence of

Printers—Pages 1-136 at the Hind Sevak Press, Shanwar
Peth Poona No 2 the rest at Veerabhuva Kesari Press,
632 Shukrawar Peth, Poona N 2

Publishers—Dr N G Sardesai, L.M & S for the Oriental
Book Agency, 15 Shukrawar Peth, Poona No 2

All rights reserved by the publisher.

PREFACE

The object of the present undertaking is to edit the pure text of Shri Shankaracharya's Bhāshya from a comparison of the previous editions, in a form more easy of access and on a principle more helpful to the understanding of the reader than has been heretofore, attempted, in the hope that an acquaintance at once *real and deep* with that standard specimen of the Advaita Philosophy may thereby be secured and extended.

Certain special features distinguish this edition from others—the extant editions are very faulty—certain words left out altogether, wrong words substituted for right ones, misdivision of words, absence of punctuation, mispunctuation, quotations not marked or mixed together—these defects, I have tried to remove. Special attention has been paid to punctuation which is an indispensable aid to quick reading and intelligibility. All quotations excepting two have been traced, plainly marked and their sources indicated, exhaustive cross references also are given. Wherever the Bhāshya enters into lengthy arguments it has been suitably divided into paragraphs, and the पूर्वपक्ष and the उत्तरपक्ष have been distinctly indicated. One list gives the Gita passages that form the subject-matter of the ब्रह्मसूत्रs, another gives some parallel passages from the Gita and the Upanishads. An index also of the Gita verses is added. The reader will find all these improvements of invaluable help in understanding the Bhāshya and following the line of argument through the several stages.

The Bhāshya-Gita is the most original and profound work extant in any language on the Philosophy of religion and morals. Its principle depends upon its complete harmony with the Shruti, taken as a whole with vastness of application—and this is the open sesame supplied in the Bhāshya by the Rajaguhya of the Divine Exemplar and Teacher. The Bhāshya sets forth the teachings of the Gita with a power, a fullness, and an eloquence rarely equalled, never surpassed. It is impossible to read it without feeling that the luminous order and logical sequence of

the parts are surpassed only by *the lofty unity and coherence of the whole* (एकपाक्यता). It is a classic of thought in the greatest of its domains—the domain of moral and religious philosophy.

The storm that has latterly roared around the stately tree has not succeeded beyond raising columns of dust blinding the eyes of the unwary and the credulous, guns of heavy calibre that took forty years to *manufacture* have failed to effect a single breach in the adamantine walls of the fortress. These virulent literary assaults provoke the repetition of the old dictum that what is true in them is not new, and what is new is not true. These militant critics revel in presenting the other side in fantastic costumes and airy caricature, by the iteration of nicknames and the cudgelling of dummy opponents. This is not the place to unravel all the evasive mystifications, refute all the veiled columns, correct all the deliberate distortions with a manifest persevering determination to prove a case at all cost. Minds though highly gifted when thus prostituted rapidly reduce truth to a minus quantity. They are congenitally incapable of comprehending the *spiritual* meaning of the साधनचतुष्टय—the very first necessary condition of ब्रह्मजिज्ञासा, they cannot steadily keep before their eyes the vast distinction between the व्यावहारिक and पारमार्थिक conceptions of the word ज्ञान and so on. They are morbidly prone to misconceive language. Too much of what passes as criticism of नियुक्तिमार्ग is the improvised chatter of a raw lad, pertentously ignorant of his subject. These critics pose them selves as Advaitawadins and of course as Mayawadins and yet shower vulgar abuses on Shri Shankaracharya for recognising limits to प्रयुक्तिमार्ग ! Readers should be thoroughly on their guard against the common error of confounding together a wide acquaintance with many books on a given subject, and a clear insight into the subject itself. These modern knights errant of pseudo philosophy when but lightly touched by the Brihadhyara with his logical spear of celestial temper must, perforce, return to their natural incongruous shapes and hues.

ब्रह्मसूत्रविषयवाक्येनाभिमतानि भगवद्गीतावचनानि—

ब्रह्मसूत्राणि

स्मृतेश्च । १ २ ६
अपि च स्मर्यते । १ ३ २३
उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च २ १ ६
अपि च स्मर्यते । २ ३ ४५
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । २ २ १७
अनियम सवाप्त्यामनिराध दाब्दानु
मानाभ्याम् ३ ३ ३१
स्मरन्ति च । ४ १ १०
यागिन प्रति च स्मर्यते । ४ २ २१

गीतावचनानि

इक्षर सर्वभूताना १८ ६१
न तद्भासयते सूर्य १९ ६
न रूपमहोद्दत्तपापलभ्यते १५ ३
मर्मवाशो जीवलोके जावभूत १५ ७
जेय यत्नत् प्रवक्ष्यामि १२ १
शुक्लकृष्णे गती ह्येते ८ २३
शुद्धा देशे ६ ११
यत्र काल त्वनावृत्ति ८ २३

गीताशास्त्रार्थस्य श्रुतिमूलकत्वे साक्षिभूतानि कतिचित्

गीता

श्रुतिवाक्यानि—

श्रुति

- २ १९ य एन वेत्ति० हन्ता केन्यन्यते हन्तु हतश्चतन्मन्यते
हतम्-इत्यादि (कठ उ २ १९)
० २० न जायते म्रियते० न जायत म्रियते वा केदाचित्-इत्यादि
(कठ उ २ २८)
२ २९ आश्चर्यवत्प्रदयति० आश्चर्यवत्प्रदयति कश्चिदेनम्-इत्यादि
(कठ उ २ २९)
३ ४२ इन्द्रियाणि पराण्याह
इन्द्रियेषु परा ऋषा-इत्यादि (कठ
उ ३ १००)
८ ११ यदक्षर वेदविदो० सर्वं यद्वा यत्प्रदमात्मनन्ति-इत्यादि
(कठ उ २ १५)
१३ १३ सर्वेन पाणिपाद सर्वेन पाणिपाद तत्-इत्यादि (श्व उ
३ १६)
१३ १५ बहिरतश्च भूताना बुद्धय तद्विषयमचिन्त्यरूपम्-इत्यादि
(मु उ ३ १७)
१५ ६ न तद्भासयते सूर्या० न तत्र सूर्या भक्ति-इत्यादि (मु उ
२ २ १०)
१० २०, अहमात्मा १८ १७ १ न विहित गहाया इत्यादि (मु उ ३ १७,
श्व उ १८, ६१ इक्षर सर्व १५ १५ कठ उ १०, त उ २ ११)
सर्वस्य चाह,

७ २६	वेदाह समनीतानि ।	स चात्र वद्य न च गम्यास्ति वत्ता-ध उ ३ १७
७ २८	यथा त्वत्गत पाप	नैन पाप्मा भरति यू उ ४ ४ २३
६ २९	सर्वभूतस्थमानान	यस्मिन् स्वर्गाणि भूतानि आर्भवाभूत्
६ ३१	सर्वभूतस्थित	त्रिजानन-इ उ ७ धस्तु सवाप्य भूतानि आत्मन्वयानुपपत्ति इ उ ६ सं मनुविधरणमेवा गजानाममभदाद्य छा उ १ ४ १ वृ उ ४ ४ २२
४ ८	परिप्राणाय साधूना	क्षत्रस्य क्षत्रयद्गम य उ १ ४ १४ १५
२ ३१	स्वधर्ममपि चावश्य	यो वा ण्तदक्षरमवित्रिा प्रति म कूपण-यू उ ३ १ १०
२ ४९	दूरेण ह्यवर कृपणा फलहतव	नैन कृताकृततपत-य उ ४ ४ २०
२ ५०	बुद्धियुक्तो जहाताह	ण्वमेव प्रजातिनो प्रयत्नन्ति-य उ ४ ४ २२ कचक्षेत्रह वपाणि इ उ २
३ ४	न कर्मणामनारभात्	सर्वेन्द्रियगुणाभाम सर्वेन्द्रियविधानत ध उ ३ १०
१३ १४	सर्वेन्द्रियगुणाभाम०	क्षीयन्त्यामा यमाणा गस्त-दृष्ट पग वरे-मु उ २ २ ८
४ १९ ३७	जानामिदग्ध जानाम सर्वजमाणि	नवद्वारे पुरे दहा-ध उ ३ १८
५ १३	नवद्वार पुरे०	त्रिरक्षत्रस्थाप्य सप्त गारा ध उ २ ८
६ ११, १३	शुचीदो० समकाय०	द्वया ह प्रात्रप या त्र्य जामुराध-यू उ १ ३ १
१६ ६,	द्वौ भूतसर्गा०	श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादयम्-१ उ १ ११ श्रद्धयाऽग्नि समिध्यत । न मा २ १ १ स्तूस्तरदुस्तरान्-(१) दानेनादानम् (२) अज्ञाधेन प्राधम् (३) श्रद्धया अश्रद्धाम् (४) सत्यनानृतम् -सामयन् उ १ आचक ६ १ ९
१७ २८	अश्रद्धया हुत०	प्या ददा यागानुवदति स्तनधिनुदद इति दाम्यत दत्त, स्वध्वमिति-यू उ ५ २ ३
१० ४	क्षमा मत्स्य दम गम	
१६ २	दया भूतेषु	

इत्यानीनि शब्दाऽधत्ता
उपलभ्यन्ते ।

या सवादात् उतवास्यान गतश

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितेन

भाष्येण सहिता

उपोद्धातः

“नारायणः परोऽपक्तात् अण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्थान्तस्त्रिमं लोकाः समद्वीपा च मेदिनी ॥”

स भगवान् सृष्टेर्दं जगत्, तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः, मरीच्यादीन् अग्ने
सृष्ट्वा, प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षण धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यान्
च मनक्सनन्दनादीन् उत्पाय, निवृत्तिलक्षण धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राह-
यामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्म - प्रवृत्तिलक्षणो, निवृत्तिलक्षणश्च,
जगतः स्थितिकारणम् । प्राणिनां माक्षात् अभ्युदयनिःश्रेयसर्हतु यः स धर्मो
ब्राह्मणार्थैः वर्णाभिः आश्रमिभिः श्रेयोर्थिभिः अनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेन
अनुष्ठान्नां कामोद्भवान् हीयमानविबक्त्रिज्ञानेहतुकेन अधर्मेण अभिभूय-

जाने धर्मे, प्रवर्धमाने च अधर्मे, जगतः स्थितिं परिविपालयिषुः सः आदिकर्ता नारायणारुर्यो विष्णुः भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसु-
देवात् अंशेन कृष्णः किल सम्बभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणे रक्षितः
स्यात् वैदिको धर्मः, तदधीनत्वात् वर्णाश्रमभेदानाम् ॥

स च भगवान् ज्ञानेश्वर्यं शक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नः त्रिगुणात्मिकां
वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्य, अजः अक्षय्यो भूतानां ईश्वरो
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्, स्वमायया देहवानिव जात इव च लोका-
नुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयं
अर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्न्या उपदिदेश, गुणाधिके हि गृहीतः
अनुष्ठेयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं
वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीतार्यः सप्तभिः श्लोकशतिः उपनिबन्ध ॥

तत् इदं गीताशास्त्रं समस्तवैदिकधर्ममारसङ्ग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं, तदर्थ-
विष्करणाय अनेकेः विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमापि अत्यन्तविरुद्धा-
नेकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं उपलभ्य अहं विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं
संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहे-
तुकस्य संसारस्य अत्यन्तापरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्व-
कात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात् भवति । तथा इममेव गीतार्थं धर्मं
उद्दिश्य भगवतेव उक्तम्—

“स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने” ॥ [म. भा. अश्व. १६. १२.],
इति अनुर्गतासु । तत्रैव च उक्तम्—

“नत्र धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभा ।” [म. भा. अश्व. १९. ७.]

“यः स्यादेकामने लीनः तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन् ।” [म. भा.
अश्व. १९. १.],

“ज्ञानं संन्यामलक्षणम्” [म. भा. अश्व. ४३ २५.] इति च ।
इहापि च अन्ते उक्तं अर्जुनाय—

“ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । ” [१८. ६६.] इति । अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णान् आश्रमांश्च उद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्, ईश्वरार्पणशुद्ध्या अनु-
 प्रीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः । शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयस-
 हेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तथा चेममेवार्थमभिसंधाय वक्ष्यति—‘ ब्रह्मण्या-
 धाय कर्माणि ’ [५. १०.], ‘ योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्म-
 शुद्धये ’ [५. ११.] इति ॥

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं
 परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतः अभिव्यञ्जयन् विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धा-
 भिधेयवत् गीताशास्त्रम् । यतः तदर्थविज्ञाने समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतः
 नद्विवरणे यत्नः कियते मया ॥

अत्र च धृतराष्ट्र उवाच—“ धर्मक्षेत्रे ” इत्यादि ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

(अर्जुनविषादयोगः)

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥ १ ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पदैयतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य ! महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो वीराश्च द्रुपदश्च महारथाः ॥ ४ ॥
भृष्टकेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित् कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमीजाश्च वीर्यवान् ।
सौमद्रो क्षीपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तात्रिबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान् भीष्मश्च कर्णश्च द्रुपश्च समितिञ्जयः ।
अभ्यन्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थं त्यक्तजीविताः ।
 नानाशास्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
 अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
 पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ १० ॥
 अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
 भीष्ममेघाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
 तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाम्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥
 ततः श्वेतैर्दशैर्युक्तं महति स्यन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
 पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
 अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः सहदेवश्च सुघोषमाणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
 काश्यपश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
 धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्याकश्चापराजितः ॥ १७ ॥
 हुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ! ।
 सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक् ॥ १८ ॥
 स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
 नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
 अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
 प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २० ॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ! ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोद्धभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ! ॥ २१ ॥

यावदेताधिरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ! ।

सेनयोद्धभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथात्तमम् ॥ २४ ॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ ! पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥ २५ ॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृनथ पितामहान् ।

आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥ २६ ॥

श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोद्धभयोरपि ।

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

कृपया परयाऽऽविष्टो विधीदन्निदमग्रवीन् ।

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमान् स्वजनान् कृष्ण ! युयुत्सुन समुपस्थितान् ॥ २८ ॥

सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।

वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

गाण्डीवं संसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
 न च शक्तोऽभ्यधस्थातुं भ्रमतीथ च मे मनः ॥ ३० ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ! ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥
 न कारुक्षे विजयं कृष्ण ! न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द ! किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥
 येषामर्थं काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
 आचार्याः पितरः पुत्राः तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥
 एतात्र हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ! ।
 अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥
 निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ! ।
 पापमेवाथयेद्दस्मान् हत्यैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
 तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सथान्धवान् ।
 स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ ३७ ॥
 यद्यप्येते न पश्यन्ति लाभोपहतचेतसः ।
 कुलक्षयकृतं दोषं मिश्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
 कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मिन्निवर्तितुम् ।
 कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ! ॥ ३९ ॥
 कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
 धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिमघत्युत ॥ ४० ॥
 अधर्माभिभवात्कृष्ण ! प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
 स्त्रीषु दुष्टासु घाष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः ॥ ४१ ॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
 पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डादकक्रियाः ॥ ४२ ॥
 दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
 उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥
 उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनादेन । ।
 नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥ ४४ ॥
 बहो यत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
 यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
 यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
 धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

सत्रय उवाच—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः सङ्क्षेपे रथोपस्थ उपाविशत् ।
 चिखुज्य सशरं चापं शोकसंविद्धमानसः ॥ ४७ ॥
 इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां विषादपर्वण्यं
 भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्म-
 विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
 अर्जुनविपाद्ययोगो नाम
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(माण्ड्ययोगः)

सन्नय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमथुपूर्णाकुलेश्चणम् ।
विपीदन्तमिदं घाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमर्कातिंकरमर्जुन ! ॥ २ ॥
हृद्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतस्त्वय्युपपद्यते ।
शुद्धं हृदयदीर्घस्य त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ! ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच—

कथं मीष्ममहं सङ्घये द्रोणं च मधुसूदन ! ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजाहोवरिसूदन ॥ ४ ॥

शुरूनहत्वा हि महानुभावान्
भ्रयो भोक्तुं भिक्षुमपीह लोके ।
हत्वाथंकामांस्तु शुरुनिहैव
भुञ्जीय भांगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभाव.

पृच्छामि त्वां धर्मसम्भूदचेता ।
यच्छ्रेय स्यान्नश्चित् ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

न हि प्रपद्यामि ममापनुद्यात्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अद्याप्य भूमावसपन्नमृद्ध
राज्य सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

सन्नय उवाच—

पृथमुत्स्या हृषीकेश गुडाकेश पर-तप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेश प्रहसन्निय भारत ।
सेनयोरुभयार्मध्ये विपीदन्तमिदं वच ॥ १० ॥

अत्र 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' [१.२] इति आरभ्य यावत्
'न योत्स्य इति गोविन्द उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।' [२.९.] इत्येतदन्त
प्राणिना शोकमाहादिसत्सारबीजभूतदोषान्नवकारणप्रदर्शनाधस्वेन व्याख्यायो
ग्रन्थ । तथा हि—अनुनेन राज्यसुरपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसन्नन्धिवान्धवेषु
'अहं एतेषां' 'मम एते' इत्येव भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्तस्मद्ब्रुवित्छेदादिनिमित्ती
आमन शोकमोहो प्रदर्शितो 'कथं भीष्ममहं सह्यं च' [२.४] इत्या-
दिना । शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतत्विकविज्ञानं स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे
प्रवृत्तौऽपि तस्मात् सुद्धात् उपरराम, परधर्मे च भिक्षाजीवनादिकं फलं
प्रवृत्तुं । तथा च सर्वप्राणिनां शोकमाहादिदोषाविष्टचेतसा स्वभावत एव
स्वधर्मपरि-यागं प्रतिपिद्धमवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां
वाङ्मनःकायादानां प्रवृत्तिं फलानभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्गारा च भवति । नत्र
एव सति धर्माधर्मोपचयात् इष्टानिष्टज-मसुखदुःखप्रामिलक्षणं समार-

अनुपरतो भवति । इत्यतः संसारबीजभूतो शोकमोही । तयोश्च सर्वकर्म-
संन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानात् नान्यतो निवृत्तिः इति तत् उपदिदिक्षुः
सर्वलोकानुग्रहार्थं अर्जुनं निमिर्त्ताकृत्य आह भगवान् वासुदेवः—अशो-
च्यान् [२ ११.] इत्यादि ॥

अत्र केचित् आहुः—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठा-
मात्रादेव केवलात् केवल्यं न प्राप्यत एव । किं तर्हि ? अग्निहोत्रादिभ्रातस्मा-
त्कर्ममहितात् ज्ञानात् केवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितः अर्थः इति ।
ज्ञापकं च आहुरस्य अर्थस्य—‘अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न कारिष्यासि’
[२.३३.], ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२.४७.], ‘कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्’
[४.१५.] इत्यादि । हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय इति इयमपि
आशङ्का न कार्या । कथम् ? (क्षात्रं कर्म सुद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसा-
लक्षणं अत्यन्तदूरमपि स्वधर्मं इति कृत्वा न अधर्माय;) तदकरणं च
—‘ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि’ [२.३३.] इति
बुधना यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां
प्रागेव न अधर्मत्वामिति सुनिश्चितं उक्तं भवति—इति ।

तदमत्; ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोः । ‘अशो-
च्यान्’ [२ ११] इत्यादिना भगवता यावत् ‘स्वधर्ममपि चावेक्ष्य
[२.३१.] इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वानिरूपणं कृतम्, तत्
मांस्यम् । तद्विषया बुद्धिः आत्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावात् अकर्ता
आत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणात् या जायते, सा साङ्ख्यबुद्धिः । सा येषां
ज्ञानिनां उचिता भवति, ते साङ्ख्याः । एतस्याः बुद्धेः जन्मनः प्राक्
आत्मनो देहादिष्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वका
मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः । तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः । सा येषां
कर्मिणां उचिता भवति ते योगिनः । तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी
निदिष्टे ‘एषा तेषाभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।’ [२ ३९.]

इति। तथाश्च साङ्ख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां साङ्ख्यानं विभक्तं
 वक्ष्यति 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' [३.३.] इति। तथा च योगबुद्ध्याश्रयां
 कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तं वक्ष्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३.३.] इति।
 एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रिभ्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवन्तव उक्तं
 ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वात्कर्तृत्वकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयोः सुगपत् एकपुरुषा-
 श्रयत्वासंभवं पश्यता । यथा एतत् विभागवचनं तथैव दर्शितं
 ज्ञातपर्थाये ब्राह्मणे—“एतमेव प्रव्राजितो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः
 प्रव्रजन्ति” इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण “किं प्रजया
 करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” [बृ. उ. ४.४.२२.]
 इति । तत्रैव च प्राक् दारपारिहात् 'पुरुषः' 'आत्मा' प्राकृतो
 धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं—पुत्र, द्विप्रकारं च वित्तं—
 'मानुषं,' 'दैवं' च; तत्र मानुषं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं, वियां च
 दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं 'सांस्कामयत' इति अविद्याकामवत् एव
 सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि । तेभ्यो [व्युत्थाय, प्रव्रजन्ति इति]
 व्युत्थानं आत्मानमेव लोक इच्छतः अकामस्य विहितम् । तदेतत्
 विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्, यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयः अभिप्रेतः
 स्यात् भगवतः ॥

न च अर्जुनस्य प्रश्नः उपपद्यो भवति 'जयायसी चैत्कर्मणस्ते'
 [३.१.] इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोः भगवता पूर्वं
 अनुक्तं कथं अर्जुनः अश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्पायस्त्वं भगवति अध्यारोप-
 येत् मृषैव 'जयायसी चैत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' [३.१.] इति ॥

किञ्च—यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चयः उक्तः स्यात्, अर्जुनस्यापि
 स उक्त एवेति, 'यच्छ्रेय एतयोरैक तन्मे भूहि सुनिश्चितम्' [५.१.]
 इति कथमुभयोरुपदेशो सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् ? न हि
 पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शान्तिं च भोक्तव्यामिद्युपदिष्टं 'तयोरन्यतर-
 त्वित्तप्रशमनकारणं भूहि' इति प्रश्नः संभवति ।

अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः
 कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुस्वरं प्रतिवचनं देय, 'मया बुद्धिकर्मणोः

समुच्चयः उक्तः, किमर्थमित्थं त्व भ्रान्तोऽमि' इति । न तु पुनः प्रतिवचनमननु-
रूपं पृटादन्यदेव 'द्वे निष्टे मया पुरा प्रोक्ते' [३. ३] इति वक्तुं युक्तम् ।

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि
मर्ममुपपन्नम् । किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मानं कर्म स्वधर्म इति जानतः 'तस्मिं
कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' [३. १.] इत्युपालम्भोऽनुपपन्नः ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणाऽऽत्म-
ज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

यस्य स्वज्ञानाद्वागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन, दानेन,
तपसा वा विशुद्धमत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयं 'एकमेवेदं सर्वं
ब्रह्म अर्कवृत् च' इति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं
यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म
येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्; यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मचण्डित न
ज्ञानेन समुच्चियते पुरुषार्थसिद्धये, तद्वत्तत्फलाभिमध्यहंकाराभावस्य तुल्य-
त्वाद्दिदुषः । तत्त्ववित्तु न 'अहं करोमि' इति मन्यते, न च तत्फलमभिसंधत्ते ।
यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः
काम्य एवाग्निहोत्रादां प्रवृत्तस्य सामिहृते त्रिनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्रा-
यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमाग्निहोत्रादि भवति । तथा च दर्शयति भगवान्
'कुर्वन्नपि न लिप्यते' [५. ७.], 'न करोति न लिप्यते' [१३. ३१.]
इति तत्र तत्र । यद्य 'पूर्वः पूर्वतरं कृतम्' [४. १५.], 'कर्मणश्च हि
समिद्धिमास्थिता जनकादयः' [३. २०.] इति, तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् ।
तत्कथम् । यदि तावत्पूर्वं जनकादयस्तत्त्वाविदोऽपि प्रवृत्तकर्मणि. स्युः, ते
लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [३.२८.] इति ज्ञानेनैव संमिद्धिमास्थिताः
कर्ममन्यामे प्राप्तेऽपि कर्मणा महद्व संमिद्धिमास्थिताः न कर्मसंग्याम कृत-
वन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्वाविदः—ईश्वरममपित्तेन कर्मणा साधनभूतेन

ससिद्धिं मत्त्वशुद्धिं, ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्, 'मत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति [५.११.] इति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' [१८. ४६.] इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तां यथा ब्रह्म' [१८. ५०.] इत्यादिना ।

√ तस्मात् गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिः, न कर्म-समुच्चितात्-इति निश्चितः अर्थः । यथा च अयं अर्थः तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्र एवं धर्मसम्प्लुटचेतसो मिथ्याज्ञानवतः महति शोकमागरे निम-ग्रस्य अर्जुनस्य अन्यत्र आत्मज्ञानात् उद्धरणं अपश्यन् भगवान् वामुदेवः ततः कृपया अर्जुनं उद्दिधारयिषुः आत्मज्ञानाय अवतारयन् आह—

श्रीभगवन्ुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च मानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्यान् इत्यादि ॥ न शोच्या अशोच्या भोष्मद्रोणादयः, सहृ-नत्वात्, परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वान् । तान् अशोच्यान् अन्वशोचः अनुशोचितवान् आसि 'ते त्रिपन्ते मत्सिमत्त, अहं तेः विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यमुखादिना ?' इति । त्व प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादान् च वचनानि च भाषसे । तदेतन् मोक्षं पाण्डित्यं च विरुद्धं आत्मानि दर्शयसि उन्मत्त इव इति अभिप्रायः । यस्मात् गतासून् गतप्राणान् मृतान्, अगतासून् अगतप्राणान् जीवतः च न अनुशोचन्ति पण्डिताः आत्म-ज्ञाः । पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पण्डिताः, 'पाण्डित्यं निर्विण्य' [बृ. उ. ३.५.१.] इति श्रुतः । परमार्थतत्त्वु तान् नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि, अतो मूढोऽमि इति अभिप्रायः ॥ ११ ॥

कुनः ते अशोच्याः ? यतो नित्याः । कथम् ?—

८ न त्वेवाह जातु नास न स्व नेमे जनाधिपा ।
न चैव न भविष्याम सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

न त्विति ॥ न तु एव जातु कदाचित् अहं नासम्, किन्तु आममेव ॥ अतीतेषु देहात्पत्तिविनाशेषु घटादिषु वियदिव नित्य एव अहं आसं इति अभिप्रायः । तथा—न त्वं न आमी, किं तु आमीरेव । तथा—न इमे जनाधिपा न आसन्, किं तु आसन्नेव । तथा—न च एव न भविष्याम, किं तु भविष्याम एव सर्वे वय अतः अस्मात् देहविनाशात् परं उत्तरकालेऽपि । त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेण इत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, न आत्मभेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

तत्र कथमिदं नित्य आत्मा इति ? दृष्टान्त आह—

९ देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिं धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहिन इति ॥ देह अस्य अस्तीति देही तस्य देहिनो देहवत् आत्मन अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावं वात्प्राप्तिस्था, यौवनं युवो भावं मध्यमावस्था, जरा वयोहानि जीर्णावस्था, इत्येतां तिस्रः अवस्था अन्योन्यविलक्षणा । तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशः, द्वितीयावस्थोपजने न उपजन आत्मन । किं तर्हि ? अविक्रियस्यैव एकस्य द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्ति आत्मनो दृष्टा । तथा तद्देवे देहात् अन्यो देहो देहान्तर, तस्य प्राप्तिं देहान्तरप्राप्तिं अविक्रियस्यैव आत्मन इत्यर्थः । धीरो धीमान् तत्र एव सति, न मुह्यति न माह आपद्यते ॥ १३ ॥

यद्यपि आत्माविनाशनिमित्ता मोहा न सम्भवति नित्य आत्मा इति विजानतः, तथापि शीतोष्णमुखदुःखप्राप्तिनिमित्ता मोहा लौकिको दृश्यते, मुखविद्योगनिमित्तो मोहः दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोकः । इत्येतत् अजुनस्य वचन आशङ्क्य भगवान् आह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णमुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शा इति ॥ मात्राः आभिः मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रा-
दीनि इन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः । ते शीतोष्ण-
मुखदुःखदाः शीतं उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा—स्पृश्यन्ते
इति स्पर्शाः विषयाः शब्दादयः । मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णमुखदुःखदाः—
शीतं कदाचित् सुखं, कदाचित् दुःखम् । तथा उष्णमपि अनियतस्वरूपम् ।
मुखदुःखे पुनः नियतरूपतां न व्यभिचरतः । अतः ताभ्यां पृथक् शीतो-
ष्णयोः ग्रहणम् । यस्मात् ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमा-
पायशीलाः तस्मात् अनित्याः । अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व
प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं वा मा कार्षीः इत्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यात् इति ? शृणु—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं हि इति ॥ यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं
समदुःखसुखं सुखदुःखप्रार्त्ना हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति
न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनात् एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः, सः नित्या-
त्मस्वरूपदर्शननिष्ठो इन्द्रसहिष्णुः अमृतत्वाय अमृतभावाय मांक्षाय
कल्पते नमर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोही अकृत्वा शीतोष्णादिमहानं युक्तं, यस्मात्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

नासत इति ॥ न असतः आविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य
न विद्यते नास्ति भावो भवनं अस्मिन्ना ॥

न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैः निरूप्यमाणं घस्तुसत् भवति । विकारो हि सः, विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्वद्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत्, तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्राक् ऊर्ध्वं च अनुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्—न; सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः, सद्बुद्धिः असद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिः न व्यभिचरति, तत् सत्, यद्विषया व्यभिचरति, तत् असत्—इति मदसाद्विभागं बुद्धितन्त्रे स्थिते, सर्वत्र द्वे बुद्धी नर्वैः उपलभ्येते समानाधिकरणे—न नीलात्पलवत्,—सन् घटः, सन् पटः, सन् हस्ती, इति । एवं सर्वत्र । तयोः बुद्धयोः घटादिबुद्धिः व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद् घटादिबुद्धिविषयः असत्, व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयः, अव्यभिचारान् ॥

घटे विनष्टे घटबुद्ध्या व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्—न; पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात् । विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः ॥

सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यते इति चेत्—न; पटादी अदर्शनात् ॥

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यते इति चेत्—न; विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्ती किंविषया स्यात् ? न तु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् ।

एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत्—न; ' इदं उदकम् ' इति मरीच्यादी अन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् ।

तस्मात् देहादेः द्वन्द्वस्य च सकारणस्य असतो न विद्यते भाव इति । तथा सतः च आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्र अव्यभिचारात् इति अबोचाम । एवं आत्मानात्मनोः सदमतोः उभयोरपि दृष्टः उपलब्धः अन्तो निर्णयः, सत् सर्वत्र असत् अमद्वेति तु अनयोः यथोक्तयोः तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम ; सर्वं च ब्रह्म ; तस्य नाम तदिति

तद्भावः तत्त्वं, ब्रह्मणो याथात्म्यम् । तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनः,
तेः तत्त्वदर्शिभिः । स्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिं आश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा
शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि दृन्दानि, विकारोऽयमसशेषं मर्गचि-
जलवन्मिथ्याद्यभ्रमते-इति मनसि निश्चिन्त्य तितिक्षस्व इति अभि-
प्रायः ॥ १६ ॥

किं पुनः तत् यत् सदेव सर्वदा इति ? उच्यते—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अविनाशि इति ॥ अविनाशि न विनष्टुं शीलं अस्येति । तु शब्दः
अस्तौ विशेषणार्थः । तत् विद्धि विजानीहि । किम् ! येन सर्वं इदं जगत्
तर्तं स्वामं सदारयेन ब्रह्मणा माकाशं, आकाशेनेव षटादयः । विनाशं
अदर्शनं, अभावम् । अव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न याति इति
अव्ययं, तस्य अध्ययस्य । न एतत् मदीक्ष्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति, व्यभि-
चरति निरवयवत्वात्, देहादिवत् । नापि आत्मीयेन, आत्मीयाभावात् । यथा
देवदत्तो धनहान्या व्येति, न तु एवं ब्रह्म व्येति । अतः अव्ययस्य अस्य
ब्रह्मणः विनाशं न कश्चित् कर्तुं अर्हति, न कश्चित् आत्मानं विनाशयितुं
शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म; स्यात्मानि च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

किं पुनः तत् अस्तु यत् स्वात्ममत्तां व्यभिचरन्तीति ? उच्यते—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्त इति ॥ अन्तः विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः । यथा
मृगतृष्णिकादी मद्बुद्धिः अगुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते, स तस्य
अन्तः ; तथा इमे देहाः स्वप्रमायादेहादिवच्च अन्तवन्तः नित्यस्य शरी-
रिणः शरीरवतः अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः अन्तवन्त इति उक्ताः
विदेकिभिरित्यर्थः । ' नित्यस्य ' ' अनाशिनः ' इति न पुनस्कम् ; नित्य-
त्वस्य द्विविधत्वात् लोके, नाशस्य च । ' यथा देहो भस्मीभूतः अदर्शनं
गतो नष्ट उच्यते । वियमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याघ्यादियुक्तो

जातो नष्ट उच्यते । तत्र 'नित्यस्य' 'अनाशिन' इति द्वित्रिभेनापि नाशेन असत्त्वद्वेषेत्यर्थः । अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यात् आत्मन , तत् मा भृदिति 'नित्यस्य' 'अनाशिन.' इत्याह । अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ॥

ननु आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मन स्वतः सिद्धत्वात् । सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमितसो प्रमाणाच्चेपणा भवति । न हि पूर्वं 'इत्थं अह' इति आत्मा अप्रमाय पश्चात् प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न हि आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धो भवति । शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं अतद्दर्माध्यारोपणमात्रनिर्गतकत्वेन प्रामाण्यं आत्मनः प्रतिपद्यते, न तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुति — 'यत् नाक्षादपगोक्षाद् ब्रह्म य आत्मा सर्गान्तर' [बृ उ ३ ४ १] इति ॥

यस्मात् एव नित्यं अविक्रियश्च आत्मा सरमात् युध्यस्व, युद्धात् उपरमं ना कार्षी इत्यर्थः ॥

न हि अत्र युद्धवर्तक्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव हि असौ शोक-मोहप्रतिबद्धतूर्णो आस्ते । अतः तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इति अनुवादमात्रं, न विधिः ॥ १८ ॥

शोकमाहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकं, इत्येतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचो [कठ. उ २ १८, १९] आनिनाय भगवान् ॥

यतु मन्यसे 'युद्धे भीष्माद्यां मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इत्येषां युद्धे मृषैव ते । कथम् ?—

य एन वेत्ति हन्तारं यश्चेन मन्यते हतम् ॥

उभो तौ न विजानीतो नाय हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

य एन इति ॥ एन प्रकृतं देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हनन-क्रियायां कर्तारं, यश्च एन अन्यो मन्यते हतं देहहननेन 'हतं अहम्' इति हननक्रियायां दर्शभूतं, तौ उभो न विजानीतौ न ज्ञातवन्तौ अपिद्वेकं न आत्मानम् । 'हन्ता अहम्' 'हत आस्मि अहम्' इति देहहननेन आत्मानं

अहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः । यस्मात् न अयं आत्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविक्रियत्वात् ॥ १९ ॥

कथं अविक्रियः आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—

• न जायते म्रियते वा कदाचित्
 नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

न जायते न उत्पद्यते, जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः । तथा न म्रियते वा । वाशब्दः चार्थे । न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिन्द्यते । कदाचित्शब्दः सर्वविक्रियाप्रतिपेधैः संबन्धयते—न कदाचित् जायते, न कदाचित् म्रियते, इत्येवम् । यस्मात् अयं आत्मा भूत्वा भवनक्रियां अनुभूय पश्चात् अभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियते इति उच्यते लौकिके । वाशब्दात् नशब्दाच्च अयं आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः पुनः । तस्मात् न जायते । यो हि अभूत्वा भविता न जायते इति उच्यते । नैवं आत्मा । अतो न जायते । यस्मान् एवं तस्मात् अजः । यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यः च । यद्यपि आयन्तयोः विक्रियायाः प्रतिपेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिपिन्धाः भवन्ति, तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्देरेव तदर्थैः प्रतिपेधः कर्तव्यः इति अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिपेधो यथा स्यात् इत्याह—शाश्वतः इत्यादिना । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिपिन्द्यते । शाश्वद्भवः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण, निरवयवत्वात् । निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयाविपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिपिन्द्यते पुराणः इति । यो हि अवयवगमेन उपक्षीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते । अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः; न वर्धते इत्यर्थः । तथा—न हन्यते । हन्तिः अत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्यः

अपुनरुक्तताये । न विपरिणम्यते इत्यर्थः । हृन्म्यमाने त्रिपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । अस्मिन् मन्त्रे पद् भावविकाराः लौकिकवस्तुत्रिक्रिया आत्मनि प्रतिषिद्धवन्ते । सर्वप्रकारत्रिक्रियारहितः आत्मा इति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् ' उभौ तौ न विजानीतः ' [२. १९] इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः ॥ २० ॥

' य एनं धेत्ति हन्तारम् ' [२. १९] इत्यनेन मन्त्रेण हनन-क्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति इति प्रतिज्ञाय, ' न जायते ' इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुं उक्त्वा प्रतिज्ञातार्थं उपसंहरति—

० वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥ १७१

वेदाविनाशिनं इति ॥ वेदं विजानाति अविनाशिनं अन्यभाव-विकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं . यो वेद इति सम्बन्धः । एनं पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं अजं जन्मरहितं अव्ययं अपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रियां कर्ति ? कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति ? न कथंचित् कंचित् हन्ति, न कथंचित् कंचित् घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः, प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य च अविक्रियत्वस्य तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवतः । हन्तेस्तु आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन कथितः ॥

विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् ' कथं स पुरुषः ' इति । ननु उक्त एव आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभव-कारणविशेषः । सत्यं उक्तः । न तु साः कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियात् आत्मनः इति । न हि अविक्रियं स्थाशुं विदितवतः कर्म न सम्भवति इति चेत्—न; विदुषः आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो युक्तः ' कथं स पुरुषः ' इति । यथा बुद्ध्याया-द्व्यस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अवियया

उपलब्धा आत्मा कलयते, एवमत्र आत्मानात्मविषयज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या वियया—असत्परूपपर्यय परमात्मन अविश्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते । विदुष कर्मासिद्धयर्थत्वात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तानि अधिदुषो विहितानि इति भगवतो निश्चयाऽऽगम्यन्ते ॥

ननु वियापि अविदुष एव विधीयते, विदितवियस्य पिष्टपपणवत् विया-
विधानावर्कयान । तत्र अविदुष कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो
न उपपद्यते इति चत्—न । अनुष्ठयस्य भावाभावविशेषोपपत्ते । अग्नि-
होत्रादिविध्यथज्ञानोत्तरकाल रग्निहोत्रादिधर्म अनकसाधनापसहारपूर्वक
अनुष्ठय 'कर्ता अह, मम कर्तव्यम्' इत्यत्रप्रचारकविज्ञानवत् अविदुष
यथा अनुष्ठय भवति न तु तथा न जायते 'इयायामस्वरूपविध्यर्थ
ज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चित् अनुष्ठय भवति, किन्तु 'नाह कर्ता, नाह
भोक्ता' इत्याद्यर्थमस्त्वाकर्तृत्वादिप्रियपनानात् अयत् न उत्पद्यत इति
एष विशेष उपपद्यत । य पुन 'कर्ता अह' इति वक्ति आत्मान, तस्य
'मम इह कर्तव्यम्' इति अयस्यभाविर्ना बुद्धि स्यात् तदपेक्षया स
अधिक्रियत इति त प्रति कर्माणि सम्भवति । म च अविद्वान्, 'उभौ तौ
न विजानीत' [२ १९] इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुष कर्माक्षप-
वचनात् च 'कथं स पुरुष' इति । तस्मात् विशापितस्य अविश्रिया-
त्मदर्शिन विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्त्यास एव अधिकार । अत एव
भगवान् नारायण सारयान् विदुष, अविदुषश्च कर्मिण प्रविभज्य
द्वे निष्ठे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन सारयाना कर्मयोगेन योगिनाम्'
[३ ३] इति । तथा च पुत्राय आह भगवान् व्यास—'द्वावि
मात्रथ पन्थानौ' [म भा शानि २४० ६] इत्यादि । तथाच 'क्रिया
पथश्चैत्र पुरस्तात् पश्चात् मयासश्च' [तै शा १० १२ १२ तात्पर्या
नुवाद । तुल्य-ई उ २ भाष्य तथाके उ १ भाष्यम्] इति । एतमव
विभाम पुन पुन दशमिष्यति भगवान्—अतच्चावित् 'अहकारमिम्हात्मा
कर्ताहमिति मन्यते' 'तत्त्वजित्तु १ अह करामि' [३ ०७-२८]
इति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा सन्यन्यास्ते' [५ १३] इत्यादि ॥

तत्र केचित् पाण्डितमन्या वदन्ति— 'जन्मादिपद्भावाविक्रिया-
रहित. आविक्रियः अकर्ता एक. अह आत्मा' इति न कस्यचित् ज्ञान
उत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसंन्यास. उपदिश्यते इति । तत् न, 'न
जायते' इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेश-
सामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्वविज्ञान कर्तृश्च देहान्तरसंबन्धविज्ञानं उत्पद्यते,
तथा शास्त्रात् तस्य एव आत्मनः अविक्रियत्वाकर्तृत्वकत्वादिविज्ञान
कस्मात् न उत्पद्यते इति प्रष्टव्याः ते । करणागोचरत्वात् इति चेत्—न
'मनसैवानुद्भूतस्य' [बृ.उ.४४ १९] इति श्रुतेः । शास्त्राचार्यापदेशशाम-
दमादिसंस्कृत मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमाय अनुमाने
आगमे च सति ज्ञान न उत्पद्यते इति साहसमात्र एतत् ॥

ज्ञानं च उत्पद्यमान तद्विपरिती अज्ञान अपश्य बाधते इति अभ्युप-
गन्तव्यम् । तत् च अज्ञान दर्शित 'हन्ता अह, हतः अस्मि' इति,
'उभौ तौ न विजानीतः' [२ १९] इति । अत्र च आत्मन. हनन-
क्रियाया. कर्तृत्व, कर्मत्व, हेतुकर्तृत्व च अज्ञानकृत दर्शितम् । तत् च सर्व-
क्रियासु अपि समानं कर्तृत्वादेः अविद्याकृतत्वं, अविक्रियत्वात् आत्मन ।
विक्रियायान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतं अन्य प्रयोजयति 'कुरु' इति-
तदेतत् अपिशेषण त्रिदुष. सर्वाक्रियासु कर्तृत्व हेतुकर्तृत्व च प्रतिषेधति
भगवान् वासुदेव त्रिदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं 'वेदाविनाशिन....
कथं स पुरुष' इत्यादिना । क पुनः त्रिदुष. अधिकार इति ? एतत्, उक्तं
पूर्वमेव 'ज्ञानयोगेन सांख्यानानाम्' [३ ३] इति । तथा च सर्वकर्म-
संन्यास वक्ष्यति 'सर्वकर्माणि मनसा' [५ १३] इत्यादिना ।

ननु मनसा इति वचनात् न वाचिकानां वापिकानां च संन्यास. इति
चेत्—न, सर्वकर्माणि इति विशेषितत्वात् । मानसानां एव सर्वकर्मणा इति
चेत्—न, मनोव्यापारपूर्वकत्वात् वाक्याव्यापाराणां, मनोव्यापाराभावे तदनु-
पपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्यावर्त्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वा
अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य इति चेत्—न, 'नैव कुर्यन्न कार-
यन्' [५. १३] इति विशेषणात् । सर्वकर्मसंन्यास. अप भगवता उक्त-

मारिष्यतः, न जीवतः इति चेत्-न, 'नवद्वारे पुरे देही...आस्ते' [५ १३] इति विशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति संबन्धः, न देहे आस्ते इति चेत्-न, सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वावधारणात्, आसनक्रियायाः च आर्षिकरणापेक्षत्वात्, तदनपेक्षत्वात् च संन्यासस्य । संपूर्वेस्तु न्यासशब्दः अत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मात् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यास एव अधिकारः, न कर्माणि इति तत्र तत्र उपरिष्ठात् आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

प्रकृते तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातम् । तत् किमिव इति उच्यते—

८ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

वासांसि इति ॥ वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवानि अभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषः अपराणि अन्यानि, तथा तद्देव शरीराणि विहाय जीर्णानि अन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देही आत्मा पुरुषवत् अविक्रिय एवेत्यर्थः ॥२२॥

'कस्मात् अविक्रिय एवेति ? आह—

• नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

नैनं छिन्दन्ति इति ॥ एनं प्रयुतं दाहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि, निरवयवत्वात् न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्त्रादीनि । तथा न-एनं दहति पावकः, अग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा—न च एनं क्लेदयन्ति आपः । अर्पां हि मावयवस्य वस्तुनः आर्षीभाष्यकरणेन अवयव-विश्लेषापादने मामर्थ्यम् । तत्र न निरवयवे आत्मानि संभवति । तथा स्नेहवत्

द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुः । एनं तु आत्मानं न शोषयति मार्सतः
अपि ॥ २३ ॥

यतः एवं तस्मात्—

ॐ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः रथाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

अच्छेद्योऽयं इति ॥ यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुनि भूतानि एनं आत्मानं
नाशयितुं न उत्सहन्ते तस्मात् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः । सर्वगतत्वात्
स्थाणुः इव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः अयं आत्मा, अतः
सनातनः चिरन्तनः, न फारणात् कुतश्चित् निष्पन्नः, अभिनवः इत्यर्थः ।

न एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यतः एकेनैव श्लोकेन
आत्मनः नित्यत्वं अविक्रियत्वं चाक्षम् 'न जायते म्रियते वा' इत्या-
दिना । तत्र यदेव आत्माविषयं किञ्चित् उच्यते तत् एतस्मात् श्लोकार्थात्
न अतिरिच्यते, किञ्चित् शब्दतः पुनरुक्तं किञ्चित् अर्थतः इति । [दुर्बोध-
त्वात् आत्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गं आपाय शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरू-
पयति भगवान् वासुदेवः कथं नु नाम अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां [असंसा-
रित्-] बुद्धिगोचरतां आपन्नं सत् संसारनिवृत्तये स्यात् इति ॥ २४ ॥

किञ्च—

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अव्यक्तोऽयं इति ॥ सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यते इति अव्यक्तः
अयं आत्मा । अत एव अचिन्त्यः अयम् । यत् हि इन्द्रियगोचरः तत्
चिन्ताविषयत्वं आपद्यते । अयं नु आत्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्यः
अविकार्यः अयम्, यथा क्षीरं दूष्यातश्चनादिना विकारि, न तथा अयं
आत्मा । निरवयवत्वात् च अविक्रियः । न हि निरवयवं किञ्चित् विक्रि-
यात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वात् अविकार्यः अयं आत्मा उच्यते । तस्मात्

एवं यद्योक्तप्रकारेण एनं आत्मानं विदित्वा त्वं न अनुशोचितुं अर्हसि
' हन्ता अहं एषां, मया एते हन्यन्ते ' इति ॥ २५ ॥

आत्मनः अनित्यत्वं अभ्युपगम्य इदं उच्यते—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथ चैनं इति ॥ अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतं आत्मानं
नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जातः इति
वा मन्यसे, तथा प्रति तत्तद्दिनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो
मृतः इति ; तथापि तथाभावेऽपि आत्मानि त्वं महाबाहो न एवं शोचितुं
अर्हसि, जन्मवतो नाशः नाशवतो जन्म चेति एतौ अवश्यंभाविनौ इति
यस्मात् ॥ २६ ॥

तथा च सति—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।

तस्मादपरिहार्यं ऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्य इति ॥ जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्याभिचारी मृत्युः
मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मात् अपरिहार्योऽर्थं जन्ममरणलक्षणः
अर्थः [यस्मात्-तस्मात् अपरिहार्यं अर्थं न त्वं शोचितुं अर्हसि । जन्म-
वतो नाशः नाशवतो जन्म इति च स्वाभाविकश्चैव अपरिहार्यः सः अर्थः ।]
तस्मिन् अपरिहार्यं अर्थं न त्वं शोचितुं अर्हसि ॥ २७ ॥

कार्यकरणसङ्घातात्मकान्यपि भूतानि उद्दिश्य शोकः न युक्तः
कर्तुं, यतः—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनि इति ॥ अव्यक्तादीनि अव्यक्तं अदर्शनं, अनुपलब्धिः
आदिः येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्ता-

दीनि भूतानि प्राक् उत्पत्ते । उत्पत्तानि च प्राक् मरणात् व्यक्तम
 ध्यानि । अव्यक्तनिधनानि एव पुन अव्यक्त अदशन, निधन, मरग येया
 तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणात् ऊर्ध्व अव्यक्ततामव प्रतिपद्यते इत्यर्थः ।
 तथा चोक्तम्— 'अदशनादापतित पुनश्चादर्शन गत । नासौ तव न
 तस्य त्व वृथा का परिदेवना" ॥ [श्रीपर्च २ १३] इति । तत्र का
 परिदेवना को वा प्रलाप अदृष्टदृष्टप्रनटभातिभूतेषु इत्यर्थः ॥ २८ ॥

दुविज्ञय अय प्रकृत आत्मा, किं स्वामेव एक उपालभे साधारणे
 भ्रान्तिनिमित्त ? यथ दुप्रिज्ञय अय आत्मा इति ? अत आह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्
 आश्चर्यवद्ब्रूदति तथैव चान्य ।
 आश्चर्यवच्चैनमन्य शृणोति
 श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

आश्चर्यवत् इति ॥ आश्चर्यवत् आश्चर्य अदृष्ट पूव अद्भुत
 अकस्माद् दृश्यमान तेन तु य आश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एन आत्मान
 पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवत् एन ब्रूदति तथैव च अन्य, आश्चर्यवत्
 च एन अन्य शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वा अपि एन आत्मान वेद
 न चैव कश्चित् । अथवा—य अय आत्मान पश्यति स आश्चर्यतुल्यः ।
 यो वदति यश्च शृणोति, स अनकसरस्रेषु कश्चिदेन भवति । अत दुर्बोध
 आत्मा इत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

अथ इदानीं प्रकरणाथ उपसहरति—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्व शाचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

देही इति ॥ देही शरीरी नित्य सप्रदा सजावस्थासु अवध्य निरव-
 यव वाञ्छित्यत्वाच्च तत्र अवध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सप्रगतान् स्थावरा-
 दिषु स्थिताऽपि । सर्वस्य प्राणिजातस्य दृष्ट वध्यमानेऽपि अय देही न
 वध्य यस्मान् तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य न त्व
 शाचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

इह [२.३०] परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न'सभवति इत्युक्तम् । न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्म इति ॥ स्वधर्म अपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमापि अवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं अर्हसि धर्मात् क्षत्रियस्य स्वाभाविकान् धर्मान् आत्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तत्र युद्धं पृथिवी-जयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं धर्मम् । धर्मात् अनपेक्षं धर्मम् । तस्मात् धर्मात् युद्धात् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तत् युद्धं फलं इति ? उच्यते—

यद्दृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यद्दृच्छया इति । यद्दृच्छया च अप्रार्थितं [—रिथिततया] उपपन्नं आगतं स्वर्गद्वारं अपावृतं उद्घाटितं ये एतत् ईदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ! किं न सुखिनः ते ! ॥ ३२ ॥

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ इति ॥ अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं धर्मादुत्पेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्, ततः तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेव-दिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापं अवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते ऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

अकीर्ति इति ॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तव
अव्ययां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूरः इत्येवमादिभिः गुणैः संभावितस्य
च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते, संभावितस्य च अकीर्तः वरं मरणं
इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किंच—

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यासि लाघवम् ॥ ३५ ॥

भयात् इति ॥ भयात् कर्णादिभ्यो रणात् युद्धात् उपरतं निवृत्तं
मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपया इति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः ।
[के मंस्यन्ते इति ? आह—] येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिः
गुणैः युक्तः इत्येवं मतः, बहुमतो भूत्वा पुनः त्वं यास्यासि लाघवं
लघुभावम् ॥ ३५ ॥

किंच—

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्यवादान् इति ॥ अवाच्यवादान् अवक्तव्यान् वादान् च बहून्
अनेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तव अहिताः शत्रवः निन्दन्तः कुत्सयन्तः
तत्र त्वदीयं सामर्थ्यम् निवातकत्रचादिपुद्गलनिमित्तम् । ततः तस्मात् निन्दा-
प्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं नु किं ? ततः कष्टतरं दुःखं नास्ति इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय ! युद्धाय कृतानिश्चयः ॥ ३७ ॥

हतो वा इति ॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं, हतः सन् स्वर्गं
प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शूरान् भोक्ष्यसे महीम् । उभयथापि
तव लाभ एव इत्यभिर्भायः । यत् एव तस्मात् अतिष्ठ कौन्तेय !

युद्धाय कृतानिश्चयः ' जेष्यामि शत्रून्, मरिष्यामि वा ' इति निश्चयं कृत्वा इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र युद्ध स्वधर्मः इत्येवं युद्धचमानस्य उपदेशमिमं शृणु—

✓ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे इति ॥ सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा, रामद्वेषी [अपि] अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च ममौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । न एवं युद्धं कुर्वन् पापं अवाप्स्यसि । [इति] एष उपदेशः प्राप्तद्विजः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनये [-नयनाय] लौकिको न्यायः ' स्वधर्ममपि चाचेक्ष्य ' इत्यायैः श्लोकेः उक्तः, न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम् । तच्च उक्तं उपसंख्यते—एषा ते अभिहिता इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टान् ' ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् [३३] इति निष्ठाद्वयविषय शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्राह्यन्ति इति-अतः आह—

एषा ते अभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ । कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

एषा ते अभिहिता इति ॥ एषा ते तुभ्यं अभिहिता उक्ता मांरुधे परमार्थवस्तुत्रिविकविषये बुद्धिः ज्ञानं माक्षात् शास्त्रमोहादिसंसारहेतुदोषानि-वृत्तिकारणम्, योगे तु तत्राप्युपाये निःसङ्गनया हृद्ब्रह्महाणपूर्वकं ईश्वरारा-धनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठानं समाधियोगे च इमां अनन्तरमेव उच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ । कर्मबन्धं कर्म एव धर्माधर्मरूपः बन्धः कर्मबन्धः ते प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या एव इत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किंच अन्यत्—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

नेह इति ॥ न इह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणं अभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेः । योगविषये प्रारम्भस्य न अनैकान्तिरुपलक्षणं इत्यर्थः । किं च—न अपि चिकित्सावत् प्रत्यवायः विद्यते । किं तु स्वल्पमपि अस्य धर्मस्य योगधर्मस्य अनुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः भयात् सांसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च धक्ष्यमाणलक्षणा सा—

व्यवसायात्मिका बुद्धिरुक्तेह कुरुनन्दन ! ।

बहुशाखा अनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

व्यवसाय इति ॥ व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिवान्, सम्यक् प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन । याः पुनः इतरा विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारो नित्यप्रततः विस्तीर्णः भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतासु अनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽपि उपरमते ता बुद्धयः बहुशाखाः बह्व्यः शाखाः यासां ताः बहुशाखाः, बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केपाम् ? अव्यवसायिनां, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः नास्ति ते—

१ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

यामिमां इति ॥ यां इमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्षः इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । के ? अविपश्चितः अल्पमेधसः, अविवेकिनः इत्यर्थः । वेदवादरताः बहुवर्थाद्-फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ ! न अन्यत् स्वर्गपञ्चादि-फलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्तीत्येवंवादिनः वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

ते च—

- १ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

कामात्मान इति ॥ कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः। स्वर्गपराः, स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्म-कर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं, जन्मैव कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा, तां वाचम्—प्रवदन्ति इति अनु-पश्यते । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः, ते बहुला यस्यां वाचि तां, स्वर्गपशुपुत्रायथाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाशयन्ते । भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तयोः गतिः प्राप्तः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

तेषां च—

- १ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

भोग इति ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्यं, ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां । तया क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा या बुद्धिः, सा समाधौ समाधीयते अस्मिन् पुरुषोप-भोगाय सर्वे इति समाधिः अन्तःकरणं - बुद्धिः, तस्मिन् समाधी न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां यत् फलं तत् आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसन्धस्थो नियोगिक्षेप आत्मवान् ॥ ४५ ॥

त्रैगुण्य इति ॥ त्रैगुण्याविषया - त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयि-तव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्याविषयाः । त्वं नु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन,

निष्कामो भव इत्यर्थः । निर्देन्द्रः, सुखदुःखहेतू सत्प्रतिपक्षी पदार्थो द्वन्द्वशब्दवाच्या, ततः निर्गतः निर्देन्द्रः भव । नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितः भव । तथा निर्योगक्षेमः—अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः । योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा इति अतः निर्योगक्षेमः भव । आत्मवान् अप्रमत्तश्च भव । एष तव उपदेशः स्वधर्मं अनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यानि उक्तानि अनन्तानि फलानि तानि न अपेक्ष्यन्ते चेत्, किमर्थं तानि ईश्वराय इति अनुष्ठीयन्ते इति ? उच्यते, शृणु—

यावानर्थ उदयाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

यावान् इति ॥, यथा लोके कूपतडागायनेकस्मिन् उदयाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानयानादिः अर्थः फलं प्रयोजनं सः सर्वः अर्थः सर्वतः संप्लुतोदके तावान् एव संपद्यते, तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः । एवं तावान् तावत्परिमाणः एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं सः अर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थ-तत्त्वं विजानतः यः अर्थः यत् विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिन् तावान् एव संपद्यते—तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । 'सर्वं तत् अभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद यत् स वेद' [छां. उ. ४. १. ४] इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' [४. ३३] इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतडागायर्थ-स्थानीयं अपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

तव च—

० कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्यकर्मणि ॥ ४७ ॥

कर्मणि इति ॥ कर्मणि एव अधिकारः, न ज्ञाननिष्ठायां ते तव । तत्र च कर्म कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कस्यांचिदपि अवस्थार्या इत्यर्थः । यदा कर्मफलं तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुः भूः । यदा

हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनः हेतुः भवेत् । यदि कर्मफलं न इच्छते, किं कर्मणा दुःखरूपेण ? इति मा ते तव सद्गुरुः अस्तु अकर्मणि अकरणे प्रीतिः मा भूत् ॥ ४७ ॥

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यं इति ? उच्यते—

योगस्यः कुरु कर्माणि सद्गुरुं त्यक्त्वा धनत्रय ।

सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

योगस्यः इति ॥ योगस्यः सद्गुरुं कुरु कर्माणि केवलं ईश्वरार्थं; तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सद्गुरुं त्यक्त्वा धनत्रय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिः, तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः तुल्यः भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसी योगः पत्रस्थः कुरु इति उक्तम् ? इदं एव तत्— सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः उच्यते ॥ ४८ ॥

येत् पुनः समत्वबुद्धियुक्तं ईश्वराराधनार्थं कर्म [उक्तं] एतस्मात् कर्मणाः—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनत्रय ।

बुद्धौ शरणमन्यच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

दूरेण इति ॥ दूरेण अतिविपर्ययेण हि अवरं अधमं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्म-मरणादिहेतुत्वात् । हे धनत्रय, यत एव ततः योगविप्रमायां बुद्धौ तत्परिवाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणं आश्रयं अभयप्राप्तिकारणं अन्यच्छ प्राथम्यस्व, परमार्थज्ञानशरणो भव इत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः मन्तः 'यो वा पतदक्षरं मार्गं विदिवाऽस्माहो नात्प्रेति न कृपणः [वृ. उ. ३. ८. १०] इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समत्वबुद्धियुक्तः सद्गुरुं स्वधर्मं अनुतिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति तत् शुणु—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धि—इति ॥ बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तः बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति इह अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः, तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व । योगो हि कर्मसु कोशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्धयसिद्धयोः समत्वबुद्धिः ईश्वरापितृचतस्रया तद् कौशलं कुशलभावः । तद्धि कौशलं यद् बन्धस्वभावानि अपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावाद् निवर्तन्ते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्तः भवत्वम् ॥ ५० ॥

यस्मात्—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

कर्मजं इति ॥ कर्मजं 'फलं त्यक्त्वा' इति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनः भूत्वा, जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्म एव बन्धः जन्मबन्धः, तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धाद् विनिर्मुक्ताः सन्तः, पदं परमं विष्णोः मोक्षार्थं गच्छन्ति अनामयम्, सर्वोपद्रवरहितं इत्यर्थः । अथवा— 'बुद्धियोगाद्धनञ्जय' इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संप्रतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिः दर्शिता, साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते इति ! उच्यते—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

यदा इति ॥ यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकं अविवेकरूपं कालुष्यं, येन आत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, तत् तव बुद्धिः व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति, अतिशुद्धभावं आपत्स्यते इत्यर्थः । तदा तस्मिन् काले गन्तासि प्राप्स्यासि निर्वेदं वराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्फलं प्रतिभाति [प्रतिपद्यते] इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

✓ प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तद्रोच्यते ॥ ५५ ॥

प्रजहाति इति ॥ प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन् काले सर्वान् समस्तान् कामान् इच्छाभेदात् हे पार्थ, मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तक्षये च सति उन्मत्तप्रगत्तस्यैव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यतः उच्यते—आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना स्वैरेव बाह्यलाभ-निरपेक्षः तुष्टः परगार्थदर्शनामृतरमलाभेन अन्यस्मात् अलंप्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्माविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुत्रवित्तलोकैपणः संन्यासी आत्मारामः—आत्मकीडः—स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किञ्च—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

दुःखेषु इति ॥ दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु [प्राप्तेषु] अनुद्विग्नं न प्रक्षुभिते दुःखप्राप्ती मनो यस्य सोऽयं अनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य, न आग्निरिव इन्धनायाधाने, सुखानि अनुविवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः विगताः यस्मात् सः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदा उच्यते ॥ ५६ ॥

किञ्च—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

यः सर्वत्र इति ॥ यः मुनिः सर्वत्र देहजीवनादिषु अपि अनाभि-स्नेहः आभिस्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभं अशुभं वा लब्ध्वा न आभिनन्दति न द्वेष्टि, शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः । तस्य एवं हर्षावपादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

किञ्च—

यदा संहरते चायं कूर्माऽङ्गानिव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा संहरते इति ॥ यदा सहरते सम्यङ् उपसंहरते च अयं

ज्ञाननिष्ठार्या प्रवृत्तो यतिः, कूर्मः अङ्गानि इव—यथा कूर्मो भयात् स्वानि
अङ्गानि उपसंहरति सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रिया-
र्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं
वाक्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयान् अनाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि [निवर्तन्ते कूर्मा-
ङ्गानिव] संद्विषन्ते, न तु तद्विषयो रागः । स कथं संद्विषते इति ?
उच्यते—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।

रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

विषया इति ॥ यद्यपि विषयाः विषयोपलक्षितानि विषयशब्द-
नाख्यानि इन्द्रियाणि [अथवा विषया पद] निराहारस्य अनाद्विषमाण-
विषयस्य कर्तृकाष्ठ-भूपासि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनां देह-
घर्तः रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यः तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागो प्रसिद्धः
'स्वरसेन प्रवृत्तः,' 'रसिकः,' 'रसज्ञः' इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जन-
रूपः मूर्खः अस्य यतः परं परमार्थतत्त्वं यदा दृष्ट्वा उपलभ्य 'अहमेव
तत्' इति घर्तमानस्य नियतं निर्बीजं विषयविज्ञानं भंगयते इत्यर्थः । न
असति मन्मददर्शने रसस्य उच्छेदः । तस्मात् सम्यादर्शनान्मिकायाः
प्रज्ञोपाः स्थैर्यं कर्तव्यं इत्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

सम्यादर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिन्मीर्यता आदौ इन्द्रियाणि स्ववशे
स्थापयित्वापि, यस्मान्दनवस्थापने दापमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् कौन्तेय पुरुषस्य
विपश्चितः मेधाशून्यः 'अपि' इति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि
प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति

आकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकुरन्देः नास्ति इति ? उच्यते—
पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः तत्र यन्मनोऽनुविधीयते ।

यतः तस्मात्—

यत्नविमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आरात चरतां स्वस्वविषयेषु

तत्र १६२०। वृद्धो हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति ६१ ॥

तानि इति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा

युक्तः ममाहितः सन् आसीत् सत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो
यस्य स सत्परः, 'न अन्योऽहं तस्मात्' इति आसीत् इत्यर्थः । एवं
आसीनस्य यतः वशे हि यस्य इन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासवशात्
[बलात्] तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलं इदं उच्यते—

ध्यायतो विषयान् पुंसः सद्गस्तेषूपजायते ।

सद्गत्सआयते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

ध्यायत इति ॥ ध्यायतः चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषय-
द्विशेष्यवत्सङ्घट्टयतः पुंसः पुरुषस्य सद्गः आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषये-
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति नष्टा ।

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य
स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते, अविद्यायाश्च
विद्याविरंभात् निवृत्तिः, इत्येतं अर्थं रघुवीरकुर्वन् आह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६३ ॥

या निशा इति ॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानां अविवेककरी
तमःस्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं
स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तंचराणां अहरेव सन् अन्येषां निशा
भवति, तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञा [-नि-] नां सर्वभूतानां निशा इव
निशा परमार्थतत्त्वं, अगोचरत्वात् अतदुद्धृताम् । [तस्यां परमार्थतत्त्व-
लक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः पशुद्वौ जागर्ति संयमी संयमवान्, जिते-
न्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ब्राह्मग्राहक [-भेद] लक्षणायां अविद्यानिद्रा-

[-शा] यां प्रसुमानि एव भूतानि जायति इति उच्यन्ते [-ते], यस्यां निशायां प्रसुमा इव स्वप्नदृशः, सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थ-
तत्त्वं पश्यतः मुनेः इति ॥

अतः कर्माणि अविद्यावस्थायां एव चोच्यन्ते, न विद्यावस्थायाम् ।
विद्यायां हि मत्स्यां उदिते सवितरि शार्वरं इव तमः प्रणाशं उपगच्छ-
त्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारक-
फलभेदरूपा च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्य-
माणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । ' प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं
कर्म ' इति हि कर्माणि कर्ता प्रवर्तते, न ' अविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेव ' इति ।

यस्य तु पुनः ' निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातम् ' इति ज्ञानं
तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च
दर्शयिष्यति ' तद्बुद्धयस्तदात्मानः ' [५. १७] इत्यादिना ज्ञाननिष्ठाया-
मेव तस्याधिकारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति
चेत्—न, स्वात्मविषयत्वादात्माविज्ञानस्य । न ह्यात्मनः स्वात्मनि
प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाण-
त्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः
संभवीति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयन्नपि प्रमाणम् । निवर्तयदेव
चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे
प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्माच्चाऽऽत्माविदः कर्मण्यधिकार इति
सिद्धम् ॥ ६९ ॥

विदुषस्त्यक्तैपणस्य स्थितप्रज्ञस्य यनेरेव मोक्षप्राप्तिर्न स्वसंन्यासिनः
कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्बुत् ॥

तद्भक्त्यामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्यति । आपूर्यमाण अग्निः अचलप्रतिष्ठं अचलतया प्रतिष्ठाऽव-
स्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति स्वात्मस्य
अविक्रियमेव मन्तं यद्बुत् तद्भक्त्यामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छावि-
शेषाः यं पुरुषं [-मानं], समुद्रमिवाऽऽपः, अधिकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे
आगमन्पेव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षं आप्नोति,

न इतरः कामकामी-काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं
यस्य न कामकामी, स नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मादेवं तस्मात्—

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

विहायेति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान्सर्वान्
अशेषतः कात्स्न्येन चरति जीवनमात्रचंटाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निःस्पृहः
शरीरजीवनमात्रंऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन् निर्ममः शरीर-
जीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि 'मम इदं' इति अभिनिवेशवर्जितः, निरहं-
कारः वियावत्वादिनिमित्तात्मभंभावनारहितः इत्येतत् । स एवंभूतः
स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित्-शान्तिं मुर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणार्थां
अधिगच्छति प्राप्नोति—ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वा ऽस्यामन्तकाले ऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिन्यां भीष्मपर्वणि

श्रीमद्भगवद्गीताभूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥

एषा ब्राह्मी इति ॥ एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवा इयं स्थितिः

सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैव अवस्थानं इत्येतत् । हे पार्थ! न एनां
स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वा अस्यां
स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायां अन्तकालेऽपि अन्ये अपि वयासि ब्रह्म-
निर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं ऋच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्या-
देव संन्यस्य यावज्जीवि यो ब्रह्मण्येन अवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणं ऋच्छति
इति ? ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृती श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

(कर्मयोगः)

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविवेकभूते द्वे बुद्धौ भगवता निर्दिष्टे,
मोक्षे बुद्धिः यतो बुद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्'
[२. ५५] इति आरभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां
संन्यासं कर्तव्यं उक्त्या तल्लिखतयं च कृतार्थता उक्ता—'एषा द्वाती
स्थितिः' [२. ७९] इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...मा
ते सद्गोऽस्त्यकर्मणि' [२. ४७] इति कर्मव कर्तव्यं उक्तवान् योग-
बुद्धि आश्रित्य, न तत एव श्रेय.प्राप्तिं उक्तवान् । तदेतत् आलक्ष्य
पर्याकुलीकृ [-भू] तबुद्धिः अर्जुनः उवाच । कथं भक्ताय श्रेयाधिने यत्
साक्षान् श्रेयःप्राप्तिभाषने सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि
दृष्टानेऽनर्थयुक्ते पारम्पर्येणापि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नि-
युञ्ज्यात् इति युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य, तदनुस्यूतश्च प्रश्नः
'ज्यायसी चेत्' [३. १] इत्यादिः । प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवत
यु[-उ-]क्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

केचिन्तु—अर्जुनस्य प्रश्नायं अन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं
भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थः
निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति ।
कथं ? तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्—मर्देषां आश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः भमुच्चयः
गीताशास्त्रे निश्चितः [निरूपितः] अर्थ इत्युक्तम् ; पुनः विशेषितं च
यावज्जीवभ्रुतिचोदितानि कर्मणि परित्यज्य केवलात् एव ज्ञानात्
मोक्षः प्राप्ते इत्येतत् एकान्तैव प्रतिपद्ये इति । इह तु आश्रम-
विकरणं दर्शयता यावज्जीवभ्रुतिचोदिताना एव कर्मणां परित्याग उक्तः ।
तत् कथं ईदृशं विरुद्धं अर्थं अर्जुनाय सूयात् भगवान्, श्रोता वा कथं
विरुद्धं अर्थं अवधारयेत् ?

तत्र एतत् स्यात्—दृढस्थानाभिः श्रीतरस्मार्तरमपरित्यागेन केव-
लात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपद्यन्ते, न तु आश्रमान्तराणां । नि-
पत्तये पूर्वोक्तविरुद्धमेव । कथं ? सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः ।

मीताशाये निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेश
ज्ञानात् मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ?

अथ मतं—श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनं—‘केवलादेव ज्ञानात् श्रौत-
कर्मारहितात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यते’ इति; तत्र गृहस्थानां विय-
मानमपि स्मार्ते कर्म अविद्यमानवत् उ [अन-] पेक्ष्य ‘ज्ञानादेव केव-
लात्’ इति उच्यते इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृहस्थस्यैव स्मार्त-
कर्मेणा ममुञ्जितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते, न तु आश्रमान्तराणां
इति कथं विवेकिभिः शक्यं अत्रधारयितुम् ? किञ्च—यदि मोक्ष-
साधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते, तथा गृहस्थ-
स्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्यो, न श्रौतः ॥

अथ श्रौतः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्यः मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां
तु स्मार्तकर्मात्रममुञ्जितात् ज्ञानात् मोक्ष इति । तत्र एवं सति गृहस्थ-
स्य आयासबाहुल्यं—श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरसि
आरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात्, न आ-
श्रमान्तराणां श्रौतानित्यकर्मारहितत्वात् इति । तदपि असत्, सर्वोपनिषत्सु
इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाद्भन्त्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यास-
विधानात्, आश्रमत्रिकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृतयोः ॥

सिद्धः तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः—न, मुमुक्षोः
सर्वकर्मसंन्यासविधानात् । ‘पुत्रपणाया वित्तपणायाश्च लोकपणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ [बृ. ३. ५. १.], ‘तस्मात् न्यासं एषां
तपसां आतरिकं आहुः’ [महाना. उ. २४. १] ‘न्यास एवात्यरेव-
यत्’ [महाना. उ. ११. २] इति । ‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैके अमुतत्वमानशुः’ [महाना. उ. १०. ५, के. उ. २] इति च,
‘घट्यचर्यादेव प्रव्रजेत्’ (जावा. उ. ४) इत्याद्याः श्रुतयः ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे मत्यानृते त्यज ।

उभे मत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तद् त्यज ॥

[शांतिपर्व ३२९. ४०, ३३१. ४४]

संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारद्विदृक्षया ।

प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥

इति बृहस्पतिः [१ नारदपरि. उ. ३. १५],

कर्मणा बध्यते जन्तुः त्रियया च विमुच्यते ।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

इति शुकानुशासनम् । [शान्तिपर्व २४३. ७]

इहापि च ' सर्वकर्मणि मनसा संन्यस्य ' [५. १३] इत्यादि ॥

मोक्षस्य चाकायत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्य-
वायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्—न, असंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवाय-
प्राप्तेः । न ह्यग्निकार्यायकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः,
यथा ब्रह्मन्धारिणामसंन्यासिनामपि [कर्मिणाम्] । न तावच्चित्तानां
अकरणात् अभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या,
' कथममृतः सज्जायेत् ' [छां. उ. ६. २. २] इत्यसतः सज्जन्मामंभव-
श्रुतेः । यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं वृषाद्वेदः तदाऽनर्थ-
करो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्र-
फलत्वात् । तथा च कारकं शार्धं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् ।
न चैतद्विदम् । तस्मान्न संन्यासिनां कर्मणि । अतो ज्ञानकर्मणोः
समुच्चयानुपपत्तिः ।

' ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः ' [३. १] इत्यर्जुनस्य
प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भगवता द्विर्नायेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समाच्चिन्त्य
त्वया एकं न अनुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्, ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपत्तः ' ज्यायसी
चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः ' इति । अर्जुनाय चेद्बुद्धिर्वर्णनी त्वयाऽनुष्ठेये
इत्युक्ते, या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तेवेति ' तर्हि कर्मणि
घोरे मां नियोजयसि केशव ' [३. १] इति उपालंभो वा प्रश्नो वा न
कथंचनोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं
पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं, येन ' ज्यायसी चेत् ' इति प्रश्नः स्यात् ।

यदि पुनरेतस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न सं-
भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो
' ज्यायसी चेत् ' इत्यादिः । आविवक्तः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्न-

बुद्धिं मोहयसि इय, मम मन्दबुद्धेः श्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः त्वं नु कथं मोहयसि ! अतः धर्मीमि बुद्धिं मोहयसि इय मे मम इति । त्वं नु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभव यदि मन्यसे, तत्रैव सति तत् तयोः एक बुद्धिं कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्य बुद्धिशक्त्य-वस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण श्रेय अहं आप्त्यां प्राप्तयाम् इति [पदुक्तं तदपि नोपपद्यते] ॥

यदि हि कर्मनिष्ठयां गुणभूतमपि ज्ञान भगवता उक्तं स्यात्, तत् कथं तयो. "एकं वद" इति एकाविषयेव अर्जुनस्य शुद्ध्या स्यात् न हि भगवता पूर्वं उक्तं "अन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव द्वयं" इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवं आत्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचन श्रीभगवान् उवाच—
श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

लोके अस्मिन् इति ॥ लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैविधिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादी प्रजाः मृष्ट्वा तामां अभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिमाधन वेदार्थमप्रदाय आत्रिभुवता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपाप । तत्र वा सा द्विविधा निष्ठा इति ? आह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन सांख्यानं आत्मानात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याभ्रमादेव कृत-संन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितामां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञान कर्म च समुचित्य अनुष्ठेय भगवता इष्टं उक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथं इह अर्जुनाय उप-सङ्गाय प्रियाय विजिह्वभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे भूयात् ? यदि पुनः 'अर्जुनः ज्ञान कर्म च द्वयं भ्रुत्वा स्वयमेव अनुष्ठारयति, अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि' इति मत भगवतः कल्पेत, तदा रामदेव-

वान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्च अयुक्तम् । तस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

यत् अर्जुनेन उक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः, तच्च स्थितं, अनिरा-
करणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनामवानुष्ठेयत्वं, भिन्नपुरुषानुष्ठेय-
त्ववचनात् । भगवतः एवमेव अनुमतमिति गम्यते ।

‘मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि’ इति विषण्णमनसं अ-
र्जुनं ‘कर्म नारभे’ इत्येवं मन्वानं आलक्ष्य आह भगवान्—न कर्मणां
अनारम्भात् इति । अथवा—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन
पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानु अशक्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोः एव पुरुषार्थ-
हेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वात-
न्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका मती स्वातन्त्र्येण
पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा, इत्येतं अर्थं प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—

न कर्मणां नारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

न कर्मणां इति ॥ न कर्मणां कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनां इह
जन्मानि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धि-
कारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां,

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ।

यथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यत्मानमात्मानि’ ॥ [शां. प. २०४.८]

इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्म-
शून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठा निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव अवस्थानं इति यावत्,
पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोति इत्यर्थः ।

‘न कर्मणां अनारम्भान् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते’ इति वचनात् तद्वि-
पर्ययात् तेषां अनारम्भान् नैष्कर्म्यं अश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनः कार-
णात् कर्मणां अनारम्भान् नैष्कर्म्यं न अश्नुते इति ? उच्यते—नैष्कर्म्योपा-
यत्वात् कर्मरम्भस्य । न हि उपायमन्तरेण उपेयाप्राप्तिः अस्ति । कर्मयोगो-
पायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य, श्रुतौ इह च प्रातिपादनात् ।
श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन ‘तमेतं

वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यत्नेन । [बृ. उ. ४.४.२२] इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः [५.६]

योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये [५.११]

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् [१८.५]

इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च—

‘अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नेष्कर्म्यमाचरेत्’ । [आश्वमे. प. ४६.१८]

इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादापि नेष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणां अनारम्भाद्येष्वभयं इति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नेष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मा-
रम्भेण ?—इति प्राप्तम् । अत आह—न च संन्यसनादेव इति । नापि संन्यसनादेव केवलात् धर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नेष्कर्म्य-
लक्षणां—ज्ञानयोगेन निष्ठां—समाधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नेष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो न अपिगच्छति ? इति हेत्वाकाङ्क्षायां आह—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

न हि इति ॥ न हि यस्मात् क्षणमपि कालं जातु कदाचित् कश्चित्

तिष्ठति अकर्मकृत् सन् । कस्मात् ? कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातेः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अहं इति वाक्यशेषः, यतः वक्ष्यति ‘गुणैर्यो न विद्यात्यते’ [१४.२३] इति । [सांख्यानां पृथक्करणात् [३.३] अज्ञानामेव हि कर्म-
योगः, न ज्ञानिनाम्] ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात्
‘कर्मयोगो न उपपद्यते । तथाच दयारूपात् ‘वेदाधिनाशिन्’ [२.२१] इत्यत्र ॥

यस्तु अज्ञात्मज्ञः चोदितं कर्म नारभत इति तत् असत् इति आह—

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान् विमृष्टात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

कर्मेन्द्रियाणि इति ॥ कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संदृष्ट्य यः
आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् धितपन् इन्द्रियार्थान् विषयान् विमृष्टात्मा
विमृष्टान्तःकरणः मिथ्याचरो मृषाचारः पाप्माचारः सः उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

यस्तु इति ॥ यस्तु पुनः कर्मणि अधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य आरभते अर्जुन कर्मेन्द्रियैः वाक्पाण्यादिभिः । किं आरभते ! इत्याह—कर्मयोगं असक्तः सन् फलाभिसन्धिवर्जितः स विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवं अतः—

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धधेदकर्मणः ॥ ८ ॥

नियतं इति ॥ नियतं नित्यं [शास्त्रोपदिष्टं], यो यस्मिन् कर्माणि कृतः फलाय च अश्रुतं तत् नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हे अर्जुन, ज्यायः अधिकतरं फलतः, हि यस्मात् अकर्मणः अकरणात् त्वं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिः अपि च ते तव न प्रसिद्धमच्छेत् अकर्मणः अकरणात् । अतः ह्यः कर्माञ्ज्जे ॥ ८ ॥

अं बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यं इति तदपि अमत् । कथम् ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकांश्च कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

यज्ञार्थात् इति ॥ 'यज्ञो वै विष्णुः' [तै. सं. १.७.४] इति श्रुतेः यज्ञः, तदर्थं यत् क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म । तस्मात् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः अयं अधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्म बन्धने यस्य सः अयं लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतः तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अथः

अनेन प्रसविष्यधर्मप धोऽस्त्विष्टकामधुक ॥ मनयोगानु-

सह इति ॥ सहयज्ञाः यज्ञसाहिताः प्रजाः - न कर्मणामनार-

उत्पाय पुरा पूर्वं सर्गादी उवाच उक्तवान् प्रजापतिः च ते न प्रसिद्धधेद-
यज्ञेन प्रसविष्यधर्मं प्रसदः सृष्टिः उत्पत्तिः 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र'

[३. ९] इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' [३.१६] इत्येवमन्ते-
नापि ग्रन्थेन प्रासंगिकं अधिकृतस्य अनात्माविदः कर्मानुष्ठाने बहु कारणं
उक्तम्, तद्वरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

एव स्थिते किं एवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयं ? आहोस्वित्
पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्त्यां अनात्मविदा [-ः] ज्ञानयोगेनैव निष्ठां
आत्मविद्भिः सांख्यैः अनुष्ठेयां अप्राप्तेनैव ?— इत्येवमर्थं अर्जुनस्य प्रश्नं
आशङ्क्य स्वयमेव शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा
निवृत्तामिष्टपाज्ञानाः सन्तो बाह्यणा मिष्टपाज्ञानवाद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रै-
षणादिभ्यो व्युत्थापाथ भिक्षाचर्ये शरीरास्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषां
आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत् कार्यं अस्ति' [वृ. उ. ३.५.१ अर्थानुवाद-
मात्रम्] इत्येवं श्रुत्यर्थं इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितं आविष्कुर्वन् आह
भगवान्—

यत्स्वात्मरतिरेव स्यादात्मवृत्तञ्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

यस्तु इति ॥ यस्तु सांख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनि मूढ
रतिः न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्यात् भवेत् आत्मवृत्तः च आत्म-
मेव वृत्तो न अक्षरमादिना स मानवः मनुष्यः मंन्यामी आत्मन्येव च
सन्तुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तं अन्वेष्य आत्मन्येव
च मनुष्टः सर्वतो र्थात्तनृष्णा इत्येतत् । य ईदृश आत्मावित् तस्य कार्यं
करणीयं न विद्यते नास्ति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु काश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

नैव इति ॥ न एव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः
प्रयोजनं अस्ति । तर्हि अकृतेन अकरणेन प्रत्यवायास्यः अनर्थः ? न
अकृतेन इह लोके कश्चन काश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानि-
च्छर्णां वा नैव अस्ति । न च अस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु
काश्चित् अर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयः व्यपा-

श्रयणं [आलंबनं] कंचित् भूतविशेषं आधित्य न साध्यः काश्चित् अर्थः
आस्ति येन तदर्थं क्रिया अनुष्ठेया स्यात् ॥ १८ ॥

न त्वं पतास्मिन् भवतः संप्लुनोदकरस्थानीये [२. ४६.] सम्यग्दर्शने
वर्तसे । यत् एवं—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मान् असक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं
कर्तव्यं निर्व्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मान् समाचरन्
ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं भाक्षं आप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः ॥

यस्माच्च—

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहोवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

कर्मणैव इति ॥ कर्मणैव हि पूर्वं क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं
मोक्षं गन्तुं आस्थिताः प्रवृत्ताः । के ? जनकादयः जनकाश्वपतिप्रभृतयः ।
यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः, ततः लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा
सहैव अमन्यस्यैव कर्मं मंसिद्धिं आस्थिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्-
दर्शनाः जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिमाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धि-
मास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः ॥

अथ मन्यसे—पूर्वरपि [जनकादिभिः] अजानान्निः एव कर्तव्यं
कर्म कृतं, तावता नावश्यं अन्धेन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेन इति ?
तथापि प्राप्तकर्मयत्तः त्वं लोकसंग्रहं एव अपि लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्ति-
निवारणं लोकसंग्रहः, तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुं अर्हसि ॥ २० ॥

लोकसंग्रहः किमर्थं कर्तव्यः इति ? उच्यते—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

यद्यत् इति ॥ यद्यत् कर्म आचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव
कर्म आचरति इतरः जनः तदनुगतः । किं च सः श्रेष्ठः यत् प्रमाणं
कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकः तत् अनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोति
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदि अत्रापि लोकसंग्रहकर्तव्यतायां ते विप्रतिपत्तिः, तर्हि मां किं न पश्यसि !—

न मे पार्थास्मि कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

न इति ॥ मे मम पार्थ न अस्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिषु अपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात् ? न अनवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं प्रापणीयं, तथापि वर्त एव च कर्मणि अहम् ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम धर्मोऽनुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वदाः ॥ २३ ॥

यदि इति ॥ यदि हि पुनः अहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मणि अतन्द्रितः अनलसः सन् मम श्रेष्ठस्य मनः धर्मं मार्गं अनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ, सर्वदाः सर्वप्रकारैः ॥

तथा च को दोष इति ? आह—

उत्सीदेषुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सद्गुरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

उत्सीदेषुः इति ॥ उत्सीदेषुः विनश्येषुः इमं सर्वं लोकाः लोकस्थिति-निमित्तस्य कर्मणः अभावात् न कुर्या कर्म चेत् अहम् । किंचे सद्गुर-स्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेन उपहन्यां इमाः प्रजाः । प्रजानाम-नुग्रहाय प्रवृत्तः तदुपहर्ति [उपहननं] कुर्या इति मम ईश्वरस्य अननुरूपं आपद्येत् ॥ २४ ॥

यदि पुनः अहमिदं त्वं कृतार्थबुद्धिः, आत्मवित् अन्यो वा, तस्यापि आत्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्यः इत्याह—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ! ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

सक्ताः इति ॥ सक्ताः कर्मणि “अस्य कर्मणः फले मम भाविष्यति” इति किञ्चित् अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्यान् विद्वान् आत्म-वित् तथा असक्तः सन् । नदत् किमर्थं करोति ? तत् श्रुणु—चिकीर्षुः कर्तुं इच्छुः लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

पवं लोकमंग्रहं चिकीर्षीः न मम आत्मविदः कर्तव्यं अस्ति,
अन्यस्य वा, लोकमंग्रहं मुक्त्वा । [ततः] तस्य आत्मविद इदं उपादिश्यते-
न बुद्धिभेदं जनयेद्ज्ञानां कर्मसङ्घिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

न इति ॥ बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः “मया इदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य
कर्मणः फलं” इति निश्चयरूपाया बुद्धेः भेदनं चालनं बुद्धिभेदः तं न
जनयेत् न उत्पादयेत् अज्ञानां अविबेकिनां कर्मसङ्घिनां कर्मणि आस-
क्तानां आसङ्गवताम् । किञ्च कुर्यात् ? जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि
विद्वान् स्वयं तदेव अविदुषां कर्म युक्तः अभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जते इति ? आह—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमेति मन्यते ॥ २७ ॥

प्रकृतेः इति ॥ प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां
साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेः गुणैः विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि
कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारविमूढा-
त्मा कार्यकरणसघातात्मप्रत्ययः अहङ्कारः तेन विविधं नानाविधं मूढः
आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः अयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमाना
अविद्याया कर्माणि आत्मनि मन्यमानः तत्तत्कर्मणां अहं कर्ता इति
मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनः विद्वान्—

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयाः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

तत्त्ववित् इति ॥ तत्त्ववित् तु महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् ? गुण-
कर्मविभागयो—गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः ।
गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते, न आत्मा, इति मत्वा
न सज्जते सक्तिं न कराति ॥ २८ ॥

ये पुनः—

प्रकृतैर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नाविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेः इति ॥ प्रकृतेः गुणैः सम्यक् मूढाः समोहिताः सन्तः
सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु “ वयं कर्म कुर्मः फलाय ” इति
तान् कर्मसाद्धिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः भग्दान् मन्दप्रज्ञान्
कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचालयेत्—बुद्धिभेदकरणं एव चालनं,
तत् न कुर्यात् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

कथं पुनः कर्मणि अधिकृतेन अज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यं इति ।
उच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

मयि इति ॥ मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मानि सर्वाणि
कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या “ अहं
कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि ” इत्यनया बुद्ध्या । किञ्च—निराशीः
स्वकाशीः, निर्ममः ममभावश्च निर्गतः यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा
युध्यस्व विगतज्वरः विगतसन्तापः, विगतशोकः सन् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

यत् पतत् मम मतं “कर्म कर्तव्य” इति सप्रमाणं उक्तं तत् तथा-

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये मे इति ॥ ये मे मदीयं इदं मतं नित्यं अनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते
मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धावानाः अनसूयन्तः असूयां च मायि
परमगुरौ वासुदेवे अकुर्वन्तः, मुच्यन्ते तेऽपि एवंभूताः कर्मभिः
धर्माधर्मादयः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढास्तात् विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

ये तु इति ॥ ये तु तद्विपरीताः एतत् मे मम मतं अभ्यसूयन्तः
निन्दन्तः न अनुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते [मे मतं] सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः
ते सर्वज्ञानविमूढाः तान् विद्धि जानीहि नष्टान् नाशं गतान् अचेतसः
अविवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् स्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः [नन्ति] पर-

धर्मान् अनुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च न अनुवर्तन्ते, स्वप्नातिकूलाः कथं न विभ्यति स्वच्छासनातिक्रमदोषात् ?—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेः ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

सदृशं इति ॥ सदृशं अनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति । कस्य ? स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः । प्रकृतिः नाम पुर्यकृतधर्माधर्मादिसंस्काराः यतमानजन्मादौ अभिव्यक्ताः, सा प्रकृतिः । तस्याः सदृशमेव सर्वः जन्तुः ज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनः मुखः ? तस्मात् प्रकृतिं यान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति मम वा अन्यस्य वा ? [दुर्निग्रहा प्रकृतिः इति वाक्यशेषः] ॥ ३३ ॥

यदि सर्वो जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते-न च प्रकृतिशून्यः कश्चित् अस्ति—ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ती इदं उच्यते—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवास्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्य इति ॥ इन्द्रियस्येन्द्रियस्य अर्थे सर्वेन्द्रियाणां अर्थे शब्दादिविषये—इष्टे रागः, अनिष्टे द्वेषः—इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ अवश्यं भाविनौ । तत्र अर्थं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोः वशं नागच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरस्सरेव स्वकार्यं पुरुषं प्रवर्तयति, तदा स्वधर्मपरि-
त्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति । यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियम-
यति तदा शास्त्रदृष्टिः एव पुरुषः भवति, न प्रकृतिवशः । तस्मात् तयोः रागद्वेषयोः वशं न आगच्छेत्, यतः तौ हि अस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विप्रकर्तारौ तस्करौ इव पर्यायार्थः ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमपि अन्यथा 'परधर्मः अपि धर्मत्वात् अनुष्ठेय एव' इति, तत् असत्—

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मं निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

श्रेयान् इति ॥ श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मः विगुणः

आपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्पनुष्ठितान् साद्रूप्येन
संपादितादापि । स्वधर्मं स्थितस्य निधनं मरणं आपि श्रेयः परधर्मं
स्थितस्य जीवितात् । कस्मात् ! परधर्मः भयावहः नरकादिलक्षणं भयं
आवहति इति [यतः] ॥ ३५ ॥

यद्यपि अनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' [२.६२] इति. 'राग-
द्वेषा ह्यस्य परिपन्थिनौ' [३.३४] इति च उक्तं, विक्षिप्त अनवधारितं च
तत् उक्तं; तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदमेव इति ज्ञानं इच्छन् अर्जुनः
उवाच, 'ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यां' इति—

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि चाष्णोऽथ वलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अथ इति ॥ अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः गन् राज्ञा इव भूयः अयं
पापं कर्म चरति आचरति पूरुषः पुरुषः स्वयं अनिच्छन् अपि हे
चाष्णोऽथ वृष्णिकुलप्रभूत, वलात् इव नियोजितो राज्ञा इव इति उक्तः
दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थचरं यं त्वं पृच्छसि इति भगवान्
उवाच—

श्रीभगवान् उवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भयः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

विरागस्यथ माक्षस्य यष्णां भग इतीरणा ॥ [विष्णुपु. ६.५.७४]

ऐश्वर्यादिपदं तस्मिन् वासुदेवे नित्यं अप्रतिग्रहेण मामस्त्वेन च

वर्तते—

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति द्वियामद्वियां च स वाच्यो भगवानिति ॥ [विष्णुपु. ६.५.७८]

उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवः वाच्यः भग-
वान् इति—

कामः इति ॥ काम एषः सर्वलोकशत्रुः यस्मिन्ना सर्वानर्थमाप्तिः

प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेन परिणमते । अतः क्रोधः अपि एष एव रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तत् गुणश्च रजोगुणः समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः, रजोगुणस्य वा समुद्भवः । कामः हि उद्धृतः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति; 'तृष्णया हि अहं कारितः' इति दुःखिनां रजःकार्यं गेवादी प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनः महत् अशनं यस्य इति महाशनः; अत एव महापाप्मा; कामेन हि प्रेरितः जन्तुः पापं करोति । अतः विद्धि एनं कामं इह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

कथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्यापयति—

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

धूमेन इति ॥ धूमं सहजेन आव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशात्मकेन, यथा वा आदर्शो मलेन च, यथा उल्बेन च जरायुणा गर्भवैष्टनेन आवृतः आच्छादितः गर्भः तथा तेन इदं आवृतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतं इति ? उच्यते—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

आवृतं इति ॥ आवृतं एतेन ज्ञानं ज्ञानिनः नित्यवैरिणा, ज्ञानी हि पूर्वमेव जानाति 'अनेन अहं अनर्थं प्रयुक्तः' इति । अतः दुःखी न भवति नित्यमेव ; तेन असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी, न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रं इव पश्यन् तत्कार्यं दुःखे प्राप्ते जानाति 'तृष्णया अहं दुःखित्वं आपादितः' इति, न पूर्वमेव । अतः ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण ? कामरूपेण काम इच्छैव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन, दुष्पूरेण दुःखेन पूरणं अस्य इति दुष्पूरः तेन, अनलेन न अस्य अलं पर्याप्तिः वियते इति अनलः तेन च ॥ ३९ ॥

किमधिष्ठानः च पुनः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य ? इति अपेक्षायाम् आह, ज्ञाते हि शत्रोः अधिष्ठाने सुखेन निर्बर्हणं कर्तुं शक्यते इति—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतौर्धर्मोद्दयत्येष ज्ञानमावृत्य वेहिनम् ॥ ४० ॥

इन्द्रियाणि इति ॥ इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः च अस्य कामस्य
आधिष्ठानं आश्रयः उच्यते । एतैः इन्द्रियादिभिः आश्रयैः विमोह-
यति विविधं मोहयति एषः कामः ज्ञानं आवृत्य आच्छाद्य वेहिनं
शरीरिणम् ॥ ४० ॥

यतः एवम्—

तस्मात्त्वामिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहिष्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मात् त्वं इन्द्रियाणि आदौ पूर्वमेव नियम्य
वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परिस्पृज एनं
प्रकृतं वेरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं, ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतश्च आत्मादीनां
अवबोधः, विज्ञानं विशेषतः तदर्थानुभवः, तपोः ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयः-
प्राप्तिहेतव्योः नाशनं नाशकरं आत्मनः परिस्पृज इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहि इति उक्तम् । तत्र
किमाश्रयः कामं जहात् इति ? उच्यते—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्या बुद्धेः परतस्तु वनः ॥ ४२ ॥

इन्द्रियाणि इति ॥ इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं
परिच्छिन्नं च अपेक्ष्य सौम्यान्तःस्थत्वरयापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृ-
ष्टानि आहुः पण्डिताः । तथा—इन्द्रियेभ्यः परं मनः सदुत्पाविकल्पात्म-
कम् । तथा—मनसस्तु परा बुद्धिः मिश्रपात्मिका । तथा—यः सर्वदृश्येभ्यः
बुद्धयन्तेभ्यः आभ्यन्तरः, ये देहिनं इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः
ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तं, स बुद्धेः द्रष्टा पर आत्मा ॥ ४२ ॥

ततः किम् ?—

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तम्यात्मानमात्मना ।

जहि दातुं महाशक्तो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति भीमहाभास्ते शतमाहृष्यां गंहितायां वैयासिक्यां भिक्षुपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतामूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कामरूपो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवं इति ॥ एवं बुद्धेः परं आत्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्
स्तम्भनं कृत्वा आत्मानं स्वेनैव आत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक् समा-
धाय इत्यर्थः । जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेन
आसदः आसादनं प्राप्तिः यस्य तं दुरासदं बुर्विज्ञेयानेकविशेषं इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्म-

प्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

(ज्ञान-कर्मसंन्यासयोगः)

योऽयं योगः अध्यायद्वयेन उक्तः ज्ञाननिष्ठालक्षणः, ससंन्यासः
कर्मयोगोपायः, यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः, प्रवृत्तिलक्षणः निवृत्तिलक्षण-
श्च, गीतासु च सर्वासु अयं एव योगो विवक्षितः भगवता । अतः परि-
समाप्तं वेदार्थं गन्वानः तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्—

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुर्इक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

इमं इति ॥ इमं अध्यायद्वयेन उक्तं योगं विवस्वते आदिन्याय
सर्गादौ प्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां ब्रह्मधनाय । तेन
हि योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षेत्रे परि-
पालयितुं अलम् । अव्ययं अव्ययफलत्वात् । न हि अस्य योगस्य सम्य-
ग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विवस्वान् मनवे
प्राह । मनुः इक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजाय अब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

एवं इति ॥ एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तं इमं राजर्षयः राजानश्च ते
ऋषयश्चेति ते राजर्षयो विदुः इमं योगम् । स योगः कालेन इह महता
दीर्घेण नष्टः विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः । हे परंतप, आत्मनः विपक्षमृताः

परा इति उच्यन्ते, तान् शौर्यतेजोगमस्तिभिः भानुरिव तापयति इति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

दुर्बलान् अजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्टं योगं इमं उपलभ्य लोकं च अपुरुषार्थसंयन्धिनम्—

स एवाय मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽग्नि मे सखा चेति रहस्यं ह्यतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

स इति ॥ स एव अयं मया ते नुभ्यं अद्य इदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तः अग्नि मे सखा च आग्नि इति । रहस्यं हि यस्मात् एतत् उत्तमं योगज्ञानं इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भगवता विप्रतिषिद्धं उक्तं इति मा भूत् कस्यचित् बुद्धिः इति परिहारार्थं चोप्यं इव कुर्वन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां स्वमात्रौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अपरं इति ॥ अपरं अवाक् षष्ठ्येवगृहे भवतो जन्म । परं पूर्वं सर्वादी जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः आदित्यस्य । तत् कथं एतत् विजानीयां आविष्कारार्थतया, यः त्वमेव आर्द्रा प्रोक्तवान् इमं योगं स एव इदानीं मया प्रोक्तवान् आग्नि इति ॥ ४ ॥

या वासुदेवे अनीश्वरामर्षज्ञाशास्त्रा मूर्खाणां, तां परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यद्व्यां हि अर्जुनस्य प्रश्नः—

श्रीभगवानुवाच—

वह्नि मे द्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यत् वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

वह्नि इति ॥ वह्नि मे नम द्यतीतानि अतिशान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन । तानि अहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे, धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तिव्यान् । अहं पुनः नित्यबुद्धबुद्धमुक्तस्वभावश्चात्-अनावरणज्ञानशक्तिः इति वेद अहं हं परंतप ॥ ५ ॥

यथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावं आपि जन्म इति ?
—स्यते—

अजोऽपि सन्न यथात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिप्रायः स भवाग्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अजोऽपि इति ॥ अजोऽपि जमराहितोऽपि सन्, तथा अयथात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिप्रभावंऽपि सन् तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां ईश्वर ईशानगोल अपि सन् प्रकृतिं स्या मम वैष्णवीं माया त्रिगुणात्मिका, यस्या वशे सर्वे [इदं] जगत् वर्तेते, यथा मोहित जगत् मत् स आत्मान वासुदेव न जानाति, ता प्रकृतिं स्वा अधिप्राय वशीकृत्य स भवामि देहवान् इव भवामि जात इव आत्ममायया आत्मन मायया, न परमार्थतो लाब्धवत् ॥ ६ ॥

तद् च जन्म कदा किमर्थं च इति ? उच्यते—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

यदा इति ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिं हानिं वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिना अभ्युदयनि श्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थान उद्भव अधर्मस्य, तदा तदा आत्मानं सृजामि अहं मापया ॥ ७ ॥

किमर्थम् ?—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय स भवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

परित्राणाय इति ॥ परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां ममार्गस्थानां, विनाशाय च दुष्कृता पापकारिणाम्, किञ्च, धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्थापन धर्मसंस्थापन तदर्थं स भवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

जन्म इति ॥ तत् जन्म मायारूप, कर्म च साधूनां परित्राणादि मे मम दिव्य अप्राकृत पेश्वर-एव यथाकं य वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वन यथावन् त्यक्त्वा देहं इमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न एति न प्राप्नोति । मा एति आगच्छति—स मुच्यते हे अर्जुन ॥ ९ ॥

न एष मोक्षमाग इदानीं प्रवृत्तः, किं तर्हि ? पूर्वमपि—

वीतरागमयक्रोधा मन्मया भामुपाश्रिताः ।

ब्रह्मो ज्ञानतपसा पूता मद्भायमागताः ॥ १० ॥

वीतराग इति ॥ वीतरागमयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विमता येभ्यः ते मन्मयाः ब्रह्मविदः ईश्वराभेददर्शिनः मां एव च परमेश्वरं उपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । ब्रह्मः अनेके ज्ञानतपसा ज्ञानं एव च परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परं शुद्धिं गताः सन्तः मद्भायं ईश्वरभावं मोक्षं आगताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्ष-ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गम् 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

तव तर्हि रागद्वेषी स्तः, येन केभ्यश्चिदेव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इति ? उच्यते—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम यस्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन यथोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तान् तथैव तत्फलदानेन भजामि अनुगृह्णामि अहम्, तेषां मोक्षं प्रति अनर्धित्वात् । न हि एकस्य मुमुक्षुस्य फलार्थित्वं च युगपद् सम्भवति । अतः ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलदानेन, ये यथोक्ताधिकारिणः तु अफलार्थिनः मुमुक्षुस्य तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः मुमुक्षुस्य तान् मोक्षप्रदानेन, तथा आर्तां आर्तिहरणेन—इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तान् तथैव भजामि इत्यर्थः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा फलं चिद् भजामि । सर्वथा अपि सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य धर्मं माम् अनुवर्तन्ते मनुष्याः—यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रवर्तन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते—हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

यदि तत्र ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात् भवंप्राणिषु अनुजिघृक्षायां ह्युपायां सर्वफलप्रदानसमर्थं च श्वायि सति "वासुदेवः सर्वम्" [७.१९] इति ज्ञानेनैव मुमुक्षुस्यः सन्तः कस्मात् स्वामिव सर्वं न प्रतिपद्यन्ते ज्ञान ? इणु तत्र कारणम्—

कांश्चिन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवाति कर्मजा ॥ १२ ॥

काक्षत इति ॥ काक्षत प्रार्थयन्त [अभीप्सन्त] कर्मणा
 मिद्धि फलनिष्पत्तिं यजन्त इह अस्मिन् लाफ दयता इदाग्रचाया ,
 'अथ य अन्या देवता उपास्त-अन्य अमौ, अन्य अह अस्मि इति न
 स वेद, यथा पशु , पशु स देवाना ' [बृ उ १४१०] इति श्रुते ।
 तेषा हि भिन्नदेवतायाजिना फडाकाभिणा श्चिप्र शीघ्र हि यस्मान्
 मानुषे लोक-मनुष्यलोकं हि शास्त्राधिकार । 'क्षिप्र हि मानुष्य लोके'
 इति विशेषणात् अ-न्येष्वपि कर्मफलमिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे
 लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति विशेष —तेषा च वर्णाश्रमाधि-
 कारिणा कर्मणा फलमिद्धि भवति कर्मजा कर्मणा जाता ॥ १२ ॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार , न अन्येषु लोकेषु इति
 नियम किंनिमित्त इति ? अथवा—वर्णाश्रमादिप्रतिभाषिता मनुष्या
 मम वर्म अनुवर्तते सर्वदा इत्युक्तम् । कस्मात्पुन कारणात् नियमेन
 तत्रैव वर्म अनुवर्तते न अन्येषु इति ? उच्यते—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मा विद्धि अकर्तारमप्ययम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्यं इति ॥ उत्तर एव वर्णा चातुर्वर्ण्यं मया इश्वरेण सृष्ट
 उत्पादित " ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् " [ऋ न १० १० १२, ते आ
 ३ १२ १३ इत्यादिश्रुते] गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभा-
 गशश्च । गुणा सत्त्वरजस्तमासी । तत्र मात्स्विकस्य मत्त्वप्रधानस्य ब्राह्म-
 णस्य 'शमो दमस्तप ' [१८ ४२] इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरज-
 प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतज ' प्रभृतीनि कर्माणि [१८ ४३], तमउप-
 सर्जनरज प्रधानस्य वैश्यस्य ' कृपादीनि ' कर्माणि [१८ ४४], रजउप-
 सर्जनतम प्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म [१८ ४४] इत्येव गुणकर्म
 विभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट इत्यर्थः । तत् च इदं चातुर्वर्ण्यं न अन्येषु
 लोकेषु, अतः मानुष लोके [४ १२] इति विशेषणम् । हन्त ! तर्हि
 चातुर्वर्ण्यस्य मर्गाद् कर्मण कर्तृत्वात् तत्फलन पुज्यस, अतः न त्व
 नित्यमुक्त नित्येश्वरश्च इति ? उच्यते—यद्यपि मायामध्यवहारण तस्य
 कर्मणः कर्तारमपि सन्त मा परमार्थतः विद्धि अकर्तारम् । अत एव
 अव्यय असमरिणं च मा विद्धि ॥ १३ ॥

बदराणि इव । नापि अकर्माधिकरणं कर्म, कर्माभावत्वात् अकर्मणः । अतः विपरीतशुद्धीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः, यथा मृगतृणिकायां उदकं, शुक्तिकाया वा रजतम् । ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचित् व्यभिचरति-नत् न, नौस्थस्य नावि गच्छन्त्या तदस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रति-कूलगतिदर्शनात्, दूरेषु चक्षुषाऽभक्तिकृष्टेषु गच्छन्तु गत्यभावदर्शनात्, एवं इहापि अकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं, येन तस्मिन्-करणार्थं उच्यते ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' इत्यादि ॥

तदेतत् उक्तप्रतिवचनमापि असकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शनभावित-तया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमापि असकृत् तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्ग अवतार्यावतार्यं चोदयति इति पुनः पुनः उत्तरं आह भग-वात्, दुर्विज्ञेयत्वं च आलक्ष्य वस्तुनः । ' अद्यक्तोऽयमाचिन्त्योऽयम्, ' ' न जायते म्रियते ' [२. २०, २५] इत्यादिना आत्मानि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धः उक्तः वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन् आत्मानि कर्मा-भावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनं अत्यन्तनिरुद्धम्, यतः— " किं कर्म किमकर्मेति क्वयोरुभयत्र मोहिताः " (१६) । देहाद्यभ्रयं कर्म आत्म-नि अप्यारोप्य " अहं कर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं " इति च, तथा " अहं तूष्णीं भवामि, येन अहं निरायातः अकर्मा सुखी स्याम् " इति कार्यकरणाभ्रयं ध्यापारोपरम तत्कृतं च सात्त्विकं आत्मानि आध्यारोप्य " न करोमि किञ्चित्, तूष्णीं सुखं आसे " इति अभिमन्यते लोकः । तत्र इदं लोकस्य विपरीतदर्शनाप-नयनाय आहं भगवान्—'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्', इत्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मैव सत् कार्यकरणाभ्रयं कर्मरहिते आविक्रिये आत्मानि सर्वे. अप्यस्तं, यतः पण्डितोऽपि " अहं करोमि " इति मन्यते । अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धं कर्माणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिप्रातिलोभ्येन अकर्म कर्माभावं (यथाभूत) गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मानि अप्यारोपिते— " तूष्णीं अकृवंन् सुख आसे " इत्यहङ्काराभिमन्धिहेतु-त्वात्—तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्, यः एवं कर्माकर्माविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितः मनुष्येषु, स युक्तः योगी कृत्स्नकर्मकृत् च, सः

अशुभात् मोक्षितः कृतकृत्यो भवति इत्यर्थः ॥

अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् । कथम् ? नित्यानां किल कर्मणां ईश्वरार्थत्वेन अनुष्ठीयमानानां फलाभावात् अकर्माणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां च अकरणं अकर्म; तत्र प्रत्यवायफलत्वात् कर्म उच्यते गौण्येव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्माणि अकर्म यः पश्येत् फलाभावात्; यथा धेनुरपि गौः अगौः इत्युच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् । तथा नित्याकरणे तु अकर्माणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति—

न पतत् युक्तं व्याख्यानम् । एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' (१६) इति भगवता उक्तं वचनं बाध्येत । कथं ? नित्यानां अनुष्ठानात् अशुभात् स्यात् नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् ? न हि नित्यानां फलाभावज्ञानं अशुभमुक्ति-फलत्वेन चोदितम्, नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवता एव इह उक्तम् । एतेन अकर्माणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । न हि अकर्माणि " कर्म " इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोच्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न च ' अकरणात् नित्यस्य प्रत्यवायां भवति' इति विज्ञानात् किञ्चित् फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि - " कर्म अकर्म " इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं, बुद्धिमत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलं उपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षात् अशुभस्वरूपम् । कुतः अन्यस्मात् अशुभात् मोक्षणम् ? न हि तमः तमसो निवर्तकं भवति ॥

ननु कर्माणि यत् अकर्मदर्शनं, अकर्माणि वा कर्मदर्शनं, न तत् मिथ्याज्ञानं, किं तर्हि ? गौणं फलभावाभावानिमित्तं—न, कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनायां कश्चित् विशेष उपलभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं " नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणात् च तेषां नरकपातः स्यात् " इति; तत्र ध्यानेन परध्यामोहरूपेण ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' इत्यादिना किम् ? तत्र एवं ध्याचक्षणेन भगवतो वाक्यं लोक्यामोहाय इति व्यक्तकल्पितं स्यात् । न च पतत् छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु; नापि शब्दान्तरेण पुनःपुनः उच्य-

मान सुबोध स्यादस्यैवं बक्तुं पुनरुक्तम् । 'कर्मण्ये शाधिकार' [२ ४७] इत्यत्र हि सस्फुटतर उक्तं 'अथ' न पुन उक्तः यः भवति । सर्वत्र च प्रशस्त बोद्धव्यं च कतस्यमेव । न च निष्प्रयोजन वाङ्मय इति उच्यते । न च मिथ्याज्ञान बोद्धव्यं भवति, तत्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम् । नापि निर्याता अकरणत्वात् अभावात् प्रत्यवायभावोत्पत्तेः, 'नास्तौ त्रियत भावः' [२ १६] इति, कथं असत् मन्जायेत' [छा उ ६ २ २] इति च दर्शितं असत् सन्न्यस्तप्रतिषेधात् । असत् सदुत्पत्तिं द्रुवता-असद्वत् सद्भवेत्, तथापि असत् भवेत्—इत्युक्तं स्यात् । तत्र च अगुक्तम्, सर्वप्रमाणावेराधात् । न च निष्फल विद्वेष्यात् कर्म शास्त्रं, दुःस्वस्वरूपत्वात्, दुःस्वस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्पण्यानुपपत्तेः । तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात् अनर्थस्यैव उभयथा अपि करणे च अकरणे च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात्, स्वाम्युपगमविरोधश्च " नित्यं निष्फलं कर्म " इति अभ्युपगमस्य 'मोक्षफलस्य' इति द्रुवता । तस्मात् यथाभूतं एवार्थं 'कर्मण्यकर्म' इत्यादि । तथा च व्याख्यातं अस्मानि श्लोकं ॥ १८ ॥

तदेतत् कर्मादीं अकर्मादिदर्शनं स्तुपत—

यस्य सर्वे समारम्भा कामसकल्पवर्जिता ।

ज्ञानान्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा ॥ १९ ॥

यस्य इति ॥ यस्य यथाकदाचित् सर्वे यावन्तं समारम्भा सर्वाणि कर्माणि, समारम्भन्त इति समारम्भाः, कामसकल्पवर्जिता कामि तत्कारणैश्च महूर्णं वर्जिता मुधैव वेष्टामात्रा अनुष्टीयन्ते प्रवृत्तेन चेत् लोकसमहार्यं, निवृत्तेन चेत् जीवन्मात्रार्थम् । त ज्ञानान्निदग्धकर्माणं कर्मादीं अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेव अग्निं तेन ज्ञानान्निना दग्धा नि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य त आहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविदं ॥ १९ ॥

यस्तु कर्मादीं अकर्मादिदर्शीं स अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मं सन्पार्मी जीवन्मात्रार्थेभ्यः सन् कर्मणि न प्रवृत्तते, यद्यपि प्राक् विवक्तं प्रवृत्तं । यस्तु प्रारब्धकर्मो सन् उत्तरकाल उत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनं स्थान्, न सर्वकर्माणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परि त्यजति एव । स ह्युतश्चित् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्माणि तत्फले

च संग्रहिततया स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चिन् करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्मव संपद्यते इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

त्यक्त्वा इति ॥ त्यक्त्वा कर्मसु अभिमानं फलासङ्गं च पथो-
क्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तः निराकांक्षो विषयेषु इत्यर्थः । निराश्रयः आश्रय-
रहितः, आश्रयो नाम यत् आश्रित्य पुरुषार्थं सिद्धाभाषिपति, दृष्टादृष्ट-
फलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म
एव, तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेन एवभूतेन स्वप्रयोजना-
भावात् ममाधनं कर्म परित्यक्तध्यमेव इति प्राप्ते, ततः निर्गमाम्भवात्
लोकसंग्रहाच्चिकीर्षया शिष्टाविग्रहणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मणि
अभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् नैव किञ्चित् करोति
सः ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात् ब्रह्मणि सर्वान्तरे
प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये सञ्जातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टविषयाशीर्विवाजित-
तया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीर-
यात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येतमर्थं दर्शयितुं आह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥— ३.

निराशीः इति ॥ निराशीः निर्गताः आशिपः यस्मात् सः निराशीः,
यतचित्तात्मा चित्तं अन्तःकरणं आत्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातः
तौ उभावपि यतौ संयतौ येन सः, त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः
येन सः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं, केवलं तत्रापि अभिमान-
वर्जितं, कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषं पापं अनिष्टरूपं
धर्मं च । धर्मोऽपि सुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् । तस्मात्
ताभ्यां मुक्तः भवति, मंमारात् मुक्तो भवति इत्यर्थः ॥

अथ 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वाणं शारीरं कर्म
अभिप्रेतं ? आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति ? किं

च अतः—यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म, यदि वा शरीरास्थितिमात्र-
प्रयोजनं शारीरं इति ? उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शरीर
अभिप्रेतं स्यात्, तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्धमापि शरीरेण
कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषं इति ब्रुवतां विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीय
च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषं
इत्यापि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः । 'शारीरं कर्म कुर्वन्' इति
विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगात् च बाह्यनसाभ्यां निर्वर्त्यं कर्म विधि-
प्रतिषेधाविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किल्बिषं इत्युक्तं
स्यात् । तत्रापि बाह्यनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्रामिद्वचनं
विरुद्धं आपद्येत । प्रतिपिद्धसौषापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रं अनर्थकं स्यात् ।
यदा तु शरीरास्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्, तदा
दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधमग्न्यं शरीरबाह्यननोनिर्वर्त्यं अन्यत्
अकुर्वन् तरेव शरीरादिभिः शरीरास्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयो-
गात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या
कुर्वन् नाप्नोति किल्बिषम् । एवभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राम्ण्य-
सम्भवात् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति ; ज्ञानामिदग्धमवैकर्मत्वात् अप्रति-
बन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तमग्न्यदर्शनफलानुवाद एव एषः । एवं 'शारीरं
केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवयवं भवति ॥ २१ ॥

स्थरुसर्वपरिग्रहस्य यतेः अज्ञादेः शरीरास्थितिहेतोः परिग्रहस्य
अभावात् याचनादिना शरीरास्थितिकर्तव्यतायां प्राप्तायाम्—

'अपाचितमसंस्कृतमपुपपञ्चं यदृच्छया' [बोधा. ध. २. १८. ११,

अनुगीता ४५ १९] इत्यादिना वचनेन अनुज्ञातं यतेः शरीरास्थितिहेतोः
अज्ञादेः प्रामिद्वारं आविष्कुर्वन् आह—

यदृच्छालाभसन्तुष्टो ह्यन्धातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावासिद्धौ च कृत्वाऽपि न निवृद्धचते ॥ २१ ॥

यदृच्छा इति ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टो अप्राधिरोपगतो लाभो यदृच्छा-
लाभः तेन मन्तुष्टः सञ्ज्ञातलंप्रत्ययः ह्यन्धातीतः ह्यन्दैः शीतोष्णादिभिः
हृन्मनोऽपि अविषण्णचित्तः ह्यन्धातीतः उच्यते । विमत्सरः विगत-

संसारः निर्वैरबुद्धिः समः तुल्यः यदृच्छालाभस्य सिद्धौ असिद्धौ च । य एवंभूतो यतिः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः भ्रमः हर्षविषादः वज्रितः कर्मादा अकर्मादिदर्शा यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः सन् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये “ नैव किञ्चित् करान्यहम्” [५.८], “गुणा गुणेषु वर्तन्ते” [३.२८] इत्येवं सदा [यदा] परिसञ्चक्षणः आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चित् भिक्षाटनादिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारमामान्यदर्शनेन तु लौकिकैः आरोपितकर्तृत्वात् भिक्षाटनादां कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजान्तिनेन अकर्तृत्वं । स एवं पराभ्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निवृद्ध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्नना दग्धत्वात् इति उक्तानुवाद एव एषः [४.१९, २१] ॥ २२ ॥

‘त्यक्त्वा कर्मफलासंगं’ [४.२०] इत्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनमपन्नः स्यात् तदा तस्य आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते पुताश्चिन्मिच्छात् तदसम्भवे सति पूर्ववत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तस्य अपि ‘ नैव किञ्चित् करोति सः’ [४. २०] इति कर्माभावः प्रदर्शितः । यस्य एवं कर्माभावो दर्शितः तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावास्थितचेतसः ॥

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्राविलीयते ॥ २३ ॥

गतसङ्गस्य इति ॥ गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेः, मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य, ज्ञानावास्थितचेतसः ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः यस्य सोऽयं ज्ञानावास्थितचेताः तस्य, यज्ञाय यज्ञनिवृत्त्यर्थं आचरतः निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्रं कर्म तत् समग्रं प्राविलीयते—विनश्यति इत्यर्थः ॥ २३ ॥

कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभं अकुर्वत् समग्रं प्राविलीयते इति उच्यते ? यतः—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ १०५

ब्रह्म इति ॥ ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मवित् हविः अग्नौ अर्पयति

तत् ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति, यथा शुक्तिकाया रजताभाव पश्यति, तदुच्यते ब्रह्मैव अर्पणमिति, यथा यद्भजत तत् शुक्तिष्वेवेति । ' ब्रह्म अर्पण ' इति अममस्ते पदे । यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्म ह्यविः तथा यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाण तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा ब्रह्माग्नी इति ममन्त पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव, यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्ता, ब्रह्मैव कर्त्तव्यार्थः । यत् तेन हुतं हवनक्रिया नत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्य कल तत्रपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना-ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिः—तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ॥

एव लोकसप्रहचिकीर्षुणापि नियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म, ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् । निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः मध्यगु-
दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरां उपपद्यते, यत् अर्पणादि अधिपज्ञ प्रतिज्ञं तत् अस्य अप्यात्म ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्याभिधान अनर्थक स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति जानत, विदुषः, कर्मभावः, कारकबुद्ध्यभा-
वात् । न हि कारकबुद्धिरहितं यत्कार्यं कर्म दृष्टम् । नर्दमेव भागिहोत्रा-
दिक कर्म शब्दममर्षितदेवताविशेषसंग्रदानादिकारकबुद्धिमत् कर्मभि-
मानफलाभिसान्धिमत् च दृष्ट, न उपमृदितक्रियाकारकलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसान्धिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणा-
दिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्म । अतः अकर्मैव तत् । तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' [४. १८], 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चि-
त्करोति स' [४. २०], 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' [६ २८], 'नैव कि-
ञ्चिकरोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वाधित' [५ ८] इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकलभेदबुद्ध्युपमर्दनं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादी कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः । तथा मतिपूर्वका-
मतिपूर्वकादीनां कर्मणां कापेविशेषस्य आरम्भकत्वं दृष्टम् । तथा इहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः । वात्यन्तमात्रेण कर्मो-
वि विदुषः अकर्म भवत्यते । अतः उक्तं 'समर्थं प्रादिलीयते' [१३] इति ॥

अत्र चेदित् आहु-यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि, ब्रह्मैव किञ्च अर्पणा-

दिना पश्चाद्विधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत् तदेव कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यते; किं तु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिः, यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः—एवमिति [छां. उ. ७. १. ५] ॥

सत्यं, एवमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितं अनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' [४. ३३] इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थं इदं वचनं ' ब्रह्मार्पणम् ' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने इत्युक्तम् [पृ. ७६] । ये तु अर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिष्वत् ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव च्यति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्या उक्ता इह विवाक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । न च दृष्टिसंपादनज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते । ' ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम् ' इति चोच्यते । विरुद्धं च सम्यग्दर्शनं अन्तरेण मोक्षफलं प्राप्यते इति । प्रकृतविरोधश्च; सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' [१८.] इत्यत्र, अन्ते च सम्यग्दर्शनस्यैव उपसंहारात् । ' श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ' [३३.], ' ज्ञानं लब्ध्वा परां ज्ञान्तिम् ' [३९] इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन् उपक्षीणः अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः अप्रकरणे, प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिः, उच्यते इति अनुपपन्नम् । तस्मात् यथाव्याख्यातार्थं एव अयं श्लोकः ॥ २४ ॥

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थं अन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैवमेव इत्यादिना—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैयोपजुहति ॥ २५ ॥

दैवमेव इति ॥ देवा इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ देवो यज्ञः तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तान्यर्थः । ब्रह्माग्नाौ ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' [तै. उ. २. १], ' विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ' [बृ. उ. ३. ९. २८] ' यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः ' [बृ. उ. ३. ४. १] इत्यादिवचनोक्तं अज्ञानायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं [बृ. उ. ३. ५. १] ' नेति नेति ' [बृ. उ. ४. ४. २२] इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देन

उच्यते । ब्रह्म च तत् आग्निश्च सः । होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्म अग्निः
तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञम्—यज्ञशब्दवाच्य आत्मा
आत्मनामनु यज्ञशब्दस्य पाठात्—तं आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव
ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तं अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूपं यज्ञे-
नैव आत्मनैव उक्तलक्षणेन उपजुहति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्य आत्मनः
निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमः तं कुर्वन्ति
ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनानिष्ठाः संन्यासिनः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणः यज्ञः [४. २४] दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उप-
क्षिप्यते ' ब्रह्मापेणम्' इत्यादिश्लोकैः प्रस्तुतः ' श्रेयान् देव्यमयात् यज्ञात्
ज्ञानयज्ञः परतप ' [४. ३३] इत्यादिना स्तुत्यर्थम्—

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्यिषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

श्रोत्रादीनि इति ॥ श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये योग्निः संय-
माग्निषु—प्रतीन्द्रियं संयमो भियते इति बहुवचनम्—संयमा एव अग्नयः
तेषु जुहति इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्ति इत्यर्थः । शब्दादीन् विषयान्
अन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेषु इन्द्रियाग्निषु जुहति—
श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

किञ्च—

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

सर्वाणि इति ॥ सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि,
इन्द्रियकर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो धातुः आप्यात्मिकः तत्कर्माणि
आकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि
संयमः आत्ममर्षमः स एव योगाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ
जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते ज्ञेहेनेव प्रदीपे विवेकाविज्ञानेन उज्ज्वलभावं
आपादिने जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

द्रव्येति ॥ द्रव्ययज्ञः तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यद्बुद्ध्या कुर्वन्ति ये

ते द्रव्ययज्ञाः । तपोयज्ञाः तपः यज्ञः येषां तपोस्विनां ते तपोयज्ञाः । योग-
यज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः ।
तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायः यथाविधि ऋगायभ्यासः
यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां
ते ज्ञानयज्ञाः । स्वाध्याययज्ञा यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक्
शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

किञ्च—

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

अपाने इति ॥ अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राण-
वृत्तिं, पूरकार्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणे अपानं तथा अपरे
जुह्वति, रेचकार्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा,
मुखनासिकाभ्यां वायोः निर्गमनं प्राणस्य गतिः, तद्विपर्ययेण अधोगमनं
अपानस्य गतिः, ते प्राणापानगती रुद्धा निरुद्धव्य प्राणायामपरायणाः
प्राणायामतत्पराः कुम्भकार्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च—

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अपरे इति ॥ अपरे नियताहाराः नियतः, परिमितः आहारः येषां
ते नियताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति, यस्य यस्य
वायोः जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति, ते तत्र
प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽपि एते यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैः
यथोक्तैः क्षपितः नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्वयज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

यज्ञ इति ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं, यज्ञशिष्टं
च तत् अमृतं च यज्ञशिष्टामृतं, तत् मुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः ।
यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा ताच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितं अन्नं अमृताख्यं

भुञ्जते ये ते यज्ञाशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं
चिरन्तनं मुमुक्षुश्चेत्; कालानि क्रमापेक्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते । न अर्थ
लोकः सर्वप्राणिनाधारणोऽपि अस्ति यथोक्तानां यज्ञानां एवोऽपि यज्ञः
यस्य नास्ति नः अयन्नः तस्य । कुतः अन्यो विशिष्टमाधनसाध्यः
कुरुसत्तम ! ॥ ३१ ॥

एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवमिति ॥ एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता
विस्तीर्णाः ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे । वेदद्वारेण अवगम्यमानाः ब्रह्मणो
मुखे वितता उच्यन्ते; तद्यथा 'वाचि हि प्राणान् जुहुमः' [प.आ. ३.२.६]
इत्यादयः । कर्मजान् कार्पिकवाचिकमानमकर्मोद्भवान् विद्धि तान्
सर्वान् अनात्मजान्, निर्ध्यापारो हि आत्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्य-
से अशुभात् । न मद्ब्रह्मपारा पत्ने, निर्ध्यापारोऽहं उदासीन इत्येवं ज्ञात्वा
अस्मात् सम्पददर्शनात् मोक्ष्यते अशुभात् संसारबन्धनात् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादिश्लोकेन सम्पददर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितम् ।
यज्ञाश्च अनेके उपादिष्टाः । तः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूपते ।
कथम् ?—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञान् ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञानं परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ ॥ ७७

श्रेयान् इति ॥ श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनमाध्यात् यज्ञात्
ज्ञानयज्ञः हे परंतप । द्रव्यमयो हि यज्ञः फलसाधारभक्तः, न ज्ञानयज्ञः
फलस्य आरंभकः, अतः श्रेयान् प्रशस्यतरः । कथं ? यतः सर्वं कर्म
समस्तं आखिलं अप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञानं मोक्षसाधने सर्वतः संप्रदुत्तोदक-
स्थानापि [२. ४६] परिसमाप्यते अन्तर्भवति इत्यर्थः । 'यथा कृताय
विजितायापरेणः संयन्नेवमनं सर्वं तदभिमतमिति यत् किञ्च प्रजाः
साधु कुर्वन्ति यन्तद्देदं यत् स वेद' [छां. उ. ४ १ ४] इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

तदेतत् विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते इति उच्यते—

तद्विद्धि प्राणिपातेन परिश्रमेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तद्विद्धीति ॥ तत् विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्ते इति । आचा-
र्यान् अभिगम्य, प्रणिपातेन प्रकृतं गनीचैः पतनं प्रजिपातः दीनं नमस्कारः
तेन, “ कथं बन्धः ? कथं मोक्षः ? का विद्या ? का चाविद्या ? ” इति
परिप्रश्नेन, सेवया गुग्गुश्रूपया पत्रमादिना । प्रश्नेषु आवर्जिता आचार्या
उपदेश्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथाकविविशेषणं ज्ञानिनः । ज्ञान-
वन्तोऽपि केचित् यथावत् तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरं न; अतो विशिनष्टि
तत्त्वदर्शिनः इति । ये सम्यग्दर्शिनः ततः उपदिष्टं ज्ञानं कार्पक्षमं भवति,
नेतरत् इति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च मति इदमपि समर्थं वचनम्—

यत् ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यदोषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

यत् इति ॥ यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ततः उपदिष्टं अभिगम्य पुनः भूयः
मोहं एव यथा इदानीं मोहं मर्तः अग्निं पुनः एव न यास्यसि हे पाण्डव ।
किंच—येन ज्ञानेन भूतानि अदोषेण ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि द्रक्ष्यन्ति
साक्षात् आत्मनि प्रथमात्मनि ‘ मत्संस्थानि ’ इति; अथो अपि मयि
वासुदेवे “ परमेश्वरं च इमानि ” इति; क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं
द्रक्ष्यामि इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किञ्च—एतस्य ज्ञानस्य साहचर्यम्—

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि ॥ ३६ ॥

अपीति ॥ अपि चेत् आसि पापेभ्यः पापकृत्तमः सर्वेभ्यः अति-
शयेन पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा
वृजिनं वृजिनार्णवं पापं सन्तरिप्यसि । धर्मोऽपि इह मुमुक्षोः पापं
उच्यते ॥ ३६ ॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति ? महद्ज्ञानं उच्यते—

यथेधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

यथेति ॥ यथा एधांसि बाटानि समिद्धः सम्यक् इद्धः दीप्तः
अग्निः भस्मसात् भस्मोभावं कुरुते हे अर्जुन, ज्ञानमेव अग्निः ज्ञानाग्निः

सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्बीजीकरोतीत्यर्थः । न हि माक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्मणि इन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति । तस्मात् सम्पग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वकारणं इत्याभिप्रायः । सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरं आरब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेनैव क्षीयते, 'तस्य तावदेव चिरं यावत्त विमोक्षयेऽथ संपत्स्ये' [छा. उ. ६. १४. २] इति श्रुतेः । अतो यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसह-भावीनि च अतीतानकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

यतः पूर्वं अतः—

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

न हीति ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरं इह विद्यते । तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधि-योगेन च संसिद्धः संस्कृतः योगयतां आपन्नः मत् सुमुक्तुः कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—

श्रद्धावाङ्मते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धावान् श्रद्धालुः लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह—तत्परः गुरूपसदनादौ [-पासनादौ] अभिपुक्तः ज्ञानलभ्युपाये श्रद्धावान् । तत्परः अपि अ-जितोन्द्रियः स्यात् इत्यतः आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो नि-वर्तिमान् पश्य इन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञाने लभते । प्रणिपातादिस्तु [३४] बाह्यो-ऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायाविस्वादिस्मभवात्, न तु तत् श्रद्धावत्त्वादौ इत्येकान्ततः ज्ञानलभ्युपायः । किं पुनः ज्ञानलाभात् स्यात् इति । उपपत्तेः—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षारुपां शान्तिं उपरतिं अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्पग्दर्शनाद् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्र-न्यायसंसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयः न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः । कथं इति ?
उच्यते—

अज्ञाश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नार्यं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञश्चेति ॥ अज्ञश्च अनात्मज्ञश्च अश्रद्धानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु
अविश्वासवान् च संशयात्मा च संशयचिन्तश्च विनश्यति । अज्ञा-
श्रद्धानी यद्यपि विनश्यतः न तथा, यथा संशयात्मा । स तु पापिष्ठः
सर्वेषाम् । कथं ? नार्यं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति । तथा न परः लोकः
अस्ति । न सुखं, तत्रापि संशयोत्पत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्
संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

कस्मात् ? [यस्मात्]—

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवध्नन्ति धनञ्जय ॥ ४१ ॥

योगोक्तिः—योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन सं-
न्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्त-
कर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्माणि ? आह—ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेन
आत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य सः ज्ञानसंछिन्नसंशयः ।
य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तं आत्मवन्तं अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि
कर्माणि न निवध्नन्ति अनिष्टादिरूपं कलं नारभन्ते हे धनञ्जय ॥ ४१ ॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयः न
निवध्यते कर्मभिः ज्ञानाग्निदग्धकर्मात्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये
संशयवान् विनश्यति—

तस्माद्ज्ञानसम्भूतं ह्यस्यं ज्ञानासिनाऽत्मनः ।

छित्त्वेन संशयं योगमातिथोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञान-कर्मसंन्यास-

योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

तस्मादिति ॥ तस्मात् पापिष्ठ अज्ञानसम्भूत भवतात् आदिवे
 कात् जात ह्यस्य ह्यदि बुद्धा स्थित ज्ञानासिना साकमातादिदापत्
 मध्यगन्शन ज्ञान तस्य अग्नि ह्ये तन ज्ञानाभिना आत्मन म्यस्य
 आदिविषयत्वान् मशयस्य । न । ह परस्य मशय । परण छत्तयता
 प्राप्ता यन स्वस्यात् । वशय्यत । अत । तामत्रिषयाऽप स्वस्व भवात् ।
 उचित्वा एन सजय स्वदिनागहनभूत योग मध्यगन्शनापाय कर्मासृष्टान
 आतिष्ठु कावयर्थ । उत्तिष्ठु च इदानीं युद्धाय ह नारत इति ॥ ४२ ॥

ज्ञानं श्रीमत्परमहंसव रैव्राजवाचाधर्मावद्भगवत्स्यपाशिक्ष्य
 नाम उक्त्वरभावतः कृता श्रीभगवद्राताभाष्ये ज्ञान-कर्म
 त यासयागा [ब्रह्मधनप्रशारा] नाम चतुथाऽध्याय ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः

(सन्यासयोग)

‘कमप्यकम य पय्या’ [४ १८] इयारभ्य स युक्त
 शरारक्रमरुत [४ १८] ज्ञानातिदग्धवर्माणन [४ १९], शारीरं
 कपल कर्म कुर्वन् [४ २१] उद्वेगागमसन्नुष [४ २२]
 ब्रह्मापण प्रह्व हवि [४ २४] कमन्यन विद्धि तात् सर्वान्
 [४ ३०] सर्व कमाखिल पाथ [४ ३३] ज्ञानाग्नि सवकमा
 णि [४ ३७] योगसन्धस्तकमाण [४ ४१]-यत वचन
 मयकमणा सयास जगत्पद् भगवात् । उचित्यन सजय यागमातिष्ठ
 [४ ४२] इयान उचनन याग त कर्मानष्टालभण अनुतिष्ठ इयुन
 वान् । तयो अभ्याश्च वगानुष्ठानमसपानया धितिमतिप्रत् परस्पर
 त्रिवादात् एवत् सक्त ह्यु अशक्यत्वात् कात्भदन त अनुष्ठानविधाना
 भवात् । यात् एतया ज यतस्यतयताप्राप्ते सया यत् प्रशस्यतर
 एतया कमागुष्ठानदनम पानयो त् कर्तय न इतर इयेव म य
 मात् प्रशस्यतरद्युभया अद्युन उवाच-सन्यास कमणा कृष्ण
 [५ १] इत्यादिता ॥

तु च तामावत् ज्ञानयाभन निष्ठा प्रतिपिपाठयिष्यन् पूर्वोदाहृतं
 वचन भगवात् मयकमरायाग । वाचत न तु जनात्मज्ञैस्य । अतश्च

कर्मानुष्ठानकर्मसन्यासयो भिन्नपुरुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतर-
त्पुमुत्सया अथ प्रश्न अनुपपन्न । सत्यमत्र त्वदभिप्रायेण प्रश्ना न उप-
पद्यत, प्रष्टु स्वाभिप्रायेण पुन प्रश्न युज्यते एवेति वदाम । कथम् ? पूर्वो-
दाहते वचने भगवता कर्मसन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधा-
न्यम्, अंतरण च कर्तार तस्य कृतव्यवसासम्भवात् अनात्मात्रिदापि कर्ता
पक्षे प्राप्तः अट्टयत एव, न पुन आत्मत्रिःकर्तृकत्वमेव मन्यासस्य विवक्षित,
इत्येव मन्वानस्य अनुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसन्यासयो अविद्वत्पुरुषकर्तृक
त्वमपि अस्तीति पृत्राक्तेन प्रकारेण तथा परस्पराविरोधात् अन्यतरस्य
कर्तव्यत्वे प्राप्तं प्रशस्यतर च कर्म यम्, न इतरत् इति प्रशस्यतरविविदिष-
या प्रश्न न अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवाच्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टु अभिप्राय एवमेवेति गम्यते ।
कथम् ? 'सन्यासकर्मयोगौ नि श्रेयसकरो तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते'
[५ २] इति प्रतिवचनम् । एतत् निरूप्यम्—किं अनेन आत्मवित्कर्तृ-
कया सन्यासकर्मयोगयो नि श्रेयसकरत्वं प्रयोजन उक्त्वा तयोरेव
कुतश्चित् प्रिशात् कर्मसन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते ?
आहोस्वित् अनात्मावित्कर्तृकयो सन्यासकर्मयोगयो तदुभय
उच्यत ? इति । किञ्चात्—यदि आत्मवित्कर्तृकयो कर्मसन्यास-
कर्मयोगयो नि श्रेयसकरत्वम्, तथास्तु कर्मसन्यासात् कर्म-
योगस्य विशिष्टत्वं उच्यते, यदि वा अनात्मावित्कर्तृकयो संन्यास-
कर्मयोगयो तदुभय उच्यते ?—इति । अत्र उच्यते—आत्मवित्कर्तृकयो
सन्यासकर्मयोगयो असम्भवात् तयो नि श्रेयसकरत्ववचन, तदीयाच्च
कर्मसन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधान इत्येतत् उभय अनुपपन्नम् ।
यदि आत्मविद कर्मसन्यास, तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षण कर्म-
योग सम्भवेत्, तदा तयो नि श्रेयसकरत्वोक्ति कर्मयोगस्य च कर्म-
सन्यासात् विशिष्टत्वाभिधान इत्येतत् उभय उपपद्येत । आत्मविदस्तु
सन्यासकर्मयोगयो असम्भवात् तयो नि श्रेयसकरत्वाभिधान, सन्या-
साच्च कर्मयोग विशिष्यते इति च अनुपपन्नम् ॥

अत्र आह—किं आत्मविद सन्यासकर्मयोगयो उभयोरपि अ-
सम्भवः ? आहोस्वित् अन्यतरस्य असम्भवः । यदा च

सम्भवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य ? उत कर्मयोगस्य ? इति, असम्भवे कारणं च वक्तव्यम् इति । अत्र उच्यते—आत्मविदः निवृत्तमिध्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असम्भवः स्यात् । जन्मादिसर्व-विक्रियाराहितत्वेन निष्क्रियं आत्मानं आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्दर्शनेन अपास्नामिध्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासं उक्त्वा तद्विपरीतस्य मिध्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मान्, तस्मात् आत्मविदः निवृत्तमिध्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवति इति युक्तं उक्तं स्यात् ॥

केषु केषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति ! अत्र उच्यते—‘ अविनाशि तु तत् ’ [२. १७] इति प्रकृत्य ‘ य एनं वेत्ति हन्तारं ’ [२. १९], ‘ वेदाविनाशिन नित्यं ’ [२. २१] इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यते एव; तद् यथा ‘ तस्मात् युद्धञ्चस्य भारत ’ [२. १८], ‘ स्वधर्ममपि चावेश्य ’ [२. ३१], ‘ कर्मण्येवाधिकारस्ते ’ [२. ४७] इत्यादौ; अतश्च कथं आत्मविदः कर्मयोगस्य असम्भवः स्यादिति ? अत्र उच्यते—सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानतत्कार्यविरोधात्, ‘ ज्ञानयोगेन सांख्यानं ’ [३. ३] इत्यनेन सांख्यानं आत्मतत्त्वविदां अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात्, कृतकृत्यत्वेन आत्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्, ‘ तस्य कार्यं न विद्यते ’ [३. १७] इति कर्तव्यान्तराभाववचनात्, ‘ न कर्मणामनारम्भात् ’ [३. ४.], ‘ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमामुमयोगतः—’ [५. ६]—इत्यादिना च आत्मज्ञानाद्भवेन कर्मयोगस्य विधानात्, ‘ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ’ [६. ३] इत्यनेन च उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, ‘ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ’ [४. २१] इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्, ‘ नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ’

[५. ८] इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविदः “न अहं करोमि” इति प्रत्ययस्य ममाहितचेतस्तया मदा कर्तव्यत्वोपदेशात् आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञान-हेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं शक्यते यस्मात्, तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं, तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासाविलक्षणात् मर्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मकदेशविषयात् यमनियमादिमहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानं इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रद्वः अभिप्रायः निश्चीयते इति स्थितम् ॥

‘ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते’ [३. १] इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सह असंभवात् “यत् श्रेय एतयोः तन् मे ब्रूहि” इत्येवं वृष्टोऽर्जुनेन भगवान् सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा, पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार । “न च संन्यमनादेव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति” [३. ४] इति वचनात् ज्ञानसाहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वं इष्टं, कर्मयोगस्य च विधानात् (४. ४२) । ज्ञानरहितस्य संन्यासः श्रेयान् ? किं वा कर्मयोगः श्रेयान् ? इति एतयोः प्रशस्यतरं बुभुरसुः—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

संन्यास इति ॥ संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणां अनुष्ठेय-विशेषाणां शंससि प्रशंससि, कथयसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेषामेव अनुष्ठानं अवश्यं कर्तव्यं शंससि । अतः मे कतरत् श्रेयः इति मंशयः— किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः ? किं वा तद्दानं इति ? प्रशस्यतरं च अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरं एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः, पदनुष्ठानात् श्रेयाऽवाभिः मम स्यादिति मन्यसे, तत् एकं अन्यतरत्, सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात् मे ब्रूहि सुनिश्चितं अभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायं आचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विधिष्यते ॥ २ ॥

संन्यास इति । संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषां अनुष्ठान
नौ उभौ अपि निःश्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वन्ते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन । उभौ यद्यपि
निःश्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेतव्योः कर्मसंन्यासात् केवलान्
कर्मयोगो विधिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

कस्मात् इति ? आह—

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेषि न कांक्षति ।

निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेय इति ॥ ज्ञेयः ज्ञानव्य. न कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न द्वेषि
विश्वित् न कांक्षति दुःखं सुखं वा नत्साधन च । पदविधौ यः, कर्मणि
वर्तमानोऽपि, न नित्यसंन्यासी इति ज्ञानव्यः इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः द्वन्द्व-
वर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं बन्धात् अपाद्यामनं प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः फलैऽपि
विरोधो युक्तः, न तु उभयोः निःश्रेयसपरत्त्वमेव इति प्राप्ते इदं उच्यते—

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पाण्डिताः ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

सांख्ययोगौ इति । सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफला बालाः
प्रवदन्ति, न पाण्डिताः । पाण्डितास्तु ज्ञानिनः एकं फलं आधिहर्षं इच्छन्ति ।
कथं ? एतन्मपि सांख्ययोगयोः सम्यक् आस्थितः सम्यगनुष्ठितवान्
इत्यर्थः । उभयोः विन्दते फलम् । उभयोः तदेव हि निःश्रेयस फलं; अतः
न फले विरोधः अस्ति ॥

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथं
इह अप्रकृतं ब्रवीति ? न एष दोषः— यद्यपि अनुननं सर्वेषामं कर्मयोग
च फलं अभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः, भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं
च विशेषं भयोऽयं शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं त्रुषं 'सांख्ययोगौ'
इति । तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायममङ्गलित्वादिभ्युक्तौ सांख्य-
योगशब्दवाच्यौ इति भगवतो मतम् । अतः न अप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथं उभयोः फलं विन्दते इति ? उच्यते—

यत्सारथै प्राप्यते स्थान तद्योगैरपि गम्यते ।

एक साख्य च याग च य पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

यत् इति ॥ यत् साख्यै ज्ञाननिष्ठै मयासीमे प्राप्यते स्थान मोक्षाद्य, तत् योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन ईश्वर समर्प्य कर्माणि आत्मन कल अनभिस्साधय अनुतिष्ठति य ते यागा—यागिन तैरपि परमार्थज्ञानसन्धासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्राय । अत एव साख्य च योग च य पश्यति कलैकत्वात् स पश्यति सम्यक् पश्यतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

एव तर्हि योगात् मयास एव विशिष्यत कथं तर्हि इदमुक्त 'तयोस्तु कर्मसन्धासात् कर्मयाग विशिष्यत' [१] इति ? शृणु तत्र कारणम्—त्वया पृष्ठ—त्रैवल कमसन्धास कमयाग च अभिप्रेत्य तयो अन्यतर क श्रेयान्—इति । तद्वन्नरूप प्रतियचन मया उक्त कर्मसन्धासात् कर्मयोग विशिष्यत इति ज्ञान अनपश्य । ज्ञानापेक्षस्तु सन्धास साख्यमिति मया अभिप्रत । परमार्थयागश्च स एव । यस्तु कर्मयोग वैदिक स च तादर्थ्यात् याग—सन्धास—इति च उपचर्यते । कथं तादर्थ्यं इति ? उच्यते—

सन्धासस्तु महाबाहो दु खमाप्नुमयोगत ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

सन्धास इति ॥ सन्धासस्तु पारमार्थिक हे महाबाहो दु खं आमु प्राप्नु अयागत यागेन विना । योगयुक्तं वैदिकेन कमयोगन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तं मुनि—मगनात् ईश्वरस्वरूपस्य—मुनि, ब्रह्म—परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षणत्वात् प्रकृत मयास ब्रह्म उच्यते, 'न्धास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर' [महाना उ २१ २] इति श्रुत—ब्रह्म परमार्थसन्धास परमाथज्ञाननिष्ठा लक्षण नचिरेण क्षिप्रमेव अधि गच्छति प्राप्नोति । अत मया उक्त 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति [५ २] ॥ ६ ॥

यदा पुन अय सम्यग्ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन—

योगयुक्तो विशुद्धमा विजितात्मा जितेन्द्रिय ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योगयुक्त इति ॥ योगेन युक्तः योगयुक्तः, विशुद्धात्मा विशुद्ध-
नरकः, विजिनात्मा विजिनदेहः, जिनेन्द्रियः च, सर्वभूतात्मभूतात्मा
सर्वेषां ब्रह्मादीनां सम्बन्धपर्यन्तानां भूतानां आत्मभूतः आत्मा प्रत्यक्-
चेतनो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शित्यर्थः, स तत्रैवं वर्त-
मानः लोकमग्रहाय कमे कुर्वन्नपि न लिप्यते-न कर्मभिः बद्धयते
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

न च अतो परमार्थतः करोतीत्यतः—

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्मृग्यन्स्त्वुशस्त्रिष्वक्ष्णक्ष्णान्स्वपन्नस्वसन् ॥ ८ ॥

प्रलयन् विश्वजन् गृह्णन्मिषन्मिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तेन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

नैव इति ॥ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तः ममाहितः सन् मन्येत
चिन्तयेत्, तत्त्ववित् आत्मनो याथात्म्य तत्र चेततीति तत्त्ववित् परमार्थ-
दर्शित्यर्थः । कदा कथं वा तत्रैवं अवधारयन् मन्येत इति ? उच्यते-पश्य-
न्निति । मन्येत इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥

तस्य एव तत्रैव विदुः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव, पश्यतः
सम्यग्दर्शिनः तस्य सर्वकर्मसन्त्यासे एव अधिकारः, कर्मणाः अभावदर्श-
नात् । न हि मृगवृष्णिकायां उदक्त्रुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः उदकाभाव-
ज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्य पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिषाम्भसा ॥ १० ॥

ब्रह्मणि इति ॥ ब्रह्मणि ईश्वरे आधाय निक्षिप्य “ तदर्थं कर्म
करोमि ” इति भूय इव स्वाभ्यर्थं मर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले संगं
त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि, लिप्यते न स पापेन न सम्बन्ध्यते,
पद्मपत्रमिषा अम्भसा उदकेन । केवलं तत्त्वशुद्धिमात्रमव फलं तस्य
तत्कर्मणः स्यात् ॥ १० ॥

यस्मात्—

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ११ ॥

कायेन इति ॥ कायेन वेहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैः इन्द्रियै-
रपि ममत्ववर्जितैः “ ईश्वरायैव कर्म करोमि, न मम फलाय ” इति
ममत्वबुद्धिशून्यैः इन्द्रियैरपि-केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संब-
ध्यते—सर्वव्यापारेषु ममत्तावर्जनाय । योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति
संगं त्यक्त्वा फलविषय आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः । तस्मात्
तत्रैव तव अधिकारः इति कुरु कर्मव ॥ ११ ॥

यस्माच्च—

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवर्धयते ॥ १२ ॥

युक्त इति ॥ युक्तः “ ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय ”
इत्येवं समाहितः सत् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यां
आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां-सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यास-
ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनः अयुक्तः असमाहितः
कामकारेण-करणं कारः, कामस्य कारः कामकारः, तेन कामकारेण
कामप्रेरिततयेत्यर्थः, “मम फलाय इदं करोमि कर्म” इत्येवं फले सक्तः
निवर्धयते । अतः त्वं युक्तः भव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

सर्वकर्माणि इति ॥ सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परि-
त्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्ध च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा
विवेकबुद्ध्या, कर्मादी अकर्मदर्शनेन संन्यज्जेत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति
सुखं । त्यक्तवाहूनःकायस्थैः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र
निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः इति ‘सुखं आस्ते’ इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय-
इत्यर्थः । इ कथं आस्ते इति ? आह-नवद्वारे पुरे । सप्त शीर्षव्यानि
आत्मन उपलब्धिद्वाराणि, अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविशगार्थं, तैः द्वारैः नव-
द्वारं पुरं उच्यते शरीरं, पुरमिष पुरं, आत्मिकस्वामिकं,

इन्द्रियमनोबुद्धिविषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैरिव अभि-
ष्टितम् । तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म संग्रहस्य आस्ते ॥

किं विशेषणेन ?—सर्वो हि देही संन्यासी असंन्यासी वा देहे एव
आस्ते । तत्र अनर्थकं विशेषणमिति ? उच्यते—यस्तु अज्ञः देही देहेन्द्रिय-
संघातमात्रात्मदर्शी स सर्वोऽपि “गेहे, भूमौ, आसने वा आसे” इति
मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आस इति प्रत्ययः
संभवति । देहादिमंघातत्पतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु “देहे आसे” इति प्रत्ययः
उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन् आत्मनि अविषया अप्यारोपितानां
विषया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते । उपसन्नविवेकविज्ञानस्य
सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं, पारब्धफल-
कर्मसंस्कारशेषानुशुच्या देहे एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः । देहे एव आस्ते
इति अस्त्येव विशेषणफलं, विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविषया आत्मनि अप्यारोपितानि
'संग्रहस्यास्ते' इत्युक्तम्, तथापि कृतसंन्यासस्य आत्मसमवायि तु कर्तृत्वं
कारयितृत्वं च स्यात् इति आशङ्क्य आह—नैव कुर्वन् स्वयं, न च
कार्यकरणानि कारयन् क्रियामु प्रवर्तयन् । किं यद् तद् कर्तृत्वं कार-
यितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सद् संन्यासात् न संभवति, यथा
गच्छतो गतिः [गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत्] ? किं वा स्वयः
एव आत्मनः न अस्ति इति ? अत्र उच्यते—न अस्ति आत्मनः स्वतः
कर्तृत्वं कारयितृत्वं च । उक्तं हि 'अविकायोऽद्यमुच्यते' [१.१५],
'शरीरस्थोऽपि कांतेय न करोति न लिप्यते' [१३.३१] इति,
'ध्यायतीव लेलायतीव' [इ. उ. ४. ३. ७] इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

किं च—

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

न कर्तृत्वं इति ॥ न कर्तृत्वं स्वयं कुरु इति नापि कर्माणि रथ-
घटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुः
आत्मा । नापि रथादि कृतवतः तत्फलेन संयोगं कर्मफलसंयोगं उत्पाद-
यति । यदि किञ्चिदपि स्वयं न करोति न कारयति च देही, कः तर्हि

कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तते इति ? उच्यते—स्वभावस्तु स्वी भावः स्वभावः—
अवियालक्षणा प्रकृतिः, माया प्रवर्तते 'दैवी ह्येषा गुणमयी' [७. १४]
इत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

परमार्थस्तु—

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

नादत्ते इति ॥ न आदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्
पापम् । न चैव आदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः
पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यते इति ? आह—
अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवकविज्ञानं, तेन मुह्यन्ति "करोमि, कारयामि,
भोक्ष्ये, भोजयामि" इत्येवं मोहं गच्छन्ति अविवेकिनः संसारिणो
जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

ज्ञानेन इति ॥ ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृता मुह्यन्ति जन्तवः
तत् अज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेन आत्मधिपयेण नाशितं आत्मनः
भवति, तेषां जन्तूनां आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं वस्तुजातं
[रूपजातं] अवभासयति, तद्वद् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्
परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

यत् परं परमार्थतत्त्वं ज्ञानप्रकाशितम्—

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तद्विद्यास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

तद्बुद्धय इति ॥ तस्मिन् ब्रह्मणि गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्धयः,
तदात्मानः तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः, तद्विद्याः निष्ठा
अभिनिवेशः तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य तस्मिन् ब्रह्मण्येव अव-
स्थानं येषां ते तद्विद्याः, तत्परायणाः च तदेव परं अयनं परा गतिः
येषां भवति ते तत्परायणाः केवलारमरतयः इत्यर्थः । [येषां ज्ञानेन
नाशितं आत्मनः अज्ञानं] ते गच्छन्ति एवंविधाः अपुनरावृत्तिं अपुन-

द्वेहसम्बन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः निहतः नाशितः
कल्मषा पापादिसंसारकारणदोषः येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतयः
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन नाशितं आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः कथं तस्मिन्
पश्यन्ति इति । उच्यते—

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्या इति ॥ विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयो,
विनयः उपशमः, ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्वान् विनीतश्च यो
ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः
समदर्शिनः—विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके,
भक्ष्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायां, अधमे च केवलतामसे
हरयादी, सत्त्वादिगुणैः तज्जैश्च संस्कारैः, तथा राजसैः तथा तामसैः च
संस्कारैः, अप्यन्तमेव असस्पृष्टं समं एकं अविक्रियं तत् ब्रह्म ब्रह्मं शीलं
येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

ननु अभांग्यान्नाः ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विपमसमे पूजातः'
[गी. ५. १७. १०] इति स्मृतैः । न ते दोषवन्तः । कथम् ?—

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥

इहैव इति ॥ इह एव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैः जितो
वशीकृतः सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं
निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणम् । निर्दोषं—यद्यपि दोषवासु श्वपाकादिषु
सूद्रेः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाष्यते, तथापि तद्दोषैः असस्पृष्टं इति
निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात्, नापि स्वगुणभेदभिन्नं, निर्गुणत्वात् चैतन्य-
स्य । षड्याति च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं [१३. ६], 'अना-
दित्वाभिर्गुणत्वात्' [१३. ११] इति च । नापि अन्यविशेषा आत्मनो
भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां मत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं ब्रह्म
एकं च । तस्मात् ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न दोषगन्धमात्र-
मापि तान् स्पृशति, देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात् तेषां । देहा-

दिसंघातात्मदर्शनाभिमानवादिषयं तु तत् सूत्रं 'समासमाभ्यां विषमसमे
पूजातः' इति, पूजाविषयत्वेन विशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्, षडङ्ग-
वित्, चतुर्वेदवित् इति पूजादानादी गुणविशेषसंबन्धः कारणम् । ब्रह्म
तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितं इत्यतः 'ब्रह्मणि ते स्थिताः' इति युक्तम् ।
कर्मविषयं च 'समासमाभ्यां' इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं
प्रस्तुते, 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यारभ्य आ अभ्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा, तस्मात्—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मचिद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

न प्रहृष्येत् इति ॥ न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रियं इष्टं प्राप्य
लब्ध्वा । न उद्विजेत् प्राप्य च अप्रियं अनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्म-
दर्शनां हि प्रियाप्रियप्राप्ते हर्षविषादौ कुवांत, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य
प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किंच—“सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः
आत्मा” इति स्थिरा निर्दिचिकित्सा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः असं-
मूढः संमोहवर्जितश्च स्यात् यथाक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, अकर्मकृत्
सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थः ॥ २० ॥

किं च, ब्रह्मणि स्थितः—

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्य इति ॥ बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः, स्मृश्यन्ते
इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः,—तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्तः आत्मा
अन्तःकरणं यस्य नः अयं असक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स
विन्दति लभते आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति इत्येतत् । स ब्रह्मयोग-
युक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगः, तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः
समाहितः तस्मिन् ध्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा
सुखं अक्षयं अश्नुते व्याप्नोति । तस्मात् बाह्यविषयप्रीतेः क्षाणिकायाः
इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मानि अक्षयमुखार्थी इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च निवर्तयेत्—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कोन्नेष न तेषु रमते बुधः ॥ २१ ॥

ये हि इति ॥ ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शम्यां
जानाः भोगा भुक्तयः दुःखयोनयः एव ते, अविद्याकृतत्वान् । दृश्यन्ते
हि आध्यात्मिकानि दुःखानि तस्मिन्तान्येव । यथा इह लोके तथा
परलोकेशु इति गम्यन्ते, एवशब्दान् । न संसारे बुधस्य गन्धमावमपि
अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकायाः इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न
केवलं दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तः च—आदिः विषयेन्द्रियसंयोगो
भोगानां, अन्तश्च तद्विषयं एव; अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्य-
क्षणभावित्वात् इत्यर्थः । हे कौन्तेय, न तेषु भांगेषु रमते बुधः विवेकी
अवाप्तपरमार्थतत्त्वः; अत्यन्तमूढानां एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते, यथा
पशुमधुर्तानाम् ॥ २२ ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थमाभिहेतुः
दुर्निवारश्च इति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यं इति आह भगवान्—

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भव वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥

शक्नोति इति ॥ शक्नोति उत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्र-
महितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमोक्षणात् आ मरणात् इत्यर्थः । मरणमीमा-
करणात् जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः, अनन्तनिमित्तवान्
हि सः इति पाठो मरणं तावत् न विस्मयणीय इत्यर्थः । कामः—
इन्द्रियसंचरप्रप्ते इष्टे विषये भूयमाणे स्मर्यमाणे वा, अनुभूते सुखहेतौ,
या मर्त्यैः नृष्णा—न कामः; क्रोधश्च, आत्मनः प्रतिफल्यु दुःखहेतुषु
दृश्यमानेषु भूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेषः सः क्रोधः; तां काम-
क्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः । रोमाञ्चनप्रहृष्ट-
नेत्रवदनादिलिङ्गः अन्तःकरणप्रशांभरूपः कामोद्भवः वेगः, मात्रप्रवृत्त-
प्रस्वेदमंदरीषपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः । तं कामक्रोधोद्भवं
वेगं यः उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रमहितुं, स युक्तो योगी सुखी च इह
लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति ! आह भगवान्—

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः

स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

य इति ॥ यः अन्तःसुखः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तः-
सुखः, तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमग क्रीडा यस्य सः अन्त-
रारामः, तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः
अन्तर्ज्योतिरेव, यः इदंशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षं
इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

किंच—

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

लभन्ते इति ॥ लभन्ते ब्रह्मनिर्वाण मोक्षं ऋषयः सम्यग्दर्शिनः
संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापाः निर्दोषाः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंज्ञायाः
यतात्मानः संयतोन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते आनु-
कूल्ये रताः अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किंच—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितारमनाम् ॥ २६ ॥

काम इति ॥ कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामजोषी
ताम्यां विपुक्तानां यतीनां मन्दासिनां यतचेतसां मयतान्तःकरणानां
अभितः उभयतः जीवतां भूतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदिता-
त्मनां विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां विदितात्मनां
सम्यग्दर्शिनां इत्यर्थः ॥ २६ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्यः मुक्तिः उक्ता । कर्मयोगश्च
ईश्वरार्पितसर्वभावेन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धि-
ज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत्,
वक्ष्यति च । अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्तरङ्गं विस्तरेण
वक्ष्यामि इति तस्य सुब्रथानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म—

स्पृष्टान् कृत्वा बहिर्बाह्यान् चक्षुश्चैवान्तरे भ्रूयोः ।

प्राणापानौ समी कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥

कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान् भवति, न सम्भवतीत्यर्थः, फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात् । तस्मात् यः कश्चन कर्मी संन्यस्त-फलसंकल्पः भवेत् स योगी समाधानवान् अविक्षिप्ताचित्तः भवेत्, चित्त-विक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः ॥ २ ॥

एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं अपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योग त विद्धि पाण्डव ?' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्व उक्तम् । ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहि-रङ्गसाधनं इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोग-साधनत्व दर्शयति—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

आरुरुक्षोः इति ॥ आरुरुक्षोः आरोढु इच्छतः—अनारूढस्य, ध्यानयोग अवस्थातु अशक्यस्यैव इत्यर्थः । कस्य तस्य आरुरुक्षोः ? मुनेः, कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किं आरुरुक्षोः ? योगम् । कर्म कारणं साधन उच्यते । योगारूढस्य पुनः तस्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारण, योगारूढस्य साधनं उच्यते इत्यर्थः । यावयावत् कर्मभ्यः उपरमते, तावत्तावत् निरापासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधी-यते । तथा सति स ज्ञातिरिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तम् ध्यासेन—

“नेतादृशं वाक्षणस्यास्ति चित्तं

यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिषानमार्जवं

‘ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः’ ॥ [शां प १७५.३८] इति ॥ ३ ॥

अथ इदानीं कदा योगारूढो भवति इति ? उच्यते—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

यदा इति ॥ यदा समाधीयमानचित्तो योगी हि इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणां अर्थाः शब्दादयः तेषु इन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुपज्जते अनुपज्जं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान् संकल्पान् इदामुत्रार्थकामहेतून् संन्यासितुं

शीलं अस्येति स सर्वमंकल्पसंन्यासी योगारूढः, प्राप्तयोग इत्येतत्, तदा तस्मिन् काले उच्यते । 'सर्वसंकल्पसंन्यासी' इति वचनात् सर्वोश्च कामान् सर्वाणि च कर्माणि सन्यमेत् इत्यर्थः । -संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—

“मंकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः मंकल्पसंभवाः” [मनुस्मृ. २३]

“काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि ममूलो न भविष्यामि” ॥ [शां.प.१७७.२५]

इत्यादिस्मृतेः । सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति “स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति, यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते” [बृ. उ. ४. ४. ५] इत्यादिश्रुतिभ्यः,

“यद्यद्वि कुरुते जन्तुः तत्तत् कामस्य चेतितम्” [मनुस्मृ. २.४.]

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च—न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात् 'सर्वसंकल्पसंन्यासी' इति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

यदा एवं योगारूढः तदा तेन आत्मा आत्मना उद्धृतः भवति ससारानर्थव्रतात् । अतः—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

उद्धरेत् इति ॥ उद्धरेत् ममारमागरे निमग्नं आत्मान आत्मना ततः उत् ऊर्ध्वं-हरेत्-उद्धरेत् योगारूढतां आपादयेत् इत्यर्थः । न आत्मानं अवसादयेत् न अधः नयेत् [न अधः गमयेत्] । आत्मैव हि यस्मात् आत्मनः बन्धुः । न हि अन्यः कश्चित् बन्धुः यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावत् मोक्ष प्रति प्रतिकूल एव, श्लेहादिवन्धनायतनत्वात् । तस्मात् युक्त अवधारणं 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः' इति । आत्मैव रिपुः शत्रुः । यः अन्यः अपकारी ब्राह्मः शत्रुः सोऽपि आत्मप्रयुक्तः एव इति युक्तमेव अवधारणं 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥ ५ ॥

आत्मैव बन्धुः, आत्मैव रिपुः आत्मनः इत्युक्तम् । तत्र किंलक्षणः आत्मा आत्मनो बन्धुः ? किंलक्षणो वा आत्मा आत्मनो रिपुः इति ? उच्यते—

बन्धुरारमाऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुस्य चनेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

बन्धुः इति ॥ बन्धुः आत्मा आत्मनः तस्य, नस्य आत्मनः स आत्मा बन्धुः येन आत्मना आत्मैव जितः, आत्मा कार्यकरणमपातो येन वर्गीकृतः, जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मनः तु अजितात्मनः तु शत्रुस्य शत्रुभावे चनेते आत्मैव शत्रुवत्, यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकीर्ता, तथा आत्मा आत्मनः अपकारे चनेते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रधान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुरदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

जितात्मनः इति ॥ जितात्मनः कार्यकरणमपात आत्मा जितो येन सः जितात्मा तस्य जितात्मनः, प्रधान्तस्य उपशान्तस्य [प्रमत्तान्तःकरणस्य मत्तः मन्वासिनः] परमात्मा समाहितः साक्षात् आत्मभावेन चनेते इत्यर्थः । किञ्च—शीतोष्णसुरदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समः स्यात् ॥ ७ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।

युक्त इत्युच्यते योगी समलोप्राश्मकाक्षनः ॥ ८ ॥

ज्ञान इति ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञाने शाखोक्तपदार्थानां परिताने, विज्ञानं तु शास्त्रो ज्ञानानां नयेव स्वानुभवकरणं, ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजानालंप्रत्ययः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थः अमरुष्यः, भवति इत्यर्थः, विजितेन्द्रिय च । प इन्द्रियाः, युक्तः समाहितः इति भ उच्यते कथ्यते । स योगी समलोप्राश्मकाक्षनः लोप्राश्मकाक्षनानि समानि यस्य सः समलोप्राश्मकाक्षनः ॥ ८ ॥

विंश—

सुहृन्मित्रायुंदासीनिमध्यस्थेभ्यश्च बन्धुषु ।

साधुष्वपि च पापेषु समनुक्तिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृन् इति ॥ 'सुहृन्' इत्यादिसौकार्थ एक पदम् । सुहृन् इति प्रत्युत्कारं, अनेपरुप उपरुतां, मित्रं जेहवात्, अरिः शत्रुः, उदासीनः न करयच्चिदं पक्षं भजनं, मध्यस्थः यो वक्रुक्षयोः उभयोः हितैषी, श्रेष्ठः आत्मनः अप्रियः, बन्धुः सम्बन्धी इत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तितेषु अपि

व पापेषु प्रतिषेद्धकारिषु सर्वेषु एतेषु समबुद्धिः “कः किंकर्मा” इति
अस्यापृथग्बुद्धिः इत्यर्थः । विशिष्यते—‘विमुच्यते’ इति पाठान्तरम्—
योगारूढानां सर्वेषां अयं उत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

अत एव उत्तमफलप्राप्तये—

योगी युञ्जीत सततं आत्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

योगीति ॥ योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं सर्वदा
आत्मानं अन्तःकरणं रहसि एकान्ते गिरिशिखरादौ स्थितः सन् एकाकी
असहायः—‘रहसि स्थितः एकाकी च’ इति विशेषणात् संन्यासं
कृत्वा इत्यर्थः—यतचित्तात्मा चित्तं अन्तःकरणं आत्मा देहश्च संयतो
यस्य सः यतचित्तात्मा, निराशीः बीततृष्णः अपरिग्रहः परिग्रहरहित-
श्चेत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि स्वत्सर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ इदानीं योगं युञ्जानस्य आसनाहारविहारदीनां योगसाधन-
त्वेन निवृत्तौ वक्तव्यः, प्राप्तयोगस्य लक्षणं, तत्कलादि. च, इत्यत आ-
रभ्यते । तत्र आसनमेव तावत् प्रथमं उच्यते—

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छिष्टं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

शुचौ इति ॥ शुचौ शुद्धे विविक्तं स्वभावतः संस्कारतो वा, देशे
स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरं अचलं आत्मनः आसनं नात्युच्छिष्टं नातीव
उच्छिष्टं न अपि अतिनीचं, तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं चैलं अजिनं
कुशाश्च उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजिनकुशोत्तरम् । पाठ-
क्रमात् विपरीतः अत्र क्रमः चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किन् ?—

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविद्वान् ॥ १२ ॥

तत्र इति ॥ तत्र तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्—
कथं ?—सर्वविषयेभ्यः उपमहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रिय-
क्रियः चित्तं च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रिया संयता यस्य
सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् इति ? आह—

आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य विशुद्धयर्थं इत्येतत् ॥ ११ ॥

बाह्यं आसनं उक्तं; अधुना शरीरस्य धारणं कथं इति? उच्यते—

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ११ ॥

समं इति ॥ समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत् समं धारयन् अचलं च । समं धारयतः चलनं संभवाते; अतः विशिनाष्टे—अचलं इति । स्थिरः स्थिरो भूत्वा इत्यर्थः । स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य मध्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वा इव इति; इवशब्दो लुप्तः द्रष्टव्यः । न हि स्वनामि हाप्रमप्रेक्षणं इह विधिस्मितम् । किं तर्हि ? चक्षुरोः दृष्टिभ्रमिपातः । न च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेत् विवक्षितं, मनः तत्रैव समाधीयेत, न आत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति 'आत्मसंस्पर्शं मनः कृःत्वा' [९.२५] इति । तस्मात् इवशब्दलोपेन अक्षणोः दृष्टिसंनिपातः एव 'संप्रेक्ष्य' इत्युच्यते । दिशश्च अनवलोकयन् दिशां च, अवलोकनं अन्तरा अकुर्वन् इत्येतत् ॥ १३ ॥

किञ्च—

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिण्यते स्थितः ।

मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत् मत्परः ॥ १४ ॥

प्रशान्त इति ॥ प्रशान्तात्मा प्रकंपण शान्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा, विगतभीः विगतभयः, ब्रह्मचारिण्यते स्थितः ब्रह्मचारिणो वतं ब्रह्मचारिवतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षात्ममुक्त्यावृत्तस्मिन् स्थितः, तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थः । किञ्च—मनः संयम्य मनसः वृत्तीः उपसंहृत्य इत्येतत्, मच्चित्तः मायि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः नन् आसीत् उपविशेन् । मत्परः, अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति । कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियं एव परस्त्वेन वृह्णाति; किं तर्हि? राजानं, महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अथ इदानीं योगफलं उच्यते—

युञ्जन्नेद्यं संदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

युञ्जन् इति ॥ युञ्जन समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तेन विधानेन सदा आत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिं उपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाण मोक्षः तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा ता निर्वाणपरमा मत्संस्थामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिनः आहारादिनिधमः उच्यते—

नात्यभ्रतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनभ्रतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥

नेति ॥ न अत्यभ्रतः आत्मसंमितं अक्षपरिमाणं अतीत्याभ्रतः अत्यभ्रतः न योगः अस्ति । न च एकान्तं अनभ्रतः योगः अस्ति । 'यद् इ वा आत्मसंमितं अन्नं तदवति, तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद् यद् कनीयो न तदवति' [शत. ब्रा १.२.१.२] इति श्रुतेः । तस्माद् योगी न आत्मसंमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा अश्नीयात् । अथ वा—योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अक्षपरिमाणात् अतिमात्रं अभ्रतः योगः नास्ति । उक्तं हि—

अर्थं सव्यक्षानाद्यस्य तृतीयमुदकस्य च ।

वायोः सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥ —[१]

इत्यादिपरिमाणम् । तथा—न च अतिस्वप्नशीलस्य योगो भवति, नैव च अतिमात्रं जाग्रतो योगो भवति च अर्जुन ॥ १६ ॥

कथं पुनः योगः भवति इति ? उच्यते—

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

युक्त इति ॥ युक्ताहारविहारस्य आह्वियते इति आहारः अन्नं, विहारं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य सः युक्ताहार-विहारः तस्य ; तथा युक्तचेष्टस्य [अन्या च] युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तस्य ; तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्च अवबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य ; युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु दुःख-

स्वभावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति
दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् योगः भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ अधुना कदा युक्तो भवति इति ? उच्यते—

यदा विनियतं चित्तं आत्मन्येवावातिप्रुते ।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

यदा इति ॥ यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतं एकाग्रतां आपन्नं
चित्तं हित्वा बाह्याथचिन्तां आत्मन्येव केवले अवातिप्रुते, स्वार्त्मानि
स्थितिं लभते इत्यर्थः । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः निर्गता वृष्टादृष्टविषयेभ्यः
स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते तदा
तस्मिन् काले ॥ १८ ॥

तस्य योगिनः समाहितं यत् चित्तं तस्य उपमा उच्यते—

यथा दीपो निवातस्थो न द्रुते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युन्नतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥

यथा इति ॥ यथा दीपः प्रदीपः निवातस्थः निवाते वातवर्जिते स्थाने
स्थितो न द्रुते न चलति, सा उपमा उपमायते अनया इत्युपमा योगज्ञैः
चित्तप्रचारदाशीभिः स्मृता चिन्तिता योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तः-
करणस्य युन्नतो योगं अगुतिष्ठतः आत्मनः समाधिं, अनुतिष्ठतः
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्नीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥

यत्र इति ॥ यत्र यस्मिन् काले उपरमते चित्तं उपरतिं गच्छति
निरुद्धं निवारितं सर्वतां निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन, यत्र
चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मानं
परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिःस्वरूपं पश्यन् उपलभमानः स एव आत्मानि
तुष्यति वुष्टिं भजते ॥ २० ॥

किञ्च—

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिमाह्यमतीन्द्रियम् ।

वोचति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

सुखं इति ॥ सुखं आत्यन्तिकं अत्यन्तमेव भवति इत्यात्यान्तिकं अनन्तं इत्यर्थः, यत् तत् बुद्धिग्राह्यं बुद्धैव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यं अतीन्द्रियं इन्द्रियगोचरातीतं अविषयजनितं इत्यर्थः, वेत्ति तत् ईदृशं सुखं अनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न च एव अयं विद्वान् आत्मस्वरूपे स्थितः तस्मात् नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपात् न प्रच्यवते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च—

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं इति ॥ यं लब्ध्वा यं आत्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरं लाभं

[अन्यत्] लाभान्तरं ततः अधिकं भस्ति इति न मन्यते न चिन्तयति ।

किञ्च—यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन

गुरुणा महता अपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

' यत्रोपरमते ' [६.२०] इत्यारभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्ट

आत्मावस्थाविशेषः योग उक्तः—

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं इति ॥ तं विद्यात् विजानीयात् दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगः

दुःखसंयोगः, तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः, तं दुःखसंयोगवियोगं

योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्यात् विजानीयात् इत्यर्थः ।

योगफलं उपसंहृत्य पुनः अन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते निश्चया-

निर्वेदयोः योगसाधनत्वाविधानार्थं—स योक्तव्यो योगः निश्चयेन

अभ्यवसायेन योक्तव्यः अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णं अनिर्विण्णं—

किं तत् ?—चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेन इत्यर्थः ॥ २३ ॥

किञ्च—

संकल्पप्रभवान् क्रामान् त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसेवेन्द्रियमार्गं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

संकल्प इति ॥ संकल्पप्रभवात् संकल्पः प्रभवः येषां क्रामानां ते

संकल्पप्रभवाः कामाः तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वान् अशेषतः निर्लेपेन ।

किं च—मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रियग्रामं इन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

शनैः इति ॥ शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात्—कया—बुद्ध्या—किंविशिष्टया ।—धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थः । आत्मसंस्थं आत्मनि संस्थितं “ आत्मैव सर्वं न ततः अन्यत् किञ्चित् अस्ति ” इत्येवं आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । एव योगस्य परमः विधिः ॥ २५ ॥

तत्र एवं आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

यतः इति ॥ यतो यतः यस्माद्यस्मात् निमित्तात् शब्दादेः निश्चरति निर्गच्छति स्वाभाविकदोषात् मनः चंचलं अत्यर्थं चल, अत एव अस्थिरं, ततस्ततः तस्मात्तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्य-निरूपणेन आभासीकृत्य वैराग्यभावनया च एतत् मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतां आपादयेत् । एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्त इति ॥ प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनः यस्य सः प्रशान्त-मनाः तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं सुखं उत्तमं निरतिशयं उपैति उपगच्छति शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं इत्यर्थः, ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं “ ब्रह्मेव सर्वं ” इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतं अकल्मषं धर्माधर्मो-दिवर्जितम् ॥ २७ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शं अस्थन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

युञ्जन् इति ॥ युञ्जन् एव यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तराप-
। वर्जितः सदा सर्वदा आत्मानं विगतकल्मषः विगतपापः, सुखेन अना-

यासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शां यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं [सुखं
अत्यन्तं अन्तमतीत्य वर्तते इति] अत्यन्त उरुकुटं निरतिशयं सुखं
अप्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं
तत् प्रदर्शयते—

सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वे इति ॥ सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वं आत्मानं सर्व-
भूतानि च आत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतानि आत्मनि
पक्तां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः स
सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं
निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

तस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फलं उच्यते—

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥

य इति ॥ यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र सर्वेषु
भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादेभूतजातं मयि सर्वात्मानि पश्यति, तस्य एवं
आत्मैकत्वदर्शनः अहं ईश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि ।
स च मे न प्रणश्यति न च विद्वान् मे मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न
परोक्षो भवति, तस्य च मम च आत्मैकरवात्, स्वात्मा हि नाम आत्मनः
प्रकाशः [प्रियः] एव भवति ॥ ३० ॥

यस्मात् च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्-
दर्शनं अनुय तत्फल मोक्षः अभिधीयते—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

सर्वे इति ॥ सर्वथा सर्वप्रकारैः वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी
मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः, न मोक्षं प्रति केन-
चित् प्रतिवच्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च अन्यत्—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं या यदि या दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥

आत्मौपम्येन इति ॥ आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमीयते अनया इति उपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यम् तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति यः अर्जुन । न च किं ममं पश्यति इति ! उच्यते—यथा मम सुखं इष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखं अनुकूलम् । वा-
शब्दः चार्थे । यदि या यच्च दुःखं मम प्रतिकूलं अनिष्टं यथा, तथा सर्व-
प्राणिनां दुःखं अनिष्टं प्रतिकूलं इत्येवं आत्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूल-
प्रतिकूलं तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित् प्रतिकूलं आचर-
ति, अहिंसक इत्यर्थः । यः एवं अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी
परमः उत्कृष्टः मतः अभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३१ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखमंपाद्यतां
आलक्ष्य शुभ्रुषुः [ध्रुवं] तत्प्रामाद्युपायं अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३ ॥

योऽयम् इति ॥ यः अयं योगः त्वया प्रोक्तः साम्येन ममात्वेन हे
मधुसूदन एतस्य योगस्य अहं न पश्यामि नोपलभे, चञ्चलत्वात्
मनसः—किं !—स्थिरां अचलां स्थितिम् ॥ ३३ ॥

प्रसिद्धं एतत्—

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं नियमं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

चञ्चलं इति ॥ चञ्चलं हि मनः कृष्ण । 'कृष्ण' इति कृपतेः वि-
लेखनार्थस्य रूपम् । भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्णः, तस्य संबुद्धिः हे
कृष्ण । हि यस्मात् मनः चञ्चलं न केवलं आप्त्यं चञ्चलं, प्रमाथि च
प्रमथनशीलं, प्रमथनानि शरीरे इन्द्रियाणि च विक्षिपत् सत् परवशी-
करोति । किञ्च—चलयत् प्रबलं, न केनाचित् नियन्तुं शक्यं, बुर्निवार-
त्वात् । किञ्च—डटं तन्तुनागवत् अच्छेद्यम् । तस्य एवमभूतस्य मनसः

अहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोः दुष्करो निरोधः ततोऽपि
मनसः दुष्करं मन्ये इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—एव एतत् यथा ब्रवीषि—

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

असंशयं इति ॥ असंशयं नास्ति संशयो हे महाबाहो “मनो
दुर्निग्रहं चलं” इत्यत्र । किन्तु—अभ्यासेन तु, अभ्यासो नाम
चित्तभूमौ कस्यांचित् समानप्रत्ययावृत्तिः चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं
नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वतृष्णयम् । तेन च वैराग्येण
गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारः चित्तस्य । एवं तत् मनः गृह्यते निगृह्यते
निरुद्धचते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनः असंयतात्मा, तेन—

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवानुमुपायतः ॥ ३६ ॥

असंयतात्मना इति ॥ असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यां असं-
यत आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः अप्ये असंयतात्मा तेन असंयतात्मना
योगो दुष्प्रापः दुःखेन प्राप्यते इति मे मतिः । यस्तु पुनः वश्यात्मा
अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वं आपादितः आत्मा मनः यस्य सः अप्ये
वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्ने कृर्वता शक्यः अवाप्तुं
योगः उपायतः यथोक्तात् उपायात् ॥ ३६ ॥

तत्र योगाभ्यासाद्धीकरणे न इहलोकपरलोकानिनिमित्तानि कर्माणि
संन्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तं इति,
योगी योगमार्गात् मरणकाले चलितचित्तः इति तस्य नाशो आशङ्क्य
अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाञ्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

अयतिः इति ॥ अयतिः अप्रयत्नवान् योगमार्गं श्रद्धया आस्ति-

वयवुद्वा च उपेतः योगात् अन्तकाले च चण्डितं मानसं मनो यस्य न
चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अशाप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्पद्
दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ? ॥ ३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥

कच्चित् इति ॥ कच्चित्-किं न उभयविभ्रष्टः कर्ममार्गात् योग-
मार्गात् च विभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति, किंवा न नश्यति
अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढः सद् ब्रह्मणः पथि ब्रह्म-
प्रातिमार्गे ॥ ३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न श्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

एतत् इति ॥ एतत् मे मम संशयं कृष्ण च्छेत्तुं अपनेतुं अर्हसि
अशेषतः । त्वदन्यः स्वतः अन्यः ऋषिः देवो वा च्छेत्ता नाशयिता
संशयस्य अस्य न हि यस्मात् उपपद्यते न संभवति । अतः त्वमेव
च्छेत्तुं अर्हसि इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेद् नामुत्र विनादास्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद्गुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४० ॥

पार्थ इति ॥ हे पार्थ नैव इह लोके नामुत्र परस्मिन् वा लोके
विनाशः तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः ।
स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति । न हि यस्मात् कल्याणकृत् शुभकृत्
कश्चिन् गुर्गतिं कुस्मितां गतिं—हे तात तनोति आत्मानं पुत्ररूपेणेति पिता
तात उच्यते; पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते ; शिष्योऽपि पुत्रवद्
इति अपुत्रोऽपि तात उच्यते—गच्छति ॥ ४० ॥

किं तु अस्प भवति ?

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

प्राप्य इति ॥ योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी—सामर्थ्यात्—प्राप्य
गत्वा पुण्यकृतां अश्वमेपादियानिनां लोकान् तत्र च उपित्वा वासं

अनुभूय शाश्वतीः नित्याः समाः संवत्सरान्, तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्त-
कारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टः अभिजायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतर लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अथ इति ॥ अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनामेव दरि-
द्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतत् हि जन्म, यत्
दरिद्राणां योगिनां कुले, दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वं अपेक्ष्य लोके जन्म
यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

यस्मात् च—

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

तत्र इति ॥ तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं
लभतं पौर्वदेहिकम् पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकम् । यतते च प्रयत्नं
च करोति ततः तस्मात् पूर्वकृतात् संस्कारात् भूयः बहुतरं संसिद्धौ
संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति ? तदुच्यते—

पूर्वाभ्यासेन तेनैव द्वियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

पूर्वाभ्यासेन इति ॥ यः पूर्वजन्मानि कृतः अभ्यासः सः पूर्वा-
भ्यासः, तेनैव बलवता द्वियते संसिद्धौ हि यस्मात् अवशोऽपि सः
योगभ्रष्टः; तेन कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बलवतरं धर्मादि-
लक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण आद्वियते; अधर्मः चेत्
बलवतरः कृतः, तेन योगजोऽपि संस्कारः अभिभूयत एव, तत्क्षये तु
योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यं आरभते, न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशः
तस्य अस्ति इत्यर्थः । अतः जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुं इच्छन्
अपि योगमार्गं प्रवृत्ताः—संन्यासी योगभ्रष्टः, सामर्थ्यात्—सोऽपि शब्द-
ब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलं अतिवर्तते अतिक्रामति—अपारुष्यति
किमुत बुद्ध्या यः योगं तन्निष्ठः अभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

कुतश्च योगित्वं श्रेयः इति ?—

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धः ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नात् इति ॥ प्रयत्नात् यतमानः, अधिकतरं यतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापः अनेक-जन्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित् संस्कारजातं उपचित्य तेन उपचितेन अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः अनेकजन्मसंसिद्धः ततः लब्ध-सम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

यस्मात् एवं तस्मात्— .

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

तपस्विभ्यः इति ॥ तपस्विभ्यः अधिकः योगी, ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानं अत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं, तद्ब्रह्मचोऽपि मतः ज्ञातः अधिकः श्रेष्ठः इति, कर्मिभ्यः, आग्नेहोत्रादि कर्म, तद्ब्रह्मचः अधिकः योगी विशिष्टः । तस्मात् योगी भव अर्जुन ॥ ४६ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्भक्तेनांतरात्मना ।

श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतनाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भाष्म-पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

योगिनाम् इति ॥ योगिनामपि सर्वेषां हृद्गादिप्यादिध्यानपराणा मध्ये मद्भक्तेन मां वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरजेन श्रद्धावान् श्रद्धाधानः मन् भजते सेवते यो मां, स मे मम युक्ततमः अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रेतः इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमोविन्दभगवत्पुण्यपादाशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ध्यानयोगो

[अग्यासयोगो] नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः

(ज्ञानविज्ञानयोगः)

‘ योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः [६. ४७] इति प्रश्नबीजं उपन्यस्य स्वयमेव “ ईदृशं मदीयं तत्त्वं, एवं मद्भूतान्तरात्मा स्यात् ” इत्येतत् विबधुः भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।

असंशयं समग्रं मां यथा ह्यास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मय्यासक्तमना इति ॥ मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरं आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमनाः, हे पार्थ योगं युञ्जन् मनःसमाधानं कुर्वन् मदाश्रयः अहमेव परमेश्वरः आश्रयो यस्य स मदाश्रयः । यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचित् अर्थी स तत्साधनं कर्म अग्निहोत्रादि तपः दानं वा किञ्चित् आश्रयं प्रतिपद्यते, अयं तु योगी मोमेव आश्रयं प्रतिपद्यते, हित्वा अन्यत् साधनान्तरं मध्येव आसक्तमनाः भवति । यः त्वंप्रबभूतः सत् असंशयं समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यंश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां यथा येन प्रकारेण ह्यास्यसि संशयमन्तरेण “ एवमेव भगवान् ” इति, तत् शृणु उच्यमानं मया ॥ १ ॥

तद्य मद्दिष्यम्—

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानं इदं वक्ष्याम्यशेषतः ।

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञानं इति ॥ ज्ञानं ते तुभ्यं अहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवयुक्तं इदं वक्ष्यामि कथयिष्यामि अशेषतः कारस्वर्णेन । तत् ज्ञानं विवक्षितं स्तोति श्रोतुः अभिमुखीकरणाय—यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा न इह भूयः पुनः अन्यत् ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनं अवशिष्यते न अवशिष्टं भवति—इति मत्तत्त्वज्ञो यः, स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वात् दुर्लभतरं ज्ञानम् ॥ २ ॥

कथं इति ? उच्यते—

मनुष्याणां सत्स्त्रेषु काश्चिद्यतति सिद्धय ।

यतनामापि सिद्धानां काश्चिन्मा यत्ति तत्त्वत ॥ ३ ॥

मनुष्याणा इति ॥ मनुष्याणां मध्ये सत्स्त्रेषु अनेकेषु काश्चित् यतति प्रयत्नं कराति सिद्धये निद्वयर्थम् । तेषां यततामापि सिद्धानां—सिद्धा एव हि ते य मोक्षाय यतन्त, तेषां—काश्चित् एव हि मां वेत्ति तत्त्वत यथावत् ॥ ३ ॥

श्रोतारं प्ररोचनेन अभिसुखाकृत्वाह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

भूमि इति ॥ 'भूमि' इति पृथिवीतन्मात्रं उच्यते न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथा अबाधयाऽपि तन्मात्राण्येव उच्यन्ते—आप, अनल, वायु, खम् । 'मन' इति मनसः कारणं अहंकारात् गृह्यते । 'बुद्धि' इति अहंकारकारणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इति अधिवासयुक्तं अव्यक्तम् । यथा विपस्युक्तं अन्नं विपस्यति उच्यते, एव अहंकारव्यामनात् अन्वयस्य मूलकारणं अहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वात् अहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं हृत् लोके । इतीयं यथाहा प्रकृतिं मम मम एश्वरा मायाशक्तिः अष्टधा भिन्ना भेद आगता ॥ ४ ॥

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूता महाबाहो ययद् धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अपरा इति ॥ अपरा न परा निकृष्टा अगुह्या अनथकरी मत्तारं वधनाम्बिवा इयम् । इत आस्या यथोक्ताया तु अन्या विशुद्धा प्रकृतिं मम आत्मभूता विद्धि मे परा प्रकृष्टा जीवभूता क्षेत्रनलक्षणा प्राणधारणानिभितभृता हे महाबाहो, यया प्रकृत्या इदं धार्यते जगत् अतः प्रविष्टया ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणित्युपधारय ॥

अहं कृन्न्मम जगत् प्रमत्तं प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

• एतत् इति ॥ एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणं प्रकृती योनिः येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणि इति एव उपधारय

जानीहि । यस्मात् मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानां, अतः अहं
कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः, प्रलयः विनाशः, तथा ।
प्रकृतेर्द्वयद्वारेण अहं सर्वज्ञः ईश्वरः जगतः कारणं इत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्मात् एवं तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मायि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे माणिगणा इव ॥ ७ ॥

मत्तः इति ॥ मत्तः परमेश्वरात् परतरं अन्यत् कारणान्तरं किञ्चित्
नास्ति न विद्यते, अहमेव जगत्कारणं इत्यर्थः, हे धनंजय । यस्मात्
एवं तस्मात् मायि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वे इदं जगत् प्रोक्तं अनुस्यूतं
अनुगतं (अनुदिष्टं) प्राथितं इत्यर्थः, दीर्घतन्तुषु पटवत्, सूत्रे च माणि-
गणा इव ॥ ७ ॥

केन केन धनेन विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोक्तमित्युच्यते !—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशि सूर्ययोः ।

प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृप ॥ ८ ॥

रसः इति ॥ रसः अहं, अपां यः सज्जः स रसः, तस्मिन् रसभूते
मायि आपः प्रोक्ता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथा अहं अप्सु रसः, एवं प्रभा
आस्मि शशि सूर्ययोः । प्रणवः ओङ्कारः सर्ववेदेषु, तस्मिन् प्रणवभूते मायि
सर्वे वेदाः प्रोक्ताः । तथा खे आकाशे शब्दः भारभूतः, तस्मिन् मायि खं
प्रोक्तम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः पौरुषं—यतः पुंशुद्धिः—नृपु, तस्मिन्-
मायि पुरुषाः प्रोक्ताः ॥ ८ ॥

पुण्यं गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चारिम् तपस्विषु ॥ ९ ॥

पुण्यः इति ॥ पुण्यः सुरभिः गन्धः पृथिव्यां च अहम्, तस्मिन् मायि
गन्धभूते पृथिवी प्रोक्ता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितं
अत्रादिषु रसादेः पुण्यत्वापलक्षणार्थम् । अपुण्यत्वं तु गन्धादीनां आविद्या-
धर्माद्यपेक्षं ससारिणां भूताविशेषतंसर्गनिमित्तं भवति । तेजः दीप्तिः च
अग्नि विभावसौ अग्नी । तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति नर्थाणि
भूतानि तत् जीवनम् । तपश्च अस्मि तपस्विषु, तस्मिन् तपामि मायि तप-
स्विनः प्रोक्ताः ॥ ९ ॥

वीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

वीजं इति ॥ वीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातन चिरन्तनम् । विश्व—बुद्धिः विवेकशक्तिः अन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतां अस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनां अहम् ॥ १० ॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

बलं इति ॥ बलं सामर्थ्यं ओजो बलवतां अहं, तत् च बलं कामराग-विवर्जितं, कामश्च रागश्च कामरागी—कामः तृष्णा असलिकृदेषु विषयेषु, रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु—ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्वं अहं अस्मि, न तु यत् संसारिणां तृष्णा-रागकारणम् । विश्व—धर्माविरुद्धः धर्मेण शास्त्रार्थेन अविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्रार्थो अशनपानादिविषयः, स कामः अस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

किञ्च—

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहे तेषु ते माये ॥ १२ ॥

ये इति ॥ ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिवृत्ताः भावाः पदार्थाः, राजसाः रजोनिवृत्ताः, तामसाः तमोनिवृत्ताश्च, ये केचित् प्राणिनां स्व-कर्मवशात् जायन्ते भावाः तान् मत्त एव जायमानान् इति एवं विद्धि समस्तानेव । यद्यपि ते मत्तः जायन्ते, तथापि न तु अहं तेषु तदर्थाः तद्दशः, यथा संसारिणः । ते पुनः माये मदशः मदधीनाः ॥ १२ ॥

एवमूतमपि परमेश्वरं निन्द्यशुद्धबुद्धमुक्तस्यभावं सर्वभूतास्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगत् इति अनुभोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किलिमित्तं जगतः अज्ञानमिति ।

उच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भविरेभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

त्रिभिः इति ॥ त्रिभिः गुणमयैः गुणविकारिः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भविः पदार्थैः एभिः यथोक्तैः सर्वे इदं प्राणिजातं जगत् मोहितं अविद्येकितां आपादितं सत् न अभिजानाति मां एभ्यः यथोक्तेभ्यः गुणेभ्यः परं स्यतिरिक्तं विलक्षणं च अद्वयं व्यपराहितं जन्मादिसर्वभाव-विकारवर्जितं इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं पुनः देवीं एतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां अतिक्रामति इति ? उच्यते—

दैवीं ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

दैवी इति ॥ दैवी देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मात् एषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेन अगम्यः अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया । तत्र एवं सति सर्वधर्मात् परित्यज्य मां एव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायां एतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्ति अतिक्रामन्ति ; ते संसारबन्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि त्वां प्रपन्नाः मायां एतां तरन्ति, कस्मात् त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्ते इति ? उच्यते—

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५ ॥

न मां इति ॥ न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमाः निकृष्टाः । ते च मायया अपहृतज्ञानाः संमुपितज्ञानाः आसुरं भावं हिंसानुतादिलक्षणं आश्रिताः ॥ १५ ॥

ये पुनः नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ह्यानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

चतुर्विधा इति ॥ चतुःप्रकाराः भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणः हे अर्जुन । आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः । जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुं इच्छति यः । अर्थार्थी

धनकामः । ज्ञानी विष्णोः तत्त्ववित् च हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं अहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥

तेषां इति ॥ तेषां धनूणां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्, तत्त्वविश्वाद्
नित्ययुक्तः भवति एकभक्तिश्च, अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात्; अतः
स एकभक्तिः विशिष्यते विशेषं आधिक्यं आपद्यते, अतिरिष्यते इत्यर्थः ।
[१८.५५ भाष्ये] प्रियो हि यस्मात् अहं आत्मा ज्ञानिनः, अतः तस्य
अहं अत्यर्थं प्रियः, प्रसिद्धं हि लोके 'आत्मा प्रियः भवति' इति ।
तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वासुदेवः प्रियः भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी
मम वासुदेवस्य आत्मैवेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

न तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि ?—

उदाराः सर्वे ष्वेते ज्ञानी स्यात्समेव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेयानुत्तमां गतिम् ॥ १८ ॥

उदाराः इति ॥ उदाराः उन्कृष्टाः सर्वे ष्वे एते, त्रयोऽपि मम प्रिया
पदेत्यर्थः । न हि कश्चित् मज्जकः मम वासुदेवस्य अप्रियः भवति ।
ज्ञानी तु अत्यर्थं प्रियः भवतीति विशेषः । तत् यस्मात् इति । अत आह
—ज्ञानी तु आत्मैव, न अन्यो मत्तः इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थितः
आरोद्धु प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मात् "अहमेव भगवान् वासुदेवः न
अन्यः आत्मि" इत्येवं युक्तात्मा समाहिताचित्तः सन् मामेव परं ब्रह्म
गन्तव्यं अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

धनूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वामिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

धनूनां इति ॥ धनूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराध्यानां अन्ते
समाप्ती ज्ञानवान् प्राप्तपरिपाकज्ञानः मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रप-
क्षतः प्रपद्यते—कथम् ?— वासुदेवः सर्व इति । य एवं सर्वात्मानं मां
नारायणं प्रतिपद्यते, सः महात्मा; न तत्समः अन्यः अस्ति, अधिको वा ।
अतः सुदुर्लभः, 'मनुष्याणां सहस्रेषु' [७. १] इति हि उक्तम् ॥ १९ ॥

आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवं अप्रतिपत्ती कारणं उच्यते—

कामैस्तैस्तैर्दत्तज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।

तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥

कामैः इति ॥ कामैः तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैः दत्तज्ञानाः अप-
दत्तविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवात् आत्मनः
अन्याः देवताः, तं तं नियम देवताराधने प्रमिद्धो यो यो नियमः तं तं
आस्थाय आश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्काराविशेषेण
नियताः नियमिताः स्वया आत्मीयया ॥ २० ॥

तेषां च कामिनाम्—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

यो यः इति ॥ यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तः
भक्तः च सन् अर्चितुं पूजयितुं इच्छति, तस्य तस्य कामिनः अचलां
स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि [यथैव पूर्वं द्रवुक्तः] ॥ २१ ॥

स्वभावतो यो यो यां यां देवतातनुं श्रद्धया अर्चितुं इच्छति—

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥

स तया इति ॥ स तया साविहितया श्रद्धया युक्तः सन् तस्याः
देवतातन्वाः राधनं आराधनं ईहते चेतते । लभते च ततः तस्याः आराधि-
तायाः देवतातन्वाः कामान् ईप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफल-
विभागज्ञतया विहितान् निर्मितान्, तान् हि यस्मात् ते भगवता विहिताः
कामाः तस्मात् तान् अवश्यं लभते इत्यर्थः । 'हितान्' इति पदच्छेदे
हितत्वं कामानां उपचरितं कल्प्यं; न हि कामा हिता. कस्यचिद् ॥ २२ ॥

यस्मात् अन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते, अतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भयत्यल्पमेधसाम् ।

देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥

अन्तवत् इति ॥ अन्तवत् विनाशि तु फलं तेषां तत् भवति
अल्पमेधसां अल्पप्रज्ञानाम् । देवान् देवयजो यान्ति देवान् यजन्त इति
देवयजः, ते देवान् यान्ति मद्भक्ताः यान्ति मामपि । एवं समाने अपि
आपासे मामेव न प्रतिपद्यन्ते अनन्तफलाय, अहो खलु कष्टतरं वर्तते,

जरा इति ॥ जरामरणमोक्षाय जरामरणयोः मोक्षार्थं मां परमेश्वरं
आश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तः यतन्ति प्रपतन्ते ये, ते यत् ब्रह्म परं
तत् विदुः कृत्स्नं समस्तं, अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः,
कर्म च अखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रार्थां संहितायां वैश्यासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो

नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

साधि इति ॥ साधिभूताधिदैवं आधिभूतं च आधिदैवं च आधि-
भूताधिदैवं, सह आधिभूताधिदैवेन वर्तते इति साधिभूताधिदैवं च मां ये
विदुः, साधियज्ञं च सह अधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः, प्रयाणकाले मरण-
काले अपि च मां ते विदुः युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्सूज्यपाद-

शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये

ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽध्यायः

(धारणायोगः)

' ते ब्रह्म तद्ब्रह्मः कृत्स्नम्, ' [७. २९] इत्यादिना भगवता अर्जु-
नस्य प्रश्नबीजानि उपदिष्टानि । अतः तत्रभार्ये अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्राक्तं अधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽन देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयौऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।

भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंक्षितः ॥ ३ ॥

अक्षरं इति ॥ अक्षरं न क्षरतीति अक्षरं परमात्मा, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी' [वृ. उ. ३.८.९] इति श्रुतेः । ओङ्कारस्य च 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८.१३] इति परेण विशेषणात् अप्रहणम् । परमम् इति च निरतिशये ब्रह्मणि अक्षरे उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः स्वो भावः स्वभावः अध्यात्मं उच्यते । आत्मानं देहं अधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः अध्यात्मं उच्यते—अध्यात्मशब्देन अभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावः भूतभावः, तस्य उद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोतीति भूतभावोद्भवकरः, भूतवस्तुत्पत्तिकरः इत्यर्थः । विसर्गः विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोढाशादेः द्रव्यस्य परित्यगः, स एव विमर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंक्षितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्मात् हि बोजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि उद्भवन्ति ॥ ३ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदेवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अधिभूतं इति ॥ अधिभूतं प्राणिजातं आधि [कृत्य] भवतीति । कोऽर्सा ? क्षरः क्षरतीति क्षरः विनाशी, भावः यत्किञ्चित् जानिमतु वस्तु इत्यर्थः । पुरुषः पूर्णं अनेन सर्वमिति, पुरि शयनात् वा पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः, सर्वप्राणिकरणानां अनुग्राहकः, सः अधिदेवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णुवाख्या देवता, 'यज्ञो वै विष्णुः' [तै. सं. १.७.४] इति श्रुतेः । स हि विष्णुः अहमेव, अत्र आस्मिन् देहे यो यज्ञः तस्य अहं अधियज्ञः, यज्ञो हि देहनिर्वाणस्येन देहसमवायी इति देहाधिकरणो भवति, देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

अन्तकाले इति ॥ अन्तकाले मरणकाले च मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति, सः

मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति । नास्ति न वियते अत्र आस्मिन् अर्थे संशयः,—याति वा न वा इति ॥ ५ ॥

न मद्दिषय एव अप्यं नियमः । किं तर्हि ?—

यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावाभावितः ॥ ६ ॥

यं इति ॥ यं यं वाऽपि यं यं भावं देवताविशेष स्मरन् चिन्तयन् त्यजति परित्यजति अन्ते अन्तकाले प्राणवियोगकाले कलेवरं शरीरं तं तमेव स्मृतं भावं एव एति नान्य कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावाभावितः तस्मिन् भावः तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया अभ्यस्तः येन सः तद्भाव भावितः सन् ॥ ६ ॥

यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।

मद्यर्पितमनोबुद्धिः मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मात् सर्वेषु कालेषु मां अनुस्मर यथाशास्त्रम् । युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु । मायि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मायि अर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथास्मृतं एष्यासि आगमिष्यासि, असंशयः न संशयः अत्र वियते ॥ ७ ॥

किञ्च—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।

परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अभ्यास इति ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन—मायि चित्तसमर्पणाविषय-भूते एकास्मिन् तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः, स चासी योगः तेन युक्त तत्रैव व्यापृतं योगिनः चेतः, तेन चेतसा नान्यगामिना न अन्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलं अर्योति नान्य-गामि तेन नान्यगामिना, परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं याति गच्छति हे पार्थ अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेश अनुष्यायन् इत्येतत् ॥ ८ ॥

किंविशिलं च पुरुषं याति इति ? उच्यते—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

कविं इति ॥ कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं, पुराणं चिरन्तनं, अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारं, अणोः मृक्षमादापि अर्णव्यांसं मृक्षमतरं अनुस्मरेत् अनुचिन्तयेत् यः कश्चित्, सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विधातारं विचित्रतया प्राणिभ्यां विभक्तारं, [विभज्य दातारं] अचिन्त्यरूपं न अस्य रूपं नियतं विद्यमानमापि केनाचित् चिन्तयितुं शक्यते इति अचिन्त्यरूपः, तं आदित्यवर्णं आदित्यस्यैव नित्यचतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् अज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तं 'अनुचिन्तयन् याति' इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ९ ॥

किञ्च—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगवलेन चैव ।

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

प्रयाण इति ॥ प्रयाणकाले मरणकाले मनसा अचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तथा युक्तः योगवलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं, तेन च युक्तः इत्यर्थः, पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं ततः ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजपरुमेण भ्रुवोः मध्ये प्राणं आवेश्य स्थापयित्वा सम्यक् अप्रमत्तः सन्, सः एवं विद्वान् योगी 'कविं पुराणम्' (९) इत्यादिलक्षणं तं परं [परतरं] पुरुषं उपैति प्रतिपद्यते दिव्यं योतनात्मकम् ॥ १० ॥

पुनरपि वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपिन्सितस्य ब्रह्मणो वेदत्रिद्विदनादिविशेषणाविशेष्यस्य अभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविशो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

यत् इति ॥ यत् अक्षरं न क्षरतीति अक्षरं आविनाशि वेदविदः वेदार्थज्ञाः वदन्ति, 'एतद्दे तदक्षरं मार्गं ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः, सर्वविशेषानिवर्तकत्वेन अभिवदन्ति 'अस्थूलमनष्ट' [वृ. उ. ३. ८. ८] इत्यादि । किञ्च—विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्ती सत्यां यत् यतयः श्रुतशीलाः संन्यासिनः वीतरागाः वीतः रागः येभ्यः ते वीतरागाः । यत्

च अक्षरं इच्छन्तः—‘ज्ञातुं’ इति वाक्यशेषः—ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति
आचरन्ति, तत् ते पदं नत् अक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संप्रहेण संप्रहः
मक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रथम्ये कथाधिष्यामि ॥ ११ ॥

‘स यो ह वै तद्भगवन् मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिष्यायति
कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति । तस्मै न होवाच परतद् सत्यकाम परं
चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः’ इत्युपक्रम्य यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण
परं पुरुषमभिष्यायीत.....स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकम् [प्र. उ.
५. १, २, ५] इत्यादिना वचनेन ‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्
इति च उपक्रम्य ‘सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति । तेषामि सर्वाणि च यद्बुद्धन्ति ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति । तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥
[कठ, उ. २. १२, १४] इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण,
प्रतिभावात् प्रतीकरूपेण वा, परब्रह्मप्रतिपात्तसाधनत्वेन मन्दस्यम-
बुद्धीनां विवाक्षितस्य ओङ्कारस्य उपासने कालान्तरे मुक्तिकलं उक्तं यत्,
तदेव इहाप ‘कविं पुराणमनुशासितारं’, ‘यदक्षरं वेदविज्ञो वदान्त’
इति च उपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपद्युपायभूतस्य
ओङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिकलं उपासने योगधारणासाहितं. वक्तव्यं,
प्रसक्तानुप्रसक्तं च यादिकश्चित्, इत्येवमर्थः उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।

मूध्रञ्चाधायत्मनः प्राणं आस्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

सूर्य इति ॥ सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि
उपलभ्यौ, तानि सर्वाणि संयम्य मयमनं कृत्वा मनः हृदि हृदयपुण्डरीके
निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारं आपाय, तत्र वशीकृतेन मनसा
हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वं आरुह्य मूर्ध्नि आधाय आत्मनः
प्राणं आस्थितः प्रवृत्तः योगधारणां धारयेत्तुम् ॥ १२ ॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

ओम् इति ॥ ओमिति एकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणः अभिधानभूतं ओङ्कारं
व्याहरन् उच्चारयन्, तदर्थभूतं मां ईश्वरं अनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः

प्रयाति धियते त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरं—'त्यजन् देहं' इति प्रयाण-
विशेषणार्थं, देहत्यागेन प्रयाणं अस्मिन् न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः—सः एवं
त्यजन् याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

किञ्च—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अनन्यचेताः इति ॥ न अन्यविषये चेतः यस्य सः अयं अनन्य-
चेताः योगी सततं सर्वदा यः मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । 'सततं'
इति नैरन्तर्यं उच्यते, 'नित्यशः' इति दीर्घकालत्वं उच्यते । न पण्माणं
संवत्सरं वा—किं तर्हि?—यावज्जीवं नैरन्तर्येण यः मां स्मरतीत्यर्थः ।
तस्य योगिनः अहं सुलभः सुखेन लभ्यः हे पार्थ, नित्ययुक्तस्य सदा
समाहितचित्तस्य योगिनः । यतः एवं, अतः अनन्यचेताः सन् मां सदा
समाहितः भवेत् ॥ १४ ॥

तव सीलभ्येन किं स्यात् इति ? उच्यते ; शृणु तत् मम भीलभ्येन
यत् भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

मां उपेत्य इति ॥ मां ईश्वरं उपेत्य मद्भाव आपय पुनर्जन्म
पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति
इति । तद्विशेषणमाह—दुःखालयं दुःखानां आभ्यात्मिकादीनां आलयं
आश्रयं, आर्लापन्ते यस्मिन् दुःखानि इति दुःखालयं जन्म । न केवलं
दुःखालयं अशाश्वतं अनवस्थितस्वरूपं च । नाप्नुवन्ति इदंशं पुनर्जन्म
महात्मानः यतः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः ।
ये पुनः मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते ॥ १५ ॥

किं पुनः स्वतः अन्यत् प्राप्ताः पुनः आवर्तन्ते इति ? उच्यते—

आ ब्रह्मभुवनाद्भोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

आ ब्रह्मभुवनात् इति ॥ आ ब्रह्मभुवनात् भवन्ति अस्मिन्
भूतानि इति भुवनं, ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं, ब्रह्मलोकः इत्यर्थः । आ

ब्रह्मभुवनात् सह ब्रह्मभुवनं लाका सव पुनरावर्तिन पुनरावतन-
स्वभावा ह अर्जुन । मा एक उपत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुपति
न विद्यते ॥ १६ ॥

ब्रह्मलोकसतिना लाका कस्मात् पुनरावर्तिन ? कालपरिच्छिन्न-
वात् । कथम् ?—

सहस्रयुगपर्यं त अहर्त्यद्रक्षणे विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तऽहारात्रविदा जना ॥ १७ ॥

सहस्रयुगपर्यन्त इति ॥ गृह्याणि युगानि पर्यन्त पर्यवसान यस्य
अह्न तत् अह्न सहस्रयुगपर्यन्त ब्रह्मण प्रजापते त्रिरात्रं विदुः, रात्रिं
अपि युगसहस्रान्ता अह परिमाणामय । क विदुरिति ? आह—त अह-
रात्रविद् कालमरुपाविदा जना इत्यथ । यत एव कालपरिच्छिन्ना ते,
अत पुनरावर्तिनो लाका ॥ १७ ॥

प्रजापते अहनि यत् भवति रात्रो य, तत् उच्यते—

अव्यक्तव्यक्तय मया प्रभवन्त्यहरागम ।

रात्र्यागम प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञक ॥ १८ ॥

अव्यक्तात् इति ॥ अव्यक्तान् अव्यक्त प्रजापते स्वाभावस्था,
तस्मात् अव्यक्तान् व्यक्तं व्यक्तं इति व्यक्तय स्वावरजद्गमलक्षणा
सवा प्रजा प्रभवन्ति अभि व्यक्त, अह्न आगम अहरागम तस्मिन्
अहरागम काल ब्रह्मण प्रशोषकाले । तथा रात्र्यागम ब्रह्मण स्वाप-
काल प्रलीयन्त मया व्यक्तय तत्रैव पुत्राक्ते अव्यक्तसंज्ञक ॥ १८ ॥

अकृताभ्यागमकृताविप्रणाशदोषपरिहारार्थं, च भ्रमाक्षशास्त्रप्रवृत्ति-
माक रमद्वानाथ, आविद्यादेव शमूलकमोक्षयवशाच्च अवश भूतग्राम
भूत्वा भूत्वा प्रजापते इ यत मसाने वैराग्यदर्शनार्थं च इदमाह—

भूतग्राम म एयाय भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

रात्र्यागमऽपि प र्थ प्रभवत्यहरागम ॥ १९ ॥

भूतग्राम इति ॥ भूतग्राम स्वावरजद्गमलक्षण य पूर्वस्मिन्
कृते आसीत् स एव अय नाथा भूत्वा भूत्वा अहरागमे, प्रलीयते
पुन पुन रात्र्यागमे अह्न क्षय अवश आस्वतत्र एव, हे पार्थ प्रभ-
वति जायत अवश एव अहरागम ॥ १९ ॥

यत् उपन्यस्तं अक्षरं तस्य प्राप्स्युषायो निर्दिष्टः 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' [८.१३] इत्यादिना । अथ इदानीं अक्षरस्यैव स्वरूपानिर्दिदिक्षया इदं उच्यते, अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यं इति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।

यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ १० ॥

परः इति ॥ परः व्यतिरिक्तः भिन्नः—कुतः!—तस्मात् पूर्वोक्तात् । 'तु' शब्दः अक्षरस्य विवक्षितस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावः अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वं सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गेऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थं आह—अन्यः इति । अन्यः विलक्षणः । स च अव्यक्तः अनिन्द्रियगोचरः । 'परस्तस्मात्' इत्युक्तं; कस्मात् पुनः परः? पूर्वोक्तात् भूतग्रामबीजभूतात् आविद्यालक्षणात् अव्यक्तात् । अन्यः विलक्षणः भावः इत्यभिप्रायः । सनातनः चिरन्तनः यः सः भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अव्यक्तः इति ॥ योऽसौ अव्यक्तः अक्षरः इत्युक्तः, तं एव अक्षर-मज्ञकं अव्यक्तं भावं आहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तत् धाम स्थानं परमं प्रकृष्टं मम, 'विष्णोः परमं पदम्' [नृ. पृ. ५. १०] इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्दब्धेः उपायः उच्यते—

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

पुरुषः इति ॥ पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ, परः निरतिशयः, यस्मात् पुरुषात् न परं किञ्चित् । सः भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया [७. १७] । यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि मध्यस्थानि भूतानि कार्यभूतानि; कार्ये हि कारणस्य अन्तर्बर्ति भवति । यत्र पुरुषेण सर्वं इदं जगत् तत्र व्याप्तम् आकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशप्रद्वन्द्वीनां काष्ठान्तरमुक्तिभाजां

ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरी मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थं उच्यते—आवृत्तिमार्गोपन्यासः इतरमार्गस्तु यथैः—

यत्र काले त्वनावृत्तिं आवृत्तिं चैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

यत्र इति ॥ यत्र काले प्रयाताः इति ध्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले तु अनावृत्तिं अपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । 'योगिनः' इति योगिनः कर्मिणश्च उच्यन्ते, कर्मिणस्तु गुणतः—'कर्मयोगेन योगिनाम्' [३. ३] इति विशेषणात्—योगिनः । यत्र काले प्रयाताः मृताः यां गिनः अनावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाताः आवृत्तिं यान्ति, तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तं कालमाह—

आग्निर्ज्योतिरहः शुक्रः षण्मासा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

अग्निः इति ॥ अग्निः कालाभिमानिनी देवता । तथा—ज्योतिः अपि देवतैव कालाभिमानिनी । अथवा—आग्निर्ज्योतिषी, यथाश्रुते एव देवते । भूषसा तु निर्देशो 'यत्र काले' 'तं कालं' इति, आश्रवणवत् । तथा अहः देवता अहरभिमानिनी ; शुक्रः शुक्रपक्षदेवता ; षण्मासा उत्तरायणं, तत्रापि देवतैव मार्गभूता इति स्थितः अन्यत्र [ब्र. सू. भाष्ये. ४. ३. ४] अयं न्यायः । तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाताः मृताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः । 'क्रमेण' इति वाक्यशेषः ; न हि सयोमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिः आगतित्वां क्वचिद् अस्ति । [" न तस्य प्राणा उक्तामन्ति " (बृ. उ. ४. ४. ६) इति श्रुतेः । ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते] ॥ २४ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।

तत्र चान्द्रमसं ज्योतिः योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

धूमः इति ॥ धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनं इति च पूर्ववत् देवतैव । तत्र चान्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलं इहादिकारी योगी कर्मा प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयात् इह निवर्तते पुनः ॥ २५ ॥

शुक्लकृष्णे गतीं ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिं अन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

शुक्ल इति ॥ शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ज्ञानप्रकाश-
कावात् शुक्ला, तदभावात् कृष्णा, एते शुक्लकृष्णे हि गती—जगतः
इति अधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, न जगतः सर्वस्यैव एते गती संभवतः—
शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रेते । तत्र एकया
शुक्लया याति अनावृत्तिं, अन्यया इतरया आवर्तते पुनः भूयः ॥ २६ ॥

नैते सूती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

नैते इति ॥ न एते पथंके सूती मार्गो पार्थ जानन् “संसारस्य
एका, अन्या मोक्षाय च” इति, योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि ।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भव अर्जुन ॥ २७ ॥

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रादिष्टम् ।

अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो

नाम अष्टमोऽध्यायः ॥

वेदेषु सम्यग्धीतेषु यज्ञेषु च सादृष्येन अनुष्ठितेषु तपःसु च सुत-
तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु, एतेषु यत् पुण्यफलं प्रादिष्टं शास्त्रेण, अत्येति
अतीत्य गच्छति तत् सर्वं फलजातम्, इदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण
उक्तं अर्थं सम्यक् अवधार्य अनुष्ठाय योगी, परं उत्कृष्टं पेश्वरं स्थानं
उपैति च प्रतिपद्यते आद्यं आदौ भवं, कारणं ब्रह्म इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

धारणायोगो* नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

* अस्याध्यायस्य महापुरुषयोग—ब्रह्माक्षरनिर्देश—अक्षरपरब्रह्मयोग—
अभ्यासयोग—एवमादीनि नामान्तराणि उपलभ्यन्ते ।

नवमोऽध्यायः

(राजविद्या-राजगुह्ययोगः)

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुणः उक्तः । तस्य च फलं अल्प-
धिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेव अनावृत्तिरूपं निर्दिष्टम् ।
तत्र “ अनेनेव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिः फल अधिगम्यते, न अन्यथा ” इति
तदाज्ञाङ्गाव्याविवर्तयिषया भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयये ।

ज्ञानं विशानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽगुभात् ॥ १ ॥

इद इति ॥ इदं ब्रह्मज्ञानं, वक्ष्यमाणं, उक्तं च पूर्वेषु अध्यायेषु ।
तत् इन्द्रो सधिषीकृत्य ‘ इदं ’ इत्याह । ‘ तु ’ शब्दो विशेषनिर्धारणार्थः—
इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिमापनं, ‘ वासुदेवः सर्वमिति ’
[७. ११] ‘ आग्नेवेदं सर्वं ’ [छां. उ. ७. २५. २] ‘ एकमेवाद्वितीयं ’
[छां. उ. ६. २. १] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः, नान्यत्, ‘ अथ येऽन्यथाऽतो
विदुः अन्यराजानः ते क्षय्यलोका भवन्ति ’ [छां. उ. ७. २५. १] इत्या-
दिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्य गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथायष्यामि
अनसूयये अमूपासहिताय । किं तत् ? ज्ञानं—किं विशिष्टं ? विशान-
सहितं अनुभवयुक्तं, यत् ज्ञानं ज्ञान्या प्राप्य मोक्षयसे अगुभात् संसार-
बन्धनात् ॥ १ ॥

तत्र—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षाद्यगमं धर्म्यं सुसुरं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

राजविद्या इति ॥ राजविद्या विद्यानां राजा, दीप्यतिशयवत्त्वात् ।
दीप्यते हि द्यं आतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । राजगुह्यं तथा
गुह्यानां राजा । पवित्रं पावन इदं उत्तमं, सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणं
इदं ब्रह्मज्ञान उद्दृष्टनमम् । अनेकजन्मसहस्रमंचितमपि धर्माधर्मादि
समूलं वम क्षणमात्रादेव भर्माऋति इत्यतः किं तस्य पावनवत्त्वं वक्त-
व्यम् । विश्व—प्रत्यक्षाद्यगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिव अगममो यस्य तत्

प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं, न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतम् । एवमपि, स्यात् दुःखसंपाद्यं इत्यन आह— सुसुखं कर्तुं, यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्र अल्पायासानां अन्येषां कर्मणां सुखसम्पादानां अल्पफलत्वं, दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति, इदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येति इति प्राप्ते आह—अव्ययं इति । न अस्य फलतः कर्मवन् व्ययः शन्तीति अव्ययम् । अतः श्रद्धेयं आत्म-ज्ञानम् ॥ २ ॥

ये पुनः—

अश्रद्धधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।

अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अश्रद्धधाना इति ॥ अश्रद्धधानाः श्रद्धाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्य अस्य स्वरूपे नत्कले च नात्मिकाः पापकाणिः, असुराणां उप-निषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः, असुतृपः पापाः पुरुषाः अश्रद्धधानाः परन्तप अप्राप्य मां परमेश्वरं—मत्प्राप्तौ नैव आशङ्का इति मत्प्राप्तिमार्ग-साधनभेदभक्तिमात्रमपि अप्राप्य इत्यर्थः—निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते—
ह?—मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः, तस्य वर्त्म न्कर्मियं गादिप्राप्तिमार्गः तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

स्तुथा अर्जुनं अभिसुररीकृत्य आह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मन्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥

मया इति ॥ मया मम यः परो भावः तेन ततं व्याप्तं सर्वं इदं जगत् अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सः अहं अव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः । तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मन्स्थानि, सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किञ्चित् भूतं व्यवहाराय अवकल्पते । अतः मन्स्थानि मया आत्मना आत्मवश्वेन स्थितानि, अतः मयि स्थितानि इति उच्यन्ते । तेषां भूतानां अहमेव आत्मा इत्यतः तेषु स्थितः इति मृदुबुद्धीनां अवभासते, अतः ववीमि—न च अहं तेषु भूतेषु अव-स्थितः, मूर्तवत् संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो हि अहम् । न

हि असंसर्गि वस्तु क्वचित् आधेयभावेन अवस्थितं भवति ॥ ४ ॥

अत एव असंसर्गित्वात् मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ॥

भूतभृन्न च भूतस्थो ममाग्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

न च इति ॥ न च मत्स्थानि भूतानि महादीनि । पश्य मे योगं युक्ति घटनं मे मम ऐश्वरं ईश्वरस्येवं ऐश्वरं योगं, आत्मनो याथात्म्यं इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः असंसर्गित्वात् असङ्गतां दर्शयति—' असङ्गो न हि सज्जते ' [वृ. उ. ३. ९. २६] । इदं च आश्चर्यं अन्यत् पश्य— भूतभृत्, असङ्गोऽपि सन् भूतानि विभर्ति; न च भूतस्थः; ययोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं तु पुनः उच्यते " असौ मम आत्मा " इति ? विभज्य देहादिसंवातं, तस्मिन् अहङ्कारं, अध्यारोप्य, लोकबुद्धि अनुसरन् व्यपदिशति ' मम आत्मा ' इति, न पुनः आत्मनः आत्मा अन्यः इति लोक्रयत् अजानन् । तथा भूतभावनः भूतानि भावयति—उत्पादयति—वर्धयति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

यद्योक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तं अर्थं दृष्टान्तेन उपपादयन् आह—

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

यथा इति ॥ यथा लोके आकाशस्थितः आकाशो स्थितः नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतः, तथा आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषैव स्थितानि इत्येवं उपधारय विजातीहि ॥ ६ ॥

एवं, वायुः आकाशे इव, मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले; तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादी विशृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

सर्वं इति ॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां [निकृष्टां] यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनः भूयः तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादां विशृजामि उत्पादयामि अहम् पूर्ववत् ॥ ७ ॥

एवं अविद्यालक्षणा—

प्रवृत्तिं स्वामप्रष्टभ्य विस्ृजामि पुनः पुन ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रवृत्तेवशात् ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिं इति ॥ प्रवृत्तिं स्वां स्त्रीया अप्रष्टभ्य आध्रिय [वशीकृत्य]

विस्ृजामि पुनः पुन प्रकृतितो जात भूतग्रामं भूतसमुदाय इमं वर्तमान
कृत्स्नं समस्त अवशं अस्वतन्त्र, अप्रियादिदोषै परवशीकृत, प्रवृत्ते
वशात् स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्राम इम विषम विवृधत , तन्निमित्ताभ्या
धर्माधर्माभ्या सवन्ध स्नादिति ? इद आह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निवधन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनं तसक्त तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

नच इति ॥ न च मां ईश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि
कर्माणि निरघ्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणा अमवधिर्व कारण आह—
उदासीनवत् आसीनं, यथा उदासीन उपेक्षक कश्चित् तद्वत् आसीन,
अस्मत् अतिक्रियत्वात् तसक्तः फलासङ्गरहित, अभिमानवर्जित “ अह
करोमि ” इति तेषु कर्मसु । अत अन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावा फला
सङ्गाभावाश्च अमन्त्रन्धकारण, अन्यथा कर्मभि वध्यते मूढ कोराकारवत्
इत्यभिप्राय ॥ ९ ॥

तत्र ‘ भूतग्रामं इमं विस्ृजामि ’ (८), ‘ उदासीनवत् आसी
नम् ’ (९) इति च विस्ृष्ट उच्यते, इति तत्परिहारार्थं आह—

मयाऽध्यक्षेण प्रवृत्तिं सूयते मन्त्रराचरम् ।

हेतुनाऽनेन कोन्तेय जगद्धिपरिवर्तते ॥ १० ॥

मया इति ॥ मया अध्यक्षेण सर्वतो दक्षिमात्रस्वरूपेण अविक्रिया
रमना अध्यक्षेण मया, मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रवृत्ति
सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत् । तथा च मन्त्रवर्ण —

एषो देव सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास साक्षी चेता केचलो निर्गुणश्च ॥ [श्ले उ. ६

११] इति साक्षिमात्रेण हेतुना निमित्तेन अनेन अध्यक्षत्वेन कोन्तेय जगत्
सचराचर व्यक्ताव्यक्तात्मक त्रिपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दक्षिकर्मत्वापत्ति-
निमित्ता हि जगत सर्वां प्रवृत्ति — ‘ अह इद भोक्ष्ये ’, ‘ पश्यामि इदम् ’,

‘दृष्टोमि इदं,’ ‘सुखं अनुभवामि’, ‘दुःखं अनुभवामि’, एतदर्थमिदं-
 करिष्ये’, इदं ज्ञास्यामि’—इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । ‘यो
 अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्’ [ऋ. सं. १०.१२९.७; तै. भा. २.८.९.]
 इत्याद्यश्च मन्त्राः एतमर्थं दर्शयन्ति । ततश्च एकरस्य देवस्य स्वर्वाध्यक्षभूत-
 चैनन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनः अन्यस्य वेतनान्तरस्य
 अभावे भोक्तुं अन्यस्य अभावान्, किनिमित्ता इयं सृष्टिः इत्यत्र प्रश्नप्रति-
 पत्तेरनुपपत्तेः, ‘को अद्वा वेद क इह प्रवोचत । कुत आज्ञाता कुत इयं
 विसृष्टिः’ [ऋ. सं. १०.१२९.६., तै. भा. २.८.९] इत्यादिमन्त्रवर्णन्यः ।
 उक्तं च भगवता—‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः
 [७.१५.] इति ॥ १० ॥

एव मां निःस्पृहबुद्धसुखस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनां आप्तान् अपि
 सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाधितम् ॥

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अवजानन्ति इति ॥ अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां
 मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहं आधितं, मनुष्यदेहेन
 व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृत्य भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमा-
 काशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूताना महान्त
 मोक्षरं स्वमाप्तानम् । ततश्च तस्य भसायज्ञाभावनेनाऽऽहता वरा-
 वास्तं ॥ ११ ॥

कथम्?—

मोघाशा मोघकर्माणां मोघज्ञाना विचेतसः ॥

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥

मोघाशा इति ॥ मोघाशा कृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः ।
 तथा मोघकर्माणां यानि धार्मिकानि तैरनुष्ठेयमानानि कर्माणि तानि च,
 तेषां भगवत्परिभवात्, स्वात्मभूतस्य च अज्ञानात्, मोघान्येव निष्फलानि
 कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणिः । तथा मोघज्ञाना निष्कलज्ञाना ज्ञानमपि
 तेषां निष्कलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः ।
 किञ्च ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसा प्रकृतिं स्वभावं आसुरीं असुराणां च प्रकृतिं

मोहिनीं मोहकरां देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिता “ छिन्धि, भिन्धि, पिय,
रगद, परस्वमपहर ” इत्येवद्वन्द्वशीला क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । “ अमुया
नाम ते लोका ” [ई. उ ३] इति श्रुते ॥ १२ ॥

ये पुन श्रद्धाणा भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ता —

महात्मानस्तु मा पार्थ देवीं प्रवृत्तिमाश्रिता
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ॥ १३ ॥

महात्मानः इति ॥ महात्मानस्तु अभुद्रचित्ता मामीश्वर
पार्थ देवीं देवानां प्रवृत्तिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणा आश्रिता सन्तो
भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादि भूतानां विषया
दीना प्राणिना चाऽऽदि कारणमन्ययम् ॥ १३ ॥

कथम् ?—

सततं कीर्तयन्तो मा यतन्तश्च दृढव्रता ॥
नमस्यन्तश्च मा भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४ ॥

सततं इति ॥ सततं सर्वदा भगवन्त महास्वरूप मा कीर्तयन्तो
यतन्तश्च इन्द्रियोपसहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्म प्रयतन्तश्च दृढव्रता
दृढ स्थिरमचात्य व्रत येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशय-
मात्मान भक्त्या नित्ययुक्ता सन्त उपासते सेवन्ते ॥ १४ ॥

ते केन केन प्रकारेणोपासत इति ? उच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ॥
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ज्ञानयज्ञेन इति ॥ ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषय यज, तेन
ज्ञानयज्ञेन यजन्त पूजयन्तो मा ईश्वर चाप्यन्येऽन्यामुपासना परित्यज्यो
पामते । तच्च ज्ञान एकत्वेन “ एकमेव पर ब्रह्म ” इति परमार्थदर्शनेन यजन्त
उपासते । केचित् पृथक्त्वेन “ आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्
विष्णु अवस्थित ” इति उपासते । केचित् “ बहुधा अवस्थित स एव
भगवान् सर्वतोमुख विश्वरूप ” इति त विश्वरूप सर्वतोमुखं बहुधा
बहुप्रकारेण उपासते ॥ १५ ॥

यदि बहुभि प्रकारं उपासते, कथं त्वामेव उपासते इति ? अत आह—

अहं प्रतुरह यज्ञ स्वधाऽहमहमोपधम् ।

मन्त्रोऽहमहमेवाज्यं अहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अह इति ॥ अहं प्रतु, श्रौतकर्मभेद अहमेव । अहं यज्ञ स्मानं ॥ किञ्च स्वधा अत अहं, पितृभ्यो यत् दीयते । अहं ओपधं, सर्वप्राणिभि यन् अद्यते तत् औपधना इति शब्दित [वास्य] र्वाहियवादिनाधारणम् । अध वा— ' स्वधा ' इति सर्वप्राणिनाधारण अत्र, ' औपध ' इति व्याधुपना मनार्थं भेषजम् । मन्त्र अहं, येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हवि दीयते । अह मेव आज्यं हविश्च । अह अग्नि, यस्मिन् हुयते हवि स अग्नि अहम् । अह हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

किञ्च—

पिताऽहमस्य जगतां माता धाता पितामह ।

वेद्यं पविचमोङ्कार ऋक्षसाम यजुरेव च ॥ १७ ॥

पिता इति ॥ पिता जनयिता अह अस्य जगत, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामह, पितु पिता, वेद्य वेद्वि तस्य, पविचं पावन, ओङ्कार, ऋक् साम, यजु एव च ॥ १७ ॥

किञ्च—

गतिर्भर्ता प्रभु साक्षी निवास शरणं मुहत् ।

प्रभव प्रलय स्थानं निधानं धीजमययम् ॥ १८ ॥

गति इति ॥ गति कर्मफलम् । भर्ता पोष्टा । प्रभु स्वामा ॥ साक्षी प्राणिना कृताकृतस्य । निवास यस्मिन् प्राणिनो निवसन्ति । शरण आश्राना—प्रशाना आश्रितहर । मुहत् प्रपुष्कारानपेक्ष यन् उपकारी । प्रभव उत्पत्ति जगत, प्रलय प्रलीयते अस्मिन् इति, तथा स्थान निष्ठानि अस्मिन् इति, निधानं निक्षेप फालान्तरांप्रभोग्य प्राणिनाम्, धीज प्ररोहकारण प्ररोहप्रमिणाम्, अयय—याजन्मसारभाविःयाज अव्ययम् । न हि अशीत किञ्चित् प्ररोहति, निग्य च प्ररोहदर्शनान् धीजमन्तति न ध्यति इति गम्यते ॥ १८ ॥

किञ्च—

तपाम्यहमह वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसजाहमर्जुन ॥ १९ ॥

तपामि इति ॥ तपामि अह आदित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुज्ज्वले ।
अह वर्षे कैश्चित् रश्मिभि उत्सृजामि, उत्सृज्य पुन निगृह्णामि कैश्चित्
रश्मिभि भ्रष्टभि मासै, पुन उत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं चन्द्र देवाना
मृत्युश्च मर्त्यानाम् । सत्सु यस्य यत् सम्बन्धिनया विद्यमानं तत्, तद्विपरीत
असञ्ज एव अह अर्जुन । न पुन अत्यन्तमेव असत् भावान्, न्वय कायं
वास्ते वा सदसती ॥ १९ ॥

ये पूर्वोक्तैः निवृत्तिप्रकारैः एकस्यपृथक्त्वादिविज्ञानैः यज्ञं मा पूतयन्त
उपासन्ते ज्ञानप्रिद, ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति । ये पुन अज्ञा
कामकामा —

रविद्या मा सोमपा पूतपापा यज्ञेरिष्ट्या स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिभि देवभोगान् ॥२०॥

रविद्या इति ॥ रविद्या ऋष्यजु सामविद मा चत्वादिदव
रुषिण सोमपा सोम विषन्तीति सोमपा, तेनैव सोमपानेन पूतपापा
शुद्धकिरिया, यज्ञे अग्निष्टोमादिभि इष्ट्वा पूतयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमन,
स्वरेव गति स्वर्गति तां, प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफल आसाद्य
सप्रत्य सुरेन्द्रलोकं गतशतो स्थानं अश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान् दिवि भवान्
अप्राप्तान् देवभोगान् देवाना भोगान् ॥ २० ॥

ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।

एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

ते त इति ॥ ते न भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति आविशन्ति । एवं यद्योनेन प्रकारेण त्रयीधर्मं
क्वल् वैदिक कर्म धनुप्रपन्ना गतागतं गतं च आगतं च गतागतं गमना
गमने कामकामा कामान् कामयन्ते इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव,
न तु स्वातन्त्र्यं क्वचित् लभन्ते इत्यर्थं ॥ २१ ॥

ये पुन निष्कामा सम्यग्दर्शन —

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जना पर्युपासते ।

तेषा नित्याभियुक्ताना योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥

अनन्या इति ॥ अनन्या अग्रथम्भूता पर देव नारायण आत्मत्वेन
गता मन्त चिन्तयन्त मां ये जना सन्यासिन पर्युपासते, तेषा पर

नार्थदर्शिना नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिना योगक्षेम, योग अप्राप्तस्य प्रापण, क्षेम तद्रक्षण तद्बुभय, वहामि प्रापयामि अहम् ' ज्ञानी त्वामेव मे मतम् ' ' स च मम प्रिय ' [७. १८, १७] यस्मात्, तस्मात् ते मम आत्मभूता प्रियाश्च इति ॥

ननु अन्येषामपि भक्तानां योगक्षेम वहत्येव भगवान् । सर्व, वहत्येव, किन्तु अयं विशेष — अन्ये ये भक्ता ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेम ईहन्ते, अनन्यदर्शिनस्तु न आत्मार्थं योगक्षेम ईहन्ते, न हि ते जीविते मरणे वा आमन गृद्धि कुर्वन्ति, केवलमेव भगवच्छरणा ते, अतः भगवानव तेषां योगक्षेम वहतीति ॥ २२ ॥

ननु, अन्या अपि देवता स्वमेव चेत्, तद्गत्वाश्च स्वामेव भवन्ते । सत्य एवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता ।

तेऽपि मामेव कोन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

ये इति ॥ येऽपि अन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ता मन्त यजन्तं पूजयन्ति श्रद्धया आस्तिभ्यबुद्ध्या अन्विता अनुगता, तेऽपि मामेव कोन्तेय यजन्ति अविधिपूर्वकम्, अविधि अज्ञान, तापूर्वक यजन्ते इत्यर्थं ॥ २३ ॥

कस्मात् ते अविधिपूर्वक यजन्ते इति ? उच्यते—यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरव च ।

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४ ॥

अह इति ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्तानां स्मार्तानां च सर्वया यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभु एव च । मन्त्रामिको हि यत्, ' अधियधोऽहमेवात्र ' [८ ४] इति हि उपक्रमः । तथा न तु मां अभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्च अविधिपूर्वकं इष्टुं यागपश्चात् च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

येऽपि अन्यदेवताभक्तिमाचन अविधिपूर्वक यजन्ते, तेषामपि याग फल अवश्यमावि । कथम् ?—

यान्ति देवयता देवान् पितॄन् यान्ति पितृयता ।

मृतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मघाजित्नाऽपि माम् ॥ २५ ॥

यान्ति इति ॥ यान्ति गच्छन्ति देवप्रताः देवेषु प्रतं नियमो भक्तिश्च
 येषां ते देवप्रताः देवान् । यान्ति पितृन् अग्निष्वात्तार्दीन् यान्ति पितृ-
 प्रताः श्रान्दादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगि-
 न्यादीनि यान्ति भूतेज्याः भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनः मद्य-
 जनशीलाः वैष्णवाः मां एव यान्ति । स्वमाने अपि आयासे मामेर न भजन्ते
 भजानान् तेन ते अल्पफलभाक्ः भवन्ति इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॐ

न केवलं मद्भक्तानां अनावृत्तिलक्षणं अनन्तफलम् सुगाराधनश्च
 महम् । कथम्?—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतं अश्रामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

पत्रं इति ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं उदकं यः मे मह्यं भक्त्या प्रय-
 च्छति, तत् अहं पत्रादि भक्त्या उपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापिते भक्त्युपहृत
 अश्रामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

यत् एवं अतः—

यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

यत् इति ॥ यत् करोषि स्वतः प्राप्तं यत् अश्रासि, यत् जुहोषि
 हवनं निरर्तयसि श्रौतं स्मृतं वा यत् ददासि प्रयच्छसि ग्राहणादिभ्यः
 हिरण्यान्नाद्यादि, यत् तपस्यसि तपः चरसि कौन्तेय, तत् कुरुष्व
 मदर्पणम् मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

एवं कुर्वतः तव यत् भवति, तत् शृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

शुभा इति ॥ शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तानि
 शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्ध-
 नानि कर्मबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एवं मदर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे । सोऽयं
 संन्यासयोगो नाम; संन्यासश्च असौ मत्समर्पणतया, कर्मत्वात् योगश्च असौ
 इति; तेन संन्यासयोगेन युक्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य तव सः त्वं संन्यास-

योगयुक्तात्मा सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैः जावक्षेत्र, पतिते चास्मिन् शरीर-
मां उपप्यासि आगमिष्यसि ॥ २८ ॥

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान्, यतो भक्तान् अनुगृह्णाति, न इतरान्
इति । तन् न—

समांसहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषोऽस्ति न प्रियः ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥

सम इति ॥ समः तुल्यः अहं सर्वभूतेषु । न मे द्वेष्यः अस्ति
न प्रियः । अग्नित् अहं-दूरस्थानां यथा प्रतिः शीतं न अपनयति, समीपं
उपनयतां अपनयति, तथा अहं भक्तान् अनुगृह्णामि, न इतरान् । ये
भजन्ति तु मां ईश्वरं भक्त्या मयि ते—स्वभावत एव, न मम राग-
निन्दित्—वर्तन्ते । तेषु च अपि अहं स्वभावत एव पते, न इतरेषु । न
एतापता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

दृष्टु मङ्गलैः माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥

अपि इति ॥ अपि चेत् यद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु दुराचारः अतीव
कुमताचारोऽपि भजते मां अनन्यभाक् अनन्यभक्तिः सन्, साधुरेव
सम्यक्वृत्त एव स मन्तव्यः शान्तव्यः सम्यक् यथावत् व्यवसितो हि
सः, यस्मात् साधुनिश्चयः सः ॥ ३० ॥

उत्सृज्य च बाह्यां दुराचारतां भक्त-सम्यग्व्यवसायमामर्ष्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्याति ॥ ३१ ॥

क्षिप्रं इति ॥ क्षिप्रं क्षिप्रं भवति धर्मात्मा धर्मचिन्तः एव । शश्वत्
नित्य शान्तिं च उपशम निगच्छति प्राप्नोति । दृष्टु परमार्थं—कौन्तेय
प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु, न मे मम भक्तः मयि समर्पितान्त-
रान्ता मङ्गल- न प्रणश्याति इति ॥ ३१ ॥

क्रिच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोगिनः ।

स्त्रियो वैदपास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति पदं गतिम् ॥ ३२ ॥

मा हि इति ॥ मां हि यस्मात् पार्थ व्यपाश्रित्य मा आश्रयन्त
गृह्णाता येऽपि स्यु भवेयु पापयोनय पाप योनि येषा ने पापयोनय
पापन्मान —के ते इति? आह—स्त्रियो वेद्या तथा शूद्रा तेऽपि
यान्ति गच्छन्ति परा प्रकृण गतिम् ॥ ३० ॥

किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

अनित्यमनुष्य लोकाभिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥

किं पुन इति ॥ किं पुन ब्राह्मणा पुण्या पुण्ययोनय भक्ता
राजर्षय तथा राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षय । यत एव, अत अनित्यं
क्षयभङ्गुर असुख च सुखवर्जित इम लोके मनुष्यलोके प्राप्य पुण्यार्थ-
साधन दुर्लभ मनुष्यत्व लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥ ३३ ॥

रथम्?—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मा नमस्तुरु ।

मामेधेप्यासि युक्त्येवमात्मानं मत्परायण ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां सहितायां वेद्यासिक्रया

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या

राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्याय ॥

मन्मना इति ॥ मयि वामुदेवे मन यस्य तत्र स त्व मन्मना
भय । तथा मद्भक्त भय । मद्याजी मद्यजनशील भव । मां एव च
नमस्तुरु । मां एव ईश्वर एष्यासि आगमित्यसि युक्त्या समाधाय
चित्त एव आत्मान माम्—अह हि सर्वेषा भूताना आत्मा, परा च गति ,
पर शयनम् । न मा एवभूत—' एष्यासि ' इति अतीतेन संबन्ध -
मत्परायण सन् इत्यर्थ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य

श्रीमच्छंकरभगवत कृती श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्या

राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

एतां विभृतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

एतां इति ॥ एतां यथोक्तां विभृतिं विस्तारं योगं च युक्ति च
आत्मनः घटनं [९. ५]—अथवा, योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योगः
उच्यते—मम मदीयं योगं यः वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावदित्येतन्, सः
अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते मंशयते ।
न अत्र संशयः न अस्मिन् अर्थे संशयः अस्ति ॥ ७ ॥

कीदृशेन अविकम्पेन योगेन युज्यते इति ! उच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अहं इति ॥ अहं परं ब्रह्म धामुदेवालयं सर्वस्य जगतः प्रभुः
उपपत्तिः । मत्तः एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं
जगत् प्रवर्तते—इति एवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधाः अवगतपर-
मार्थतत्त्वाः, भावसमन्विताः भावः—भायना-परमार्थतानाभिनिवेशः, तेन
समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किञ्च—

मच्चित्ता मद्गतप्राणाः योधयन्तः परस्परम् ।

कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९ ॥

मच्चित्ता इति ॥ मच्चित्ताः मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः, मद्गत-
प्राणाः मयि [मां] गताः प्राणाः चक्षुरादयः प्राणाः येषां ते मद्गतप्राणाः,
मयि उपसंहृतकरणाः इत्यर्थः । अथवा—मद्गतप्राणाः मद्गतजीवनाः ह्यपे-
तन् । योधयन्तः अयगमयन्तः परस्परं अन्योन्यं, कथयन्तश्च ज्ञान-
बलवीर्यादिधर्मैः विशिष्टं मां, तुष्यन्ति परितोषं उपयान्ति च रमन्ति च
रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्या इव ॥ ९ ॥

ये यथोक्तैः प्रवृत्तैः भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

वदामि धुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १० ॥

तेषां इति ॥ तेषां सततयुक्तानां निष्वाभियुक्तानां [निवृत्तमर्वा-
वाह्यपगानां] भजतां सेवमानानाम् । किं अर्थेवादिना कारणेन ? नेषाह-

प्रीतिपूर्वकं प्रीति स्नेह तत्पूर्वकं मा भवतामित्यर्थ । द्दामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धि सम्यग्दर्शन मत्तत्रविषय, तेन याग बुद्धियोग तं बुद्धि याग, येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वर आत्मभूत आत्मवन उपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ? ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारं (९) मा भवन्ते ॥ १० ॥

किमर्थं, कस्य वा, एतत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतो नाशक बुद्धियोग तेषा एतद्भक्तानां द्दामि ? इत्यपेक्षया आह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तम ।

नाशयाम्यात्मभावस्थ ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥

तेषां इति ॥ तेषामेव कथं तु नाम श्रेय स्यात् इति अनुकम्पार्थं द्याहेतो अहं अज्ञानज अविचकन जात मिथ्याप्रत्ययलक्षण मोहान्धकारं तम, नाशयामि, आत्मभावस्थ आत्मनः भाव अन्त कृपाशय मग्निनव स्थित सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रययस्त्वेण मग्निप्रमादस्त्रेहाभिमि केन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिमाधनसस्कारव प्रज्ञावतिना विर चान्त करणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनियतापवारकस्येन नित्यप्रवृत्तकाम्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थं ॥ ११ ॥

यथोक्ता भगवत विभूति योग च श्रुत्वा अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म पर धाम पवित्र परमं भवान् ।

पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥

परं इति ॥ परं ब्रह्म [परमात्मा] परं धाम पर तैत्र, पवित्र पावन परमं प्रकृष्ट भवान् । पुरुषं शाश्वतं नित्य दिव्यं दिवि भव आदिदेव सर्वदेवानां आर्दा भव आदिदेव अज विभुं विभवनशीलम् ॥

इदंशम्—

आहुस्त्वामृषय सर्वे देवर्षिनारदस्तथा ।

असितो देवलो व्यास स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

आहु इति ॥ आहु कथयन्ति त्वा ऋषय वसिष्ठादय सर्वे देवर्षि नारद तथा । असित देवलोऽपि एवमेवाह, व्यासश्च । स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

सर्वमेतदहत् मन्थे यन्मां वदसि केशव ।

न हि ते भगवन् व्यर्क्षित विदुर्देवा न दानवा ॥ १४ ॥

सर्वं इति ॥ सर्वमेतत् यथोक्त ऋषिभि र्वया च, एतत् ऋत
सन्धमेव मन्थं, यत् मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते तव
भगवन् व्यर्क्षित प्रभव विदु देवा, न दानवा ॥ १४ ॥

यत् त्व देवादीना आदि, अत —

स्वयमेवामनाऽऽत्मान वेत्थ त्व पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वस्यमिति इति ॥ स्वयमेव आत्मना आत्मान वेत्थ जनामि
त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यमलादिगतिमन्त ईश्वर पुरुषोत्तम । भूतानि
भावचरति भूतभावन । भतेश भूताना ईश । हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय ।

यामिर्विभूतिभिर्योमान् इमांस्त्व व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तु इति ॥ वक्तु कथयितु अर्हसि शेषेण । दिव्या हि आत्म
विभूतय । आत्मनो विभूतयो या ता वक्तु अर्हसि । यामि विभूतिभि
आत्मनो माहात्म्यवस्त्रं इमान् लोफान् त्व व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

अथ विद्यामह यागिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

अथं इति ॥ अथं विद्यां विज्ञानीयां अहं हे यागिन् त्वां सदा
परिचिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु यस्तुपु चिन्त्य असि ध्येव
अनि भगवन् मया ॥ १७ ॥

विस्तरंरेणामनो योग विभूतिं च जनार्दन ।

भूय कथय तृतिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८ ॥

विस्तरंरेण इति ॥ विस्तरंरेण आत्मनो योग योगैश्वर्यशक्तिविशेष
विभूतिं च विस्तर ध्येयवस्तुभांसां हे जनार्दन-अन्ते गतिकर्मण स्वस्म-
अमुराण देवप्रतिरक्षणताना जनाना नरराडिगमयितृत्वात् जनार्दन, अम्युदय
नि ध्रैयसपुत्रार्थप्रदाजन सर्वं त्वं याच्यते इति वा । भूय पूर्वं उक्तमपि
कथय तृतिं परितोष द्वि यस्मान् नास्ति मे शृण्वत रन्मुखादि स्त-
पाश्यामृतम् ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नाम्न्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९ ॥

हन्त इति ॥ हन्त इदानीं ते तव दिव्याः दिवि भवा. आत्म-
विभूतयः आत्मन मम विभूतयः याः ता कथयिष्यामि इत्येतत् ।
प्राधान्यतः यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः ता ता प्रधानां प्राधान्यतः
कथयिष्यामि अहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वपंशतेनापि न शक्या वक्तुं,
यतः नास्ति अन्तः विस्तरस्य मे मम विभूतीना इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र प्रथममेव तावत् शृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २० ॥

अहं इति ॥ अहं आत्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश—गुडाम् निद्रा,
तस्या. इन्द्र गुडाकेश, तितनिद्र इत्यर्थः, घनवेश इति वा—सर्वभूताशय-
स्थितः सर्वेषां भूताना आशये अन्तर्हृदि स्थितः अहमात्मा प्रत्यगात्मा
मित्य ध्येयः । तदशक्तेन च उत्तरेषु भागेषु चिन्त्य. अहम्; यस्मात्
अहं एव आदिः भूतानां कारणं, तथा मध्यं च स्थितिः, अन्तः
प्रत्यक्ष ॥ २० ॥

एव च ध्येयः अहम्—

आदित्यानामहं विष्णुः ज्योतिषां रविरंशुमान् ।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१ ॥

आदित्यानां इति ॥ आदित्यानां द्वादशानां विष्णुः नाम आदित्यः
अहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशधितृणा अंशुमान् रश्मिमान् । मरीचिः
नाम मरुतां मरुदेवताभेदानां अस्मि । नक्षत्राणां अहं, शशी
चंद्रमाः ॥ २१ ॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।

इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥

वेदानां इति ॥ वेदानां मध्ये सामवेदः अस्मि । देवानां रद्वा-
क्षियादीनां वासवः इन्द्रः अस्मि । इन्द्रियाणां एकादशानां चक्षुरादीनां

मनश्च अस्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चाम्नि । भूतानां अस्मि चेतना
कार्यकरणसहाते नित्याभिप्यत्तत्र बुद्धिबृत्तिः चेतना ॥ २२ ॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।

वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥

रुद्राणां इति ॥ रुद्राणां एकादशानां शङ्करश्च अस्मि । वित्तेशः
पृथ्वेरः यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनां अष्टानां पावकश्च अस्मि
अग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवतां अहम् ॥ २३ ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ वृहस्पतिम् ।

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥

पुरोधसां इति ॥ पुरोधसां च गजपुरोहिन्नानां च मुख्यं प्रधानं
मां विद्धि जानीहि हे पार्थ ! वृहस्पतिम् । स हि इन्द्रस्येति मुख्यः
स्यात् पुरोधसाम् । सेनानीनां सेनापतीनां अहं स्कन्दः देवसेना-
पतिः । सरसां यानि देवपातानि सरामि तेषां सरसां सागरः अस्मि
भवामि ॥ २४ ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्येकमक्षरम् ।

यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावरानां हिमालयः ॥ २५ ॥

महर्षीणां इति ॥ महर्षीणां भृगुः अहम् । गिरां वाषां पदलक्ष-
णानां एकं अक्षरं शोडशः अस्मि । यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि, स्थाव-
रानां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।

गन्धर्षीणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

अश्वत्थः इति ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां, देवर्षीणां च नारदः,
देवाः भव सन्तः ऋषिष्यं प्राप्ताः मन्त्रदर्शिन्वात्ते देवर्षयः, तेषां नारदः अस्मि ।
गन्धर्वीणां चित्ररथः नाम गन्धर्वः अस्मि । सिद्धानां जन्मनिव चर्महाव-
वैराम्यैष्वर्षातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।

पेरायतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

उच्चैः इति ॥ उच्चैःश्रवसं अश्वानां उच्चैःश्रवाः नाम अश्वराज-
नं मां विद्धि विजानाति अमृतोद्भवम् अमृतनिमित्तमयनोद्भवम् ॥

पैरावतं ह्रावथाः अपत्यं गजेन्द्राणां हस्ताश्वराणां, तं “मां विद्धि” इति अनुवर्तते । नराणां च मनुष्याणां नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

आयुधानां इति ॥ आयुधानां अहं वज्रं दधीच्यन्धिसम्भयम् । धेनूनां दोग्धीणां अस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्धी, सागान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिता अस्मि कन्दर्पः कामः । सर्पाणां सर्पभेदानां अस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।

पितृणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अनन्त इति ॥ अनन्तश्च अस्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजः । वरुणो यादसां अहं भवदेवतानां राजा अहम् । पितृणां अर्यमा नाम पितृराजः च अस्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतां अहम् ॥ २९ ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।

मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं दैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

प्रह्लाद इति ॥ प्रह्लादो नाम च अस्मि दैत्यानां दितिर्वंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गगनं कुर्वतां अहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो ग्याधो वा अहम् । दैनतेयश्च गरुमान् विजयतामुतः पक्षिणां पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।

झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

पवनः इति ॥ पवनः वायुः पवतां पावयितृणां अस्मि । रामः शस्त्रभृतां शस्त्राणां धारयितृणां दागरथिः रामः अहम् । झषाणां मत्स्यदेशीनां मकरः नाम जातिविशेष अहम् । स्रोतसां सवन्तानां अस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्पाणामादिरन्तश्च मय्यं चैवाहमर्जुन ।

अध्यात्मनियया विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

सर्पाणां इति ॥ सर्पाणां सृष्टीनां आदिः अन्तश्च मय्यं चैव

अहं उपात्तिस्वितिलयाः अहं अर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेव आदिः
अन्तश्च इत्यामुक्तं उपक्रमे (२०), इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्य इति विशेषः ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वाद् प्रधानं अस्मि । वादः अर्थनिर्णय-
हेतुत्वाद् प्रयदतां प्रधानं, अतः सः अहं अस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदाना-
नेव वादनपरितरणानां इह ग्रहणं 'प्रयदतां' इति ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।

अहमेवाश्रयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणां इति ॥ अक्षराणां वर्णानां अकारो वर्णः अस्मि ।
द्वन्द्वः समासः अस्मि सामासिकस्य च समासत्वमहस्य । किञ्च—अह-
मेव आश्रयः अर्थात् कालः प्रसिद्धः क्षणाद्यायः, परमेश्वरो वा कालस्यापि
कालः अस्मि । धाता अहं कर्मफलस्य विधाना सर्वत्रगतः विश्वतोमुखः
सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।

कीर्तिः शीर्षान्व नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्युः इति ॥ मृत्युः द्विविधः, धनादिहरः प्राणहरश्च । तत्र यः
प्राणहरः, स सर्वहरः उच्यते—सः अहम् इत्यर्थः । अथवा—परः ईश्वरः
प्रलये सर्वहरश्चात् सर्वहरः सः अहम् । उद्भवः उत्सर्गः अभ्युदयः तत्प्राप्ति-
हेतुश्च अहम्—क्षेपां ?—भविष्यतां भविष्यत्याणानां, उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां
शून्यर्थः । कीर्तिः, शीर्षः, याक् च नारीणां स्मृतिः, मेधा, धृतिः, क्षमा—
इत्येताः उत्तमाः स्त्रीणां अहं अस्मि, यासां आभासमात्रसम्बन्धेनापि लोकः
कृतार्थं आत्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥

बृहत्साम तथा साज्ञां गायत्रीं छन्दसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्साम इति ॥ बृहत्साम तथा साज्ञां प्रधानं अस्मि ।
गायत्री छन्दसां अहं, गायत्र्यादिषु छन्दोविशिष्टानां ऋषीं गायत्री ऋक्
अहं अस्मि इत्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षः अहं, ऋतूनां कुसुमाकरः
चसन्तः ॥ ३५ ॥

वृत्ते उलयतामस्मि तेजन्नेजस्विनामहम् ।

जपोऽस्मि व्ययसाथोऽस्मि सत्त्वं सत्त्वघतामहम् ॥ ३६ ॥

दृप्तं इति ॥ दृप्तं अक्षदेवनादिलक्षणं दृष्टयनां दृष्टस्य कर्तृणां
अस्मि । नेत्रस्थिनां नेत्राः अहम् । जयः अस्मि जेतृणां । ध्यद्यसायः
अस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्वयनां सात्त्विकानां अहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽन्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुदाना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीनां इति ॥ वृष्णीनां यादवानां वासुदेवः अस्मि अयमेव
अहं स्वाम्भ्यः । पाण्डवानां धनञ्जयः स्वमेव । मुनीनां मननशीलानां
मर्वपदार्थज्ञानिनां अपि अहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनां उदाना
कविः अन्मि ॥ ३७ ॥

दृष्टो दमयनामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।

मौने चैवास्मि गुह्यानां धानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दृष्ट इति ॥ दृष्टः दमयतां दमयितृणां अस्मि अदाप्तानां दमन-
कारणम् । नीतिः अस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । मौने चैव अस्मि
गुह्यानां गोप्यताम् । धानं ज्ञानवतां अहम् ॥ ३८ ॥

यद्यापि सर्वभूतानां बीजं नदहमर्जुन ।

न नदस्ति विना यत्प्यात् मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यद्यापि इति ॥ यद्यापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं, तत्
अहं अर्जुन । प्ररुणोपसंहारार्थं विभूतिर्मक्षेपं आह—न नत् अस्ति भूतं
चराचरं चरं भवरं वा मया विना यत् स्यात् भवेत् । मया अपकृष्टं
परिन्धक्तं निरात्मकं शून्यं हि नत् स्यात् । अतः मदात्मकं मत् इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तान्तोऽस्मि मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।

एष तद्देशतः प्रोक्तः विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

तान्म इति ॥ न अन्तः अस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां
विम्पराणां परन्तप । न हि ईश्वरस्य मत्तन्मनः निदृशतां विभूतीनां इयत्ता
शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा ज्ञेयचित् । एष तु उद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तः
विभूतेः विस्तरः मया ॥ ४० ॥

यद्यद्विभूतिमन्वस्त्वं श्रीमदूर्जिनमेव वा ।

नन्तद्व्यावगच्छ स्वं मम तेजोऽशर्मभवम् ॥ ४१ ॥

यद्यन् इति ॥ यद्यन् लोके विभूतिमन् विभूतिशुक्तं सत्त्वं वस्तु

श्रीमत् ऊर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीः तथा सद्दितं, उत्साहोपेतं वा, तप्त-
देव अवगच्छ त्वं जानीहि मम ईश्वरस्य तेजोशसंभवं तेजसः अंशः
गुणदेशः संभवः यस्य तत् तेजोशसंभवं इति अवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

अथवा यदुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं एकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैश्यासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो
नाम दशमोऽध्यायः ॥

अथवा इति ॥ अथ वा बहुना एतेन एवमादिना किं ज्ञातेन
तव अर्जुन ! स्यात् सावशेषेण । अशेषतः त्वं उच्यमानं अर्थं शृणु—
विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भने [इदं] कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन
गुणावयवेन एकपादेन—सर्वभूतस्वरूपेण इत्येतत् ; तथाच मन्त्रवर्णः
'पादोऽस्य विश्व भूतानि' [तै. आ. ३०. १२; ऋ. सं. १०. ९०. ३]
इति—म्यितः अहं इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमन्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूति-

योगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

[विश्वरूपदर्शनम्]

भगवतो विभूतय उक्ताः । तत्र च ' विष्टुभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' (१०.४२) इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा चत् जगदात्मरूपं आद्यं ऐश्वरं तत् साक्षात्कर्तुं इच्छन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंश्लितम् ।

तत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

मत् इति ॥ मदनुग्रहाय भवानुग्रहाय परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंश्लितं आत्मानान्मविवेकविषयं यत् त्वया उक्तं वचः वाक्यं, तेन वचसा मोहः अयं विगतो मम. अविवेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्च—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतो विस्तरशो भवा ।

त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

भव इति ॥ भवः [उद्भवः]—उत्पत्तिः, अप्ययः प्रलयो तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुता विस्तरशः, न संक्षेपतः, मया त्वत्तः त्वत्तकाशात् कमलपत्राक्ष ! कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत् अक्षिणी यस्य तव त्वत्वं कमलपत्राक्षः, हे कमलपत्राक्ष ! माहात्मनः भावः माहात्म्यमपि च अव्ययं अक्षयं, ' श्रुतं ' इति अनुवर्तते ॥ २ ॥

एवमेतद्यथाऽऽन्ध त्वं आत्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमेश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवं इति ॥ एवमेतत् नान्यथा यथा येन प्रकारेण आत्थ क्वचसि त्वं आत्मानं परमेश्वर । तथापि द्रष्टुं इच्छामि ते तव शरीरव्यवहारादिकीर्यतेजोभिः संपन्नं ऐश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयान्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मन्यसे इति ॥ मन्यसे विन्तवसि यदि मया अर्जुनेन तत्
शक्यं द्रष्टुं इति प्रभो ! स्वामिन् ! योगेश्वर ! योगिनो योगाः, तेषां
दंशरः योगेश्वरः, हे योगेश्वर । यस्मात् अहं अतीव अर्थी द्रष्टुं, ततः तस्मात्
मे मदर्थं दर्शय त्वं आत्मानं अव्ययम् ॥ ४ ॥

एवं घोदितः अर्जुनेन भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानायर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्य इति ॥ पश्य मे पार्थ ! रूपाणि शतशः अथ सहस्रशः,
अनेकशः इत्यर्थः । तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि, दिवि भवन्ति
दिव्यानि अप्राकृतानि, नानायर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणाः नीलपीता-
दिप्रकाराः वर्णाः तथा भाकृतयश्च अवयवमंस्थानविशेषाः । येषां रूपाणां तानि
पानायर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पद्यादित्यान् यस्मून् रद्रान् अश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पद्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्य इति ॥ पश्य आदित्यान् द्वादश, यस्मून् अष्टौ, रद्रान्
एकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतः सप्त सप्तगणाः ये तान् । तथा च बहूनि
अन्यान्यपि अदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके स्वया, स्वतः अन्येन वा केनचिद्,
पद्या आश्चर्याणि अनुत्तानि भारत ॥ ६ ॥

न केवलं एतावदेव—

इहैकस्यं जगत्सृज्मन् पद्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह इति ॥ इह एकस्यं एकस्मिन्नेव स्थितं जगत् सृज्मन् यमस्यं
पश्य अथ इदानीं सचराचरं मह घरेण अघरेण च वर्तते मम देहे
गुडाकेश । यच्च अन्यत् जयपराजयादि, यत् नष्टमे, ' यद्वा जयेम
यदि वा नो जयेयुः ' [२.६] इति यत् भवोच, तदपि द्रष्टुं यदि
इच्छसि ॥ ७ ॥

हिन्तु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुं अनेनैव स्वचक्षुषा ।

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु इति ॥ न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुं अनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तत्र दिव्यं ददामि ते मुम्यं चक्षुः । तेन पश्य मे योगं ऐश्वरं ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यातिशयं इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एवं इति ॥ एवं यद्योक्तेन प्रकारेण उक्त्वा, ततः अनन्तरं राजन् ! धृतराष्ट्र ! महांश्च भसी योगेश्वरश्च महायोगेश्वरः हरिः नारायणः दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपं ऐश्वरम् ॥ ९ ॥

अनेकवक्त्रनयनं अनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकादिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

अनेक इति ॥ अनेकवक्त्रनयनं अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तत् अनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनं अनेकानि अद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् तत् अनेकाद्भुतदर्शनं रूपं, तथा अनेकादिव्याभरणं अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् तत् अनेकादिव्याभरणं, तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यानि अनेकानि अस्त्रादीनि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुधं, 'दर्शयामास' इति पूर्वेण मन्वन्तः ॥ १० ॥

त्रिंश—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देयमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्य इति ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि अम्बराणि चक्षुषि च श्रियन्ते येन ईश्वरेण न दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनम् दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तत् दिव्यगन्धानुलेपनं, सर्वा-

श्चर्यमयं सर्वोत्थप्रापं देवं अनन्तं न अस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तः तं
अनन्तं, विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं-सर्वभूतात्मभूतात्वात्, 'तं दर्शयामास'
'अर्जुनः ददर्श' इति वा अप्याह्रियते ॥ ११ ॥

या पुनः भगवतः विश्वरूपस्य भाः, तस्याः उपमा उच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्यान् भास्वस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिवि इति ॥ दिवि अन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं
सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य वा युगपदुत्थिता भाः,
सा यदि, सदृशी स्यात् तस्य महात्मनः विश्वरूपस्यैव भासः ।
यदि वा न स्यात् ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भाः अतिरिच्यते इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

किञ्च—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डुवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र इति ॥ तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थित एकस्थं जगत्
कृत्स्नं प्रविभक्तं अनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैः अपश्यत् इष्टवान्
देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डुवः अर्जुनः तदा ॥ १३ ॥

ततः स विस्मयाविष्टः हृष्टरोमा धनञ्जयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभापत ॥ १४ ॥

तत इति ॥ ततः तं दृष्ट्वा सः विस्मयेन आविष्टः विस्मयाविष्टः
दृष्टानि रोमाणि यस्य सः अयं हृष्टरोमा च अभवत् धनञ्जयः । प्रणम्य
प्रणम्य नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिः
नमस्कारार्थं सपुत्रीकृतहस्तः अभापत उक्तवान् ॥ १४ ॥

कथं ? यत् स्वया दर्शितं विश्वरूपं, तन् अहं पश्यामीति स्वानुभवं
आविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थं ऋषींश्च सर्वानुर्गांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

पश्यामि इति ॥ पश्यामि उपलभे हे देव ! तव देहे देवाश्च
सर्वान्, तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नाना-

संस्थानविशेषाणां सहाः भूतविशेषसङ्घाः तान्, किञ्च—ब्रह्माणं चतुर्मुखं
ईशं ईशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेढकार्णिकसनस्थं
इत्यर्थं, ऋषींश्च वामिष्ठादीन् सर्वान्, उरगांश्च वामाकिप्रभृतीन् दिव्यान्
दिवि भवान् ॥ १५ ॥

अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रम् पश्यामि त्वा सर्वनोऽनन्तरूपम् ।

नान्तं न मध्यं न पुनस्तत्त्वादि पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेक इति ॥ अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहवः उदराणि
वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तद्य सः त्वं अनेकवाहूदरवक्त्रनेत्रः तं अनेकवाहूदर-
वक्त्रनेत्रम् । पश्यामि त्वा त्वा सर्वतः सर्वत्र अनन्तरूपं अनन्तानि
रूपाणि अस्य इति अनन्तरूपः तं अनन्तरूपम् । न अन्तं, अन्तः भवमानं,
न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोट्योः अन्तरं, न पुनः तद्य आदि-न टेयस्य
अन्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनः आदि पश्यामि हे विश्वेश्वर !
विश्वरूप ! ॥ १६ ॥

किञ्च—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।

पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

किरीटिनं इति ॥ किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषं सत्
यस्य अस्ति सः किरीटी तं किरीटिनम्, तथा गदिनं गदा अन्य विद्यते
इति गदी तं गदिनम्, तथा चक्रिणं चक्र अस्य अस्तीति चक्री तं चक्रिणं
च तेजोराशिं तेजःपुत्रं, सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतोदीप्तिः यस्य अस्तीति
सर्वतोदीप्तिमान्, तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःश्वेन
निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात् समन्ततः, दीप्तानलार्कद्युति
अनलश्च अर्कश्च अनलार्कं दीप्तिं अनलार्कं दीप्तानलार्कं तयोः दीप्तानला-
र्कयोः शुक्तिरिव द्युतिः तेजः यस्य तद्य म त्वं दीप्तानलार्कद्युतिं तं दीप्तान-
लार्कद्युतिं, अप्रमेयं न प्रमेयं अद्राक्वपरिच्छेदं इत्येतत् ॥ १७ ॥

इत् एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्यं पुण्यो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वं इति ॥ त्वं अक्षरं न क्षरतीति अक्षर परमं ब्रह्म वेदितव्यं ।

ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वं अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृतं
निधानं निधीयते अस्मिन्निति निधानं, परः आश्रयः इत्यर्थः । किञ्च-त्वं
अव्ययः न तव व्ययो विद्यते इति अभ्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वतः
शाश्वतः नित्यः धर्मः तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता । मनातनः चिरन्तनः
त्वं पुरुषः परमः मलः अभिप्रेतः मे मम ॥ १८ ॥

किञ्च—

अनादिमध्यान्तमनन्तधीर्यं अनन्तयाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशयकर्मं म्यनेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादि इति ॥ अनादिमध्यान्तं आदिश्च मध्यं च अनन्तञ्च न
विद्यते यस्य सः अयं अनादिमध्यान्तः तं त्वां अनादिमध्यान्तं, अनन्त-
धीर्यं न तव धीर्यस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तधीर्यः तं अनन्तधीर्यं, तथा
अनन्तयाहुं अनन्ताः बाहवः यस्य तव मः त्वं अनन्तयाहुः तं त्वां अनन्त-
बाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्या नेत्रे यस्य तव मः त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां
शशिसूर्यनेत्रं तं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशयकर्मं दीप्तञ्च
अर्मा हुताशय कर्मणं यस्य तव मः त्वं दीप्तहुताशयकर्मः तं त्वां दीप्तहुताशयकर्मं,
म्यनेजसा विश्वं इदं समस्तं तपन्तं मन्तापयन्तम् ॥ १९ ॥

घावापृथिव्योरिदमन्नरं हि त्वाप्तं त्वर्यकं दिशश्च मर्याः ।

दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तयोऽग्रे लोकप्रये प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

घावा इति ॥ घावापृथिव्योः इदं अन्नरं हि अन्नरिश्च त्वाप्तं
न्यया विश्वरूपधरेण एकैकं, दिशश्च मर्याः व्याप्ताः । दृष्ट्वा उपलभ्य
अद्भुतं विस्मापकं रूपं इदं तव उग्रं कूरं लोकप्रयं लोकानां शयं प्रव्य-
थितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् अधुद्रस्यभाय ॥ २० ॥

अथ अधुना पुरा ' यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ' [२.६]
इति अर्जुनस्य वः संशयः आसीत्, तस्मिन्निर्णयाय पाण्डवसिन्धुपुत्रान्तिक
दर्शयामि इति प्रवृत्तां भगवान् तं पश्यन् आह—

किञ्च

अर्मा हि त्वा मुरसंधा विजान्ति केचिद्धीताः प्राऽबुलयां गृणन्ति ।
भवन्तीत्युक्त्वा महर्षिमिदमंभूः स्तुषन्ति त्वां स्तुतिभिः पुण्डराभिः ।
अर्मा इति ॥ अर्मा हि बुवम्वाना ये शोडारः त्वा त्वां मुरसङ्घा

ये अत्र मूभाराजताराय अवतीर्णाः षष्ठादिदेवसङ्घाः मनुष्यसंस्थानाः ते
त्वां विशन्ति प्रविशन्तः दृश्यन्ते । तत्र केचित् भीताः प्राञ्जलयः सन्तो
गृणन्ति स्तुवन्ति पलायनेऽपि अशक्ताः सन्तः । युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पाता-
ग्निमित्तानि उपलक्ष्य म्यन्ति अन्तु जगतः इति उक्त्वा महर्षिसिद्ध-
सङ्घाः महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः
पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

विज्ञान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्याः विश्वेऽश्विनो मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षामुरसिद्धसंघाः वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रुद्रादित्याः इति ॥ रुद्रादिन्या वसवो ये च साध्याः रुद्रादयः
गणाः विश्वे देवाः, अश्विनो च देवाः, मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरः,
गन्धर्वयक्षामुरसिद्धसङ्घाः—गन्धर्वाः नाहाहहृप्रभृतयः, यक्षाः कुचेर-
प्रभृतयः, अमुराः विरांचनप्रभृतयः, सिद्धा कपिलादयः—तेषां सङ्घाः गन्ध-
र्वयक्षामुरसिद्धसङ्घा—ने वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वां विस्मिताः विस्मयं
आपन्ना. सन्त' ते एव सर्वे ॥ २२ ॥

यस्मात्—

रूपं महत्त्वे बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुयाहरुपादम् ।

यहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

रूपं इति ॥ रूपं महत् अतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि
मुखानि नेत्राणि चक्षुषि च यस्मिन् रूपे तत् रूपं बहुवक्त्रनेत्रं, हे महा-
बाहो, बहुयाहरुपादं बहवो बाहव' ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तत्
बहुयाहरुपादं, किञ्च—यहूदरं, बहूनि उदाणि यस्मिन्निति तत् बहुदरं,
यहूदंष्ट्राकरालं बहूभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तत् बहुदंष्ट्राकरालं—दृष्ट्वा-
रूपं ईदृशं लोकाः लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिताः भयेन;
तथा अहं अपि ॥ २३ ॥

तत्रेदं कारणम्—

नम स्पृशं दीप्तमनेकघर्णं व्याप्ताननं दीप्तविशालनेत्रं ।

दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धूर्तिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४

नमःस्पृशं इति ॥ नमःस्पृशं शुष्पशं इत्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितं,

अनेकवर्णं अनेके वर्णाः भयङ्कराः नानाभस्थानाः यस्मिन् त्वयि तं त्वां अनेक-
वर्णं, घ्यात्ताननं घ्यात्तानि विवृतानि भ्रान्तानि मुखानि यस्मिन् त्वयि
तं त्वां घ्यात्ताननम्, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशङ्कयि
विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन् त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां
प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथित. अन्तरात्मा मनः यस्य सः अहं प्रव्यथि-
तान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं च उपशमं मनस्तुष्टिं
हं विष्णो ॥ २४ ॥

कस्मात् ?—

दंष्ट्राकगलानि च ते मुग्धानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शमं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि इति ॥ दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृ-
तानि ते तेन मुग्धानि दृष्ट्वैव उपलब्ध कालानलसन्निभानि प्रलपकाले
लोकानां दाहकः अग्निः कालानलः तल्पदशानि कालानलसन्निभानि मुग्धानि,
दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिग्मदो जातः अस्मि । अतः न लभे न
उपलभे च शमं मुच्यम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव देवेश ! जगन्नि-
वास ! ॥ २५ ॥

येषो मम पराजयशङ्का या [प्रणोव] भस्मीयत्वा च अपगता । यतः—
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा मयं महैयावनिपालस्यैः ।

भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथाऽर्मा महात्मादीर्यवपि योधमुत्तमैः ॥ २६ ॥

अमी इति ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनयन्त्रतः—
'स्वरमाणाः त्वां विशन्ति' (२०) इति व्यवहितेन सम्बन्धः—सर्वे
महैव महिताः अयनिपालस्यैः अयनि पृथ्वीं वात्यन्तीति अयनिपालः
तेषां सरुधैः, विश्व-भीष्मः, द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः तथा अर्मा, मह
अम्मदीर्यवपि धृष्टपुत्रप्रभृतिभिः योधमुत्तमैः योधानां प्रधानैः महा ॥ २६ ॥

किञ्च—

यज्ञाणि ते स्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलस्य वशानान्तरेषु संदृश्यन्ते सूर्णितैरुसमाह्वैः ॥ २७ ॥

यज्ञाणि इति ॥ यज्ञाणि मुग्धानि ते नद्य स्वरमाणाः स्वरबुद्धः
-मन्तः विशन्ति—विचिदिष्टानि मुग्धानि ?—दंष्ट्राकगलानि भयाव-

कानि भयङ्गराणि । किञ्च-केचित् मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्नाः
दशानान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैः
चूर्णाकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

कथं प्रविशन्ति मुखानि इति ? आह—

यथा नदीनां बहवोऽभ्युद्येगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।

नथा तवामी नरलोकवीराः विशन्ति वक्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८

यथा इति ॥ यथा नदीनां बहवन्तीनां बहवः अनेके अभ्युर्णा
द्येगाः खराविशेषाः समुद्रमेव अभिमुखाः प्रतिमुखाः द्रवन्ति प्रवि-
शन्ति, तथा नद्वत् तव अर्मा भाष्मादयः नरलोकवीराः मनुष्यलोके
गूराः विशन्ति वक्राणि अभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च इति ? आह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गाः विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

यथा इति ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं अग्निं पतङ्गाः पक्षिणः विशन्ति
नाशाय विनाशाय, समृद्धवेगाः समृद्धः उद्भूतः वेगः गतिः येषां ते
समृद्धवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनः तवापि वक्राणि
समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे प्रसमानः समन्तात् लोकान् समग्रान् घट्टनैर्ज्वलाङ्गिः ।

नेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भासस्तयोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥

लेलिह्यसे इति ॥ लेलिह्यसे आस्वादयसि प्रसमानः बन्तः प्रवेश-
यत् समन्तात् समन्ततः लोकान् समग्रान् समस्तान् घट्टनैः घट्टैः
ज्वलाङ्गिः दीप्यमानैः तेजोभिः आपूर्य संख्याप्य जगत् समग्रं सह
समेन समस्तं हृष्येतत् । किञ्च—भासः दीप्तयः तव उग्राः क्रूराः प्रत-
पन्ति संतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

यत् एवं उग्रस्वभावः, अतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपः नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।

विहातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहि इति ॥ आख्याहि कथं मे मखं कः भवान् एवं

उग्ररूप वृत्कार । नम अस्तु ते तुभ्य, हे देववर देवाना प्रभान,
प्रसीद प्रसाद कर । विज्ञातु विज्ञापण शानु इच्छामि भवन्त आद्यं
आदी भय आद्य न हि यस्मान् प्रजानामि तव त्वग्या प्रवृत्ति
चेष्टम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्ध लामान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त ।
ऋतेऽपि न्या न भविष्यन्ति मत्र येऽवस्थिता प्रत्यनीकेषु याथा ॥ ३२ ॥

का० इति ॥ काल अस्मि लोकक्षयकृत् लोकाना क्षय करा
ताति लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध (प्र) वृद्धि मत । यद्य प्रवृत्त तत् गृणु—
ल्लेगान् समाहर्तुं मन्तु इह अस्मिन् का० प्रवृत्त । ऋतेऽपि विनापि
न्या या न भविष्यन्ति भीष्मद्राणमणप्रभृतय सर्वे, यभ्य तव आशङ्का
य त्वस्थिता प्रत्यनीकेषु अनीकमनीव प्रति प्रतिपक्षभृतय अनाम्य
याथा याद्वार ॥ ३२ ॥

यस्मात् पृथम्—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यथा अभयं जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समुद्धम् ।
मर्षयैते निहता पूर्णमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मात् त्व उत्तिष्ठ "भीष्मद्राणप्रभृतय अनिरथा"
(भवस्थिता), भयेया वैररपि, अजुनन पिता इति यथा लभस्व क-
षल पुण्यं हि तत् प्राप्यते । जित्वा शत्रून् दुयाधनप्रभृतान् भुङ्क्ष्व राज्यं
समुद्धं भवपण अरुण्टवम् । मया एव एते निहता निश्चयन हता प्राणै
विधात्रिता पूर्णमेव । निमित्तमात्रं भव त्व हे सव्यसाचिन्—मव्यन
वामनापि हस्तन शरणा शैला सव्यसाची इति उच्यते अजुन ॥ ३३ ॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यागपि योधवीरान् ।
मया हतान्स्व जहि मा व्यधिष्टा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

द्रोण इति ॥ द्रोणं च—येषु येषु योधेषु अजुनस्य आशङ्का तास्तान्
व्यपदिशति भगवान्, मया हतानिति । तत्र द्राणभीष्मयो तावत् प्रसिद्ध
आशङ्काकारणम् । द्रुण धनुर्वेदाचार्य दिव्यास्त्रमपन्न, आत्मनश्च विशेषत
गुर गरिष्ठ । भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्यु दिव्यास्त्रमपन्नश्च परशुरामण द्रुण
युद्धं जगाम्, न च पराजित । तथा जयद्रथ यस्य पिता तप चरति

“मम पुत्रस्य शिरः भूमौ निपातक्षिप्यति यः, तस्यापि शिरः पतिष्यति” इति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्या त्वमोघया सम्पन्नः सूर्यपुत्रः कार्नीनः यतः, अतः तं नामैव निर्दिशति । मया हतान् त्वं जहि निमित्तमाद्येण । मा व्यधिष्टाः, तेभ्यः भयं मा शर्पाः । युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

सञ्जय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्येषमानः किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतिभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतच्छ्रुत्वा इति ॥ एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं, कृताञ्जलिः सन् येषमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा, भूयः पुनः एव आह उक्तान् कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःसाभिधातात्, श्रेहाविष्टस्य च हर्षोन्नवात्, अधुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः; तेन वाचः अपाटवं मन्दशब्दम् यत् स गद्गदः तेन मह घर्षत इति । “सगद्गदं वचनं आह” इति वचनक्रियाविशेषणं एतत् । भीतिभीतः पुनः पुनः भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रद्वः भूत्वा, ‘आह’ इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥

अत्र अवसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायम् । कथं ? द्रोणादिषु अर्जुनेन निहतेषु अजेयेषु चतुर्षु, निराश्रयः दुर्योधनः निहतः एव इति मत्वा धृतराष्ट्रः जयं प्रति निराशः सन् सन्धिं करिष्यति, ततः शान्तिः उभयेषां भविष्यति इति । तदपि न अधीपीत् धृतराष्ट्रः, भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसहाः ॥३६॥

स्थाने इति ॥ स्थाने युक्तम् । किं तत् ? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन, हे हृषीकेश ! यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षं उपैति, तत् स्थाने युक्तं इत्यर्थः । अथवा—विषयविशेषणं स्थाने इति । युक्तः हर्षो-दिविषयः भगवान्, यतः ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतमुद्दह्य इति । तथा अनुरज्यते अनुरागं च उपैति; तच्च निषये इति व्याख्येयम् । किञ्च—रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति गच्छन्ति; तच्च स्थाने विषये । सर्वे

नमस्यन्ति नमस्कारं कुर्वन्ति च सिद्धसहाः सिद्धानां नमुदायाः क्वचि-
त्कारिणां; तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतु दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।

अनन्त देवेश जगद्विद्यास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥

कस्मात् इति । कस्माच्च हेतोः ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्वुः
हे महात्मन् ! गरीयसे गुह्यतराय—यतः ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य अपि
आदिकर्ता कारणं अतः तस्मात्—आदिकर्त्रे कथं पते न नमस्कुर्वुः ? अतः
हर्षार्दिनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वं अहं विषयः इत्यर्थः । हे अनन्त !
देवेश ! हे जगद्विद्यास ! त्वं अक्षरं तत् परं, यत् वेदान्तेषु श्रूयते ।
किं तत् ? सदसत् इति । सत् विद्यमानं, असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धिः ।
ते उपाधि—[उपधान—] भूते सदसती यस्य अक्षरस्य, यद्दारेण सदसती इति
उपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तत् अक्षरं, यत् अक्षरं वेदविदः
वदन्ति । तत् त्वमेव, न अन्यत् इति अभिप्रायः ॥ ३७ ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणः त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।

चेत्ताऽसि घेद्यं च परं च धाम त्यया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वं इति ॥ त्वं आदिदेवः, जगतः सृष्टृत्वात् । पुरुषः पुरि प्रापनात्
पुराणः चिरन्तनः त्वं एव अस्य विश्वस्य परं प्रकृतं निधानं निधीयते
अस्मिन् जगत् सर्वं महाप्रलयादौ इति । किञ्च—चेत्ता असि, वेदिता असि
सर्वस्यैव वेद्यज्ञानस्य । यत् च घेद्यं घेदनाहं तच्चासि, परं च धाम परमं
पदं वैष्णवम् । त्यया ततं इयातं विश्वं समस्तं, हे अनन्तरूप ! अन्तो न
विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

किञ्च—

घायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

घायुः इति ॥ घायुः स्वे, यमः च, अग्निः, वरुणः अपांपतिः,
शशाङ्कः चन्द्रमा, प्रजापतिः त्वं कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामह-
स्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पिता इत्यर्थः । नमो नमः ते तुभ्यं

अस्तु सहस्रकृत्यः । पुनश्च भूयोऽपि नमो नमः ते । बहुशो नमस्कार-
क्रियाभ्यासापृत्तिगणनं शृण्वसुचा उच्यते । 'पुनश्च' 'भूयोऽपि' इति श्रद्धा-
भक्त्यतिशयात् अपरितीपं आत्मनः दर्शयति ॥ ३९ ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वं ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं ममाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नमः इति । नमः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि नुभ्यं, अथ पृष्ठतः ते
पृष्ठतः अपि च ते नमोऽस्तु, ते सर्वत एव सर्वासु दिग्बु नवंत्र स्थिताय हे
सर्वं । अनन्तवीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यं अस्य, अमितः विक्रमः
अस्य । वीर्यं सामर्थ्यं, विक्रमः पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चित् शत्रुपधादि-
विषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा । त्वं तु अनन्तवीर्यः अमितविक्रमश्च
इति अनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यक् पृष्ठेन
आत्मना ध्यामोषि यतः, ततः तस्मात् असि भवसि सर्वः त्वं, त्वया
विनाभूतं न किञ्चित् अस्ति इति अभिप्रायः ॥ ४० ॥

यतः अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानात् अपराद्धः, अतः—

सग्नेति मत्वा प्रसभं यदुक्तम् हे कृष्ण हे यादव हे सग्नेति ।
अजानता महिमानं नवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वाऽपि ॥ ४१ ॥

सखा इति ॥ सखा समानवयाः इति मत्वा ज्ञाना विपरीतबुद्धी
प्रसभं अभिभूय प्रमद्य यत् उक्तं हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सग्नेति च
अजानता अज्ञानिना मूढेन—किं अजानता इति ? अह—महिमानं माहात्म्यं
तव इदं ईश्वरस्य विश्वरूपम् । "तव इदं महिमानं अजानता" इति वैयधि-
करणेन सम्बन्धः । 'तवमं' इति पाठः यदि अस्ति, तदा म्यामानाधिकरण्य-
मेव । मया प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया, प्रणयेन वाऽपि, प्रणयो नाम स्नेह-
निमित्त. विसम्भः, तेनापि कारणेन यत् उक्तवान् अस्मि ॥ ४१ ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽग्नि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्च इति ॥ यच्च अचहासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृतः परि-
भूत. असि भवसि 'त्वं—क?—विहारशय्यासनभोजनेषु, विहारं
विहारः पादप्रायामः, शयनं शय्या, धानं आस्थयिष्ठा, भोजनं अन्नं,

इति एतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु, एकः परोक्षः सन् असकृतः असि परिभूत. अग्निः; अथवाऽपि हे अच्युत, तत् समक्षं—तच्छब्दः क्रिया-विशेषणार्थं.—प्रत्यक्षं वा असकृतः अग्नि तत् सर्वं अपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वां अहं अप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

यतः त्वम्—

पिताऽसि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्याधिकः कुतोऽन्यः लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ॥ ४३ ॥
पिता इति ॥ पिता असि जनयिता असि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजद्रमस्य । न केवलं त्वं अस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः, यतः गुरुः गरीयान् गुरुरः । कस्मात् गुरुरः त्वं इति ? आह—न त्वत्समः त्वत्तरयः अस्ति । न हि ईश्वरद्वयं संभवति अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावत् अन्यः न संभवति, कुतः एव अन्यः अभ्याधिकः स्यात् लोकत्रयेऽपि सर्वास्मिन् ? अप्रतिमप्रभाव ! प्रतिमीयते यथा मा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यम्य तव प्रभावस्य नः त्वं अप्रतिमप्रभाव हे अप्रतिमप्रभाव ! निरतिशयप्रभाव ! इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीदानीं रूपम् ।
पितेव पुत्रस्य सख्येय सख्युः प्रियः प्रियापार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥
तस्मात् इति ॥ तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षण-नाथैः धृत्वा कायं शरीरं, प्रसादये प्रसादं कारये त्वां अहं ईशं ईशितां, ईड्यं स्तुत्यम् । त्वं पुनः पुत्रस्य अपराधं पिता यथा क्षमते सर्वं, सरा इव सख्युः अपराध, यथा वा प्रियः प्रियायाः अपराधं क्षमते, एव अर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं, क्षन्तुं इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अदृष्टपूर्वं ह्यपितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।

तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्वं इति ॥ अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वं इदं विचरुषुः, तव मया अग्यैवां, तत् अहं दृष्ट्वा ह्यपितः अस्मि । भयेन च प्रव्यथितं मनः मे । अतः तदेव मे मम दर्शय हे देव रूपं यत् मात्सल्यम् ॥

प्रसाद देवेश ! जगन्निवास, जगतो निवासो जगन्निवासः, हे जग-
न्निवास ! ॥ ४५ ॥

किरीटिनं गदिने चक्रदस्तं इच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिनं इति ॥ किरीटिनं किरीटवन्तं, तथा गदिनं गदावन्तं,
चक्रदस्तं इच्छामि त्वां प्राथये त्वां द्रष्टुं अहं तथैव, पूर्ववत् इत्यर्थः ।
यतः एवं, तस्मात् तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन, सहस्र-
बाहो—वार्तमानिकेन विश्वरूपेण, भव विश्वमूर्तेः उपसंहृत्य विश्वरूपं,
तेनैव रूपेण भव इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अर्जुनं भीतं उपलभ्य, उपसंहृत्य विश्वरूपं, म्रियवचनेन आधासयन्
श्रीभगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तच्चार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।

तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया इति ॥ मया प्रसन्नेन, प्रसादो नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धिः,
तद्गता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन ! इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितं
आत्मयोगात् आत्मनः ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् । तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं
समस्तं अनन्तं अन्तरहितं आदौ भवं आद्यं यत् रूपं मे मम त्वदन्येन
त्वत्तः अन्येन केनचित् न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

आत्मनः मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्तः इति तत् स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैः न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।

एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न वेद इति ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैः चतुर्णामपि वेदानां अध्ययनैः
यथावत् यज्ञाध्ययनैश्च—वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक्
यज्ञाध्ययनप्रवृत्तं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं—तथा न दानैः (तुलापुरुषादिभिः),
न च क्रियाभिः अग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिः, न अपि तपोभिः उग्रैः
चान्द्रायणादिभिः घोरैः, एवंरूपः यथादर्शितं विश्वरूपं यस्य मः अहं एवं-
रूपः न शक्यः अहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन
कुरुप्रवीर ! ॥ ४८ ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावः दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथा इति ॥ मा ते व्यथा, मा भूत् ते भयम्, मा च
विमूढभावः विमूढचित्ता, दृष्ट्वा उपलभ्य रूपं घोरं ईदृक् यथाशक्तिं
मम इदम् । व्यपेतभीः विगतभीः विगतभयः, प्रीतमनाः च सन् पुनः भूय-
त्वं तदेव चनुभुंजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तत्र इष्टं रूपं इदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

सञ्जय उवाच—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।

आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यचपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इत्यर्जुनं इति ॥ इति एवं अर्जुनं वासुदेवः तथाभूतं वचनं
उक्त्वा, स्वकं वसुदेवस्य गृहे जातं रूपं दर्शयामास दक्षितवान् भूयः
पुनः । आश्वासयामास च आश्वासितवान् भीतं एनं, भूत्वा पुनः
सौम्यचपुः प्रसन्नदेहः महात्मा ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वां मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वां इति ॥ दृष्ट्वा इदं मानुषं रूपं मत्सर्वं प्रसन्नं तव सौम्यं
जनार्दन ! इदानीं अयुना अस्मि संवृत्तः सञ्ज्ञातः—किं?—सचेताः
प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतः च अस्मि ॥ ५१ ॥

अभिगयानुवाच—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्ट्वानामि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्श इति ॥ सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनं अस्य इति सुदुर्दर्शं
इदं रूपं दृष्ट्वान् अस्मि यत् मम, देवाः अपि अस्य मम रूपस्य
नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः, दर्शनेष्ववोऽपि न स्वमिव दृष्टवन्तः, न
द्रष्टवन्ति च इति अभिप्रायः ॥ ५२ ॥

कम्मान् ?—

नाहं यदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवाधिधो द्रष्टुं दृष्ट्वानामि मां यथा ॥ ५३ ॥

नाहं इति ॥ न अहं वेदैः (ऋग्यजुःसामाधर्ववेदैः शत्रुभिरपि),
न तपसा (उम्रेण चांद्रायणादिना), न दानेन (गोभूहिन्ण्यादिना),
न च इज्याया (यज्ञेन पूजया वा) शक्यः एवंविधः पथाद्दर्शितप्रकारः
द्रष्टुं, दृष्टवान् असि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

कथं पुनः शक्यः इति ? उच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

भक्त्या इति ॥ भक्त्या तु—विधिशिष्टया इति ? आह—अन-
न्यया अपृथग्भूतया—भगवतः अन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि (या) भवति
(सा त्वनन्या भक्तिः) । सर्वैरपि करणैः वासुदेवादन्यत् न उपलभ्यते यया,
सा अनन्या भक्तिः, तथा अनन्यया भक्त्या शक्यः अहं एवंविधिः
विश्वरूपप्रकारः हे अर्जुन ! ज्ञातुं शास्त्रतः—न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतः—
द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्पतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं,
परन्तप ! ॥ ५४ ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतः अर्थः निःश्रेयसार्थः अनुष्ठेयत्वेन
समुचित्य उच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैय्यासिक्त्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ॥

मत्कर्म इति ॥ मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत् करोतीति मत्क-
र्मकृत् । मत्परमः—करोति भृत्यः स्वामिकर्म, न तु आत्मनः परमा प्रेत्य
गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृत् मामेव परमां
गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमः, अहं परमः परा गतिः यस्य सः अयं मत्प-
रमः । तथा मद्भक्तः मामेष सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन च भजते
इति मद्भक्तः । सद्भवर्जितः धनपुत्रमित्रकलत्रघ्नपुत्रवर्गेषु सद्भवर्जितः सद्भः
प्रीतिः—श्रेहः—तद्भवर्जितः । निर्वैरः निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः

आत्मनः अत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि । यः इदंशः सः मां एति, अहमेव तस्व
परा गतिः, न अन्या काचित् भवति । अयं तव उपदेशः इष्टः मया उप-
दिष्टः हे पाण्डव इति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवत्-कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूप-
दर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

[भक्तियोगः]

द्वितीयाध्यायप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु अध्यायेषु (१०) परमात्मनः ब्रह्मणः
अक्षरस्य विश्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य उपासनं उक्तं; सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञान-
नाचिन्मत्सर्वोपाधेः ईश्वरस्य तव च उपासनं तत्र तत्र उक्तम् । विश्वरूपा-
ध्याये (११) तु ऐश्वर्यं भाग्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितं
उपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयित्वा उक्तवानसि 'मत्कर्मकृत्' (११.५५)
इत्यादि । अतः अहं अनयोः उभयोः पक्षयोः विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां
पृच्छामि इति अहं उवाच—

अजुंन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

एवं इति ॥ 'एवं' इति अतीतानन्तरश्लोकेन उक्तं अर्थं परामृशति
'मत्कर्मकृत्' (११.५५) इत्यादिना । एवं सततयुक्ताः नैरन्तर्येण
भगवत्कर्मोदी ययोक्तेः अर्थं समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ताः
अनन्यशरणाः सन्तः त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासन्ते ध्यायन्ति, ये
चाप्यक्षरमिति । ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वेणः संन्यस्तमर्वकर्मणः यथा-
विशेषितं ब्रह्म यद्दर्शय, निरस्तमर्षोपाधिवात् अव्यक्तं अकरणगोचरं—

बन् हि करणगोचरं तत् व्यक्तं उच्यते, अज्ञेः धातोः तत्कर्मकत्वात्; इदं तु अक्षरं तद्विपरीतं—शिष्टैश्च उच्यमानः विशेषणैः विशिष्टम्, सत् ये चापि पर्युपासते—तेषां उभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः, के अतिशयेन योग-विद्ः ? इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीभगवान् उवाच । ये तु अक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनः निवृत्तैपगाः, ते तावत् तिष्ठन्तु; तान् प्रति यत् वक्तव्यं तत् उपरिष्टान् वक्ष्यामः (श्लोके १३.२०) । ये तु इतरे—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेद्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेताः ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि इति ॥ मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेद्य समाधाय मनः ये भक्ताः मन्तः मां सर्वयोगेश्वराणां अधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागा-दिक्लेशानिमिरदष्टिं, नित्ययुक्ताः अतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्तः उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेताः ये, ते मे मम युक्ततमाः मताः अभिप्रेताः युक्ततमाः इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रं अतिवाहयन्ति (अहोरात्रं अतिमात्रं मां ध्यायन्ति), अतः युक्तं तान् प्रति युक्ततमाः इति वक्तुम् ॥ २ ॥

किं इतरे युक्ततमाः न भवन्ति ? न; किंतु तान् प्रति यत् वक्तव्यं तत् शृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये तु इति ॥ ये तु अक्षरं अनिर्देश्यं अव्यक्तरवात् अशब्दगोचरं इति न निर्देशुं शक्यते, अतः अनिर्देश्यं, अव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन प्यज्यते इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तात् उपासते । उपासनं नाम पथाशास्त्रं उपास्यस्य अर्थस्य विपरीकरणेन सामीप्यं उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनं, तत् उपामनं आचक्षते । अक्षरस्य विशेषणं आह उपास्यस्य—सर्वत्रगं व्यापि अचिन्त्यं च—यदि करणगोचरं तत् मनःमांसपि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यं अक्षर-कूटस्थं, दृश्यमानगुणकं अन्तर्दोषं वस्तु कूटम् । ' कूटरूपकं', ' कूटसाक्षं '

इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धः लोके । तथा च अविद्याद्यनेकसंसारबीजं अन्त-
दोषवत् मायाऽध्याकृताद्यनेकशब्दवाच्यतया ' मायां तु प्रकृतिं विद्यात्
मायिनं तु महेश्वरम् ' (श्वे. उ. ४.१०), ' मम मायां कुरत्यया ' (७.१४)
इत्यादौ प्रसिद्धं यत् तद् कूट, तस्मिन् कूटे स्थितं कूटस्थं तद्-
ध्यक्षतया । अथवा—राशिरिव स्थितं कूटस्थम् । अत एव अन्वलयम् ।
यस्मात् अचल, तस्मात् ध्रुवं, नित्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

संनियम्य इति ॥ संनियम्य सम्यक् नियम्य उपसंहृत्य इन्द्रिय-
ग्रामं इन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या
बुद्धिः येषां इष्टानिष्टप्राप्तिं ते समबुद्धयः । ते ये एषंविधाः ते प्राप्नुवन्ति
मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किञ्चित् " मां ते प्राप्नुवन्ति "
इति; ' ध्यानीं त्वान्मैत्र मे मतं ' (७.१८) इति हि उक्तम् । न हि
भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्तमात्रं, अपुण्यतमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

किन्तु—

हे शोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिर्वाप्यते ॥ ५ ॥

हे शः इति ॥ हे शः अधिकतरः—यद्यपि मत्कर्मादिपराणां अधिक-
एव हे शः; अधिकतरस्तु भक्षरात्मनां परमात्मदर्शिणां देहाभिमानपरित्याग-
निमित्तं—अव्यक्तासक्तचेतसां अप्यक्ते आमक्तं चेतः येषां ते अव्यक्तासक्त-
चेतसः तेषां अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् (या) गतिः
भक्षरात्मिका दुःखं (सा) देहवद्भिः देहाभिमानवद्भिः अद्याप्यते, अतः
हे शः अधिकतरः ॥ ५ ॥

भक्षरोपागकानां यत् वर्तनं तत् उपरिधात् (श्लोके १३.२०)
वक्ष्याम.—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

ये तु इति ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि ईश्वरे संन्यस्य
मत्पराः अदं परः येषां ते मत्पराः सन्तः अनन्येनैव—अविद्यमानं

अन्यत् आत्मन्यनं विश्वरूपं देवं आत्मानं मुक्त्वा प्रस्य सः अनन्यः
तेन अनन्यैर्नैव—केन ?—योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्तः
उपासन्ते ॥ ६ ॥

तेषां किम् ?—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ मध्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

तेषां इति ॥ तेषां मनुपासनैरुपराणां अहं ईश्वरः समुद्धर्ता—उतः
इति ? आह—मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः, स
एव सागर इव सागरः, दुस्तरत्वात्, तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां
समुद्धर्ता भवामि न चिरात्—किं तर्हि ?—क्षिप्रमेव हे पार्थ ! मयि
आवेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतः तेषां ते मध्या-
वेशितचेतसः तेषाम् ॥ ७ ॥

यत्तः पूर्वं, तस्मात्—

मद्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यासि मद्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

मद्येव इति ॥ मयि एव विश्वरूपे ईश्वरे मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं
समाधत्स्व स्थापय । मयि एव अध्यवसायं कुर्वन्ती बुद्धिं च आधत्स्व
निवेशय । ततः ते किं स्यात् इति ? शृणु—निवसिष्यासि निवसिष्यासि
निश्चयेन मदात्मना मयि ध्यासं करिष्यामि एव अतः शरीरपातात् ऊर्ध्वम् ।
न संशयः, संशयः अत्र न कतंग्यः ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोपि मयि स्थिरम् ।

अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥ ९ ॥

अथ इति ॥ अथ एवं यथा अवाचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं
स्थापयितुं स्थिरं अचलं न शक्नोपि चेत्, ततः पश्चात् अभ्यासयोगेन,
चित्तस्य एकमिन्द्र आत्मने सर्वतः ममाहाय पुनःपुनः स्थापनं अभ्यासः,
तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेन अभ्यासयोगेन मां विश्वरूपं इच्छ-
शायंयस्व आप्तुं हे धनञ्जय ! ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

मदर्थमपि कर्माणि कुर्यन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासे इति ॥ अभ्यासे अपि असमर्थः, असि अशक्तः अमि, तर्हि मत्कर्मपरमः भव, मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत्परमः मत्कर्मपरमः, मत्कर्म-प्रधानः इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अथैतदप्यशक्तोऽपि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।

सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यत्तात्मवान् ॥ ११ ॥

अथैतद् इति ॥ अथ पुनः एतदपि यत् उक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत् कर्तुं अशक्तः असि, मद्योगं आश्रितः, मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्त्यस्य यत् करणं तेषां अनुष्ठानं सः मद्योगः, तं आश्रितः सन्—सर्वकर्म-फलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलमन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततः अनन्तरं कुरु यत्तात्मवान् संयतचित्तः सन् इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेयः इति ॥ श्रेयः हि प्रशस्ततरं ज्ञानं—कस्मान्?—(अ) विवेक-पूर्वकात् अभ्यासात् । तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानात् अपि कर्मफलत्यागः, 'विशिष्यते' इति अनुपज्यते । एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वोक्तविशेषणवतः (११) शान्तिः उपशमः सहेतुकस्य संसारस्य अनन्तरं एव स्यात्, न तु कालान्तरं अपेक्षते ॥

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फल-त्यागः श्रेयस्साधनं इति उपदिष्टं, न प्रथममेव । अतश्च 'श्रेयो हि ज्ञानं' इत्याद्युत्तरोत्तरविशिष्टैर्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते, सम्पन्नसाधनानु-ष्ठानाशक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन धर्मेण स्तुतिर्व? 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' [कठ. उ. ६.१४] इति सर्वकामग्रहाणात् अमृतत्वं उक्तं; तत् प्रसिद्धं (वृ. उ. ४.४.६.) । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणां फलानि । तस्यामे च विदुषः ध्याननिष्ठस्य अनन्तरैव शान्तिः । इति सर्वकामत्यागसामान्यं अज्ञकर्मफलत्यागस्य अपि अस्ति इति ताम्नासामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः इयं प्ररोचनार्था । यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीतः इति इदानीन्तना- अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते । एवं कर्मफलत्यागात् कर्म-

योगस्य श्रेयस्साधनत्वं अभिहितम् ॥ १२ ॥

अत्र च आत्मेभ्यश्चरभेदं आश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतुःसमाधानलक्षणः योगः उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अद्यैतदप्यशक्तोऽस्ति' (१२.११) इति अज्ञानकार्यसूचनात् न अभेददर्शिनः अक्षरोपासकस्य कर्मयोगः उपपद्यते इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनः अक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' (१२.५) इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं उपस्था, हृत्तरेषां पारतन्त्र्यात् ईश्वरार्थीनतां दर्शितवान् 'तेषामहं समुद्धतां' (१२.७) इति । यदि हि ईश्वरस्य आत्मभूताः ते मताः अभेददर्शित्वात्, अक्षरस्वरूपाः एव ते इति समुद्धरण-कर्मविषयवचनं तान् प्रति अपेक्षलं स्यात् । यस्माच्च अर्जुनस्य अत्यन्तमेव हितेषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेव उपदिशति । न च आत्मानं ईश्वरं प्रमाणतः बुद्ध्या कस्यचित् गुणभावं शिगमि-यति कश्चिन्, विरोधात् । तस्मात् अक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनो त्यक्तसर्वपणानां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिधर्मपूर्णं साक्षात् अमृतत्वकारणं चक्षुर्माति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अद्वेष्टा इति ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेष्टा, आत्मनः दुःखहेतुमपि न किञ्चित् द्वेष्टि, सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन पश्यति । मैत्रः—मित्रभावः मैत्री, मित्रतया वर्तते इति—मैसः । करुणः एव च, करुणा कृपा दुःखितेषु दया, तद्वान् करुणः, सर्वभूताभयप्रदः, संन्यासी इत्यर्थः । निर्ममः ममप्रत्ययवर्जितः । निरहङ्कारः निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः, समे दुःखसुखे द्वेषरागयोः अप्रवर्तके यस्य सः समदुःखसुखः । क्षमी क्षमावान्, आक्रुष्टः अभिहतो वा अविक्रियः एव भास्ते ॥ १३ ॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

सन्तुष्टः इति ॥ सन्तुष्टः सततं निरयं, देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्नार्हप्रत्ययः । तथा गुणवहाभे विपर्यये च सन्तुष्टः । सततं

योगी सामाहितचित्तः । यत्तात्मा संघतस्वभावः । दृढनिश्चयः, दृढः
स्थिरः निश्चयः अध्यवसायः यस्य भावमतस्वविषये स दृढनिश्चयः मर्यापित-
मनोबुद्धिः सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः, ते
मर्यादेव अर्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिनः सः मर्यापितमनोबुद्धिः । यः
इन्द्राः मद्भक्तः सः मे प्रियः । ' प्रियो द्वि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स
च मम प्रियः ' (७.१०) इति सप्तमे अध्याये सूचितं, तत् इह
प्रपञ्चयते ॥ १४ ॥

यस्माद्भोद्विजते लोको लोकाद्भोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात् इति ॥ यस्मात् संन्यासिनः न उद्विजते न उद्वेगं
गच्छति, न संन्यते, न संश्रुम्यति लोकः, तथा लोकात् न उद्विजते
च यः, हर्षामर्षभयोद्वेगैः, हर्षश्च अमर्षश्च भयं च उद्वेगश्च नैः हर्षामर्ष-
भयोद्वेगैः मुक्तः—हर्षः प्रियलाभे अन्तःकरणरस उत्कर्षः रोमाञ्जना-
धुपानादिलिङ्गः, अमर्षः असहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेगः उद्विग्नता, तैः
मुक्तः यः सः च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

अनपेक्षः इति ॥ अनपेक्षः वैहेन्द्रियविषयमम्बन्धादिषु अपेक्षा
यस्य नास्ति सः अनपेक्षः निःस्पृहः । शुचिः, बाह्येण आभ्यन्तरेण च
शौचेन सम्पन्नः । दक्षः, प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यः यथावत् प्रतिषु समर्थः ।
उदासीनः न कस्यचित् मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनः—यतिः ।
गतव्यथः गतभयः । सर्वारम्भपरित्यागी, आरम्भन्त इति आरम्भाः
इहामुत्रफलभोगाधांनि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान् परित्यक्तुं शीलं
अस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यः मद्भक्तः सः मे प्रियः ॥ १६ ॥

विज्ञ--

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

यो न इति ॥ यः न हृष्यति इष्टप्राप्तौ, न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ, न
शोचति प्रियवियोगे, न च अपासं काङ्क्षति, शुभाशुभे नमंषी

चित्तवृत्तं शीलं अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् सः सः मे प्रियः ॥ १७ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

सम इति ॥ समः शत्रौ मित्रे च, तथा मानापमानयोः पूजा-परिभवयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सर्वत्र सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

किञ्च—

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्य इति ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मौनी मौनवान् संयतवाक् । सन्तुष्टः येन केनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेण, तथा च उक्तम्—

येन केनचिदाच्छद्यो येन केनचिदाशितः ।

यस्य हृद्यन शायी स्यात् देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

—[शान्तिपर्व. २४५.१२] इति । किञ्च—अनिकेतः निकेतः

आश्रयः निवासः नियतं न विद्यते यस्य सः अनिकेतः, 'नागारे' इत्यादि-स्मृत्यन्तरात् । स्थिरा परमार्थवस्तुविषया यस्य मतिः सः स्थिरमतिः ।

भक्तिमान् मे प्रियः नरः ॥ १९ ॥

'अद्वेषा सर्वभूतानां' [१२.१३] इत्यादिना भक्षरोपासकानां निवृत्त-सर्ववेषणानां सन्वायिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रकान्तं उपसहरति—

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

श्रद्धधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां धैर्यासिख्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो

नाम द्वादशीऽध्यायः ॥

ये तु इति ॥ ये तु सन्वायिनः धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तत्

अमृतं च तत्, अमृतत्वहेतुवान्, इदं यथोक्तं 'अद्वेषा सर्वभूतानां' इत्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्धधानाः सन्तः मत्परमाः यवन्ताः

ध्रीमगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

इदं इति ॥ 'इदं' इति सर्वनाम्ना उक्तं त्रिंशत्त्रिंशत् 'शरीरं' इति ।

हे कौन्तेय ! क्षतघ्राणान्, क्षयात्, क्षरणान्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफल-
निष्पत्तेः क्षेत्रं इति—'इति' शब्दः एवंशब्दपर्यायः—क्षेत्रं इत्येवं
अभिधीयते कथ्यते । एतत् शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति विजानाति, आपाद-
नलमन्तकं ज्ञानेन विपर्ययीकरोति, स्वाभाविकेन आपदेशिकेन वा चेदनेन
त्रिपर्ययीकरोति विभागज्ञः तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति 'क्षेत्रज्ञः' इति—
'इति' शब्दः एवं शब्दपर्यायः एव पूर्ववत्—क्षेत्रज्ञः इत्येवमाहुः । के ?
तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति विजानन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्ता । [एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति ? न
इति उच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं इति ॥ क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरं असंसारिणं
विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेऽक्षेत्रोपाधि-
प्रविभक्तः, तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धि इति
अभिप्रायः । हे भारत ! यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथागम्यव्यतिरेकेण न ज्ञान-
गोचरं अन्यत् अवशिष्टं अस्ति, तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यत्
ज्ञानं, क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विपर्ययीकियते, तत् ज्ञानं सम्यक् ज्ञानं इति
भतं अभिप्रायः मम ईश्वरस्य विष्णोः ॥

ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरः, न अन्यः तद्व्यतिरिक्तः भोक्ता विद्यते
चेत्, ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं; ईश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणः अन्यस्य
अभावान्, संसाराभावप्रसङ्गः । तद्य उभयं अनिष्टं, बन्धमोक्षतद्भेदतुशास्त्रार्थव्य-
प्रसङ्गान्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च—प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्भेदतुलक्षणः
संसारः उपलभ्यते; जगद्भ्रूचिभ्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारः अनुमीयते ।
सर्वं एतत् अनुपपन्नं आत्मेश्वरैकत्वे ।

न ज्ञानान्नानयो अयत्वेनोपपत्ते -- ' दूरमेते विपरीत विगृही अविद्या या च विनेति ज्ञाता ' [कठ उ २ ४] । तथा च तयो विद्याऽविद्ययो पर भेदोऽपि विरुद्ध निर्दष्ट ' ध्येयश्च प्रेयश्च ' [कठ उ २ २] इति-विद्या विषय ध्येय , प्रेयस्तु अविद्याकाय इति । तथा च व्यास -- ' द्वाविमावथ पन्थानौ ' [शांति २४० ६] इत्यादि, ' इमां द्वावेव पन्थानौ ' [?] इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उभे । अविद्या च कायण सह हातया इति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्य अवगम्यते । श्रुतय तावत्- ' इह वेद्वेदीदथ सयमस्ति न चदिहावेदीमहती विनष्टि ' [के उ २ ५], ' तमेव विद्वानमृत इह भवति । नान्य पन्था विषतेऽयनाय ' [पुरणमूक्ते तै आ ३. १२, श्वे उ ३ ८] ' विद्वाश्च विभेति कुतश्चन ' [तै उ २ ४], । अविदुपन्तु- ' नथ तस्य भय भवति ' [तै उ २ ७] ' अविद्यायामन्तरे वर्तमाना ' [कठ उ २ ५] ' प्रह्य वेद प्रह्येव भवति ' [सु उ ३ २ ९], ' अन्योऽसाधन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानां ' [श्वे उ १ ४ १०] । आत्म रिन् य ' स इद सर्वं भवति ' [श्वे उ १ ४ १०], ' यदा चमवत् ' [श्वे उ ६ २०] इत्याद्या सहस्रश । स्मृतयश्च- ' अज्ञाननाश्रुत ज्ञान तेन मुहान्ते जन्तय ' [५ १५] ' इहेव तैर्जित सर्गो यथा साम्ये स्थित मन ' [५ १९] ' सम पश्यत् हि सर्वय ' [१३ २८] इत्याद्या । न्यायतश्च-

सर्वांश्च कृत्वा प्राणि तयोऽपान कारवा मनुष्या परिवर्चयन्ति ।

अनाहतमन्त्र पतति केचिज्जाने पर पश्य यथा विशिष्टम् ॥ [शांतिप २०१ १६] तथा च-दहादिषु आत्मबुद्धि अविद्यात् रागद्वेषादिप्रयुक्त धर्माधर्मा मुष्ठानवृत् ' नायते प्रियते च ' इति अवगम्यते देहादिभ्यतिरिक्तामदर्शिन रागद्वेषादिप्रज्ञानान् तदपेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मुच्यते-इति न केनचिन् प्रत्यारयानु दास्य न्यायत । तत्र एव भति, ध्येयज्ञस्य ईश्वरस्वैय सत अविद्याकृतासाधिभेदत मसाशिवमिव भवति, यथा दहाचारमश्व आत्मन । सर्वजत्नां हि प्रसिद्ध देहादिषु अनात्मसु आत्मभाज निश्चित अविद्याकृत , यथा स्थानो पुरणनिधय । न च एतावता पुरणधर्म स्थानो भवति, स्थानु धर्मो वा पुरणस्य । तथा न चैनन्यधर्मा दहस्य, दहधर्मो वा चैनस्य । एव सुवदु एवमोहामकृवादि आत्मन न युक्त अविद्याकृतावाविशेषात् जरा घृयुषत् ।

न, अनुत्पन्नात्, इति चेत्—स्थानुपुरपी ज्ञेयावेव मन्ती ज्ञात्रा अन्योन्यस्मिन् अध्यस्तां अविद्याया, देहात्मिनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रारेण इतरेतराध्यास, इति न सम दृष्टान्त । अत दहधर्म ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मन भवतीति तन्—

न, अर्चतन्याद्विप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहाद् क्षेत्रस्य धर्मा सुषुप्तु पमोहेच्छाद्वेषादय ज्ञातु आत्मन भवन्ति, तदा “ ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा केचिन् आत्मन भवन्ति अविद्याध्यारोपिता, जरामरणादयस्तु, न भवन्ति ” इति विशेषहेतु यन्व्य । “ न भवन्ति ” इति अस्ति अनुमान—अत्रिद्याध्यारोपितत्वात् जरामरणादिवत् इति, हेयत्वात्, उपादयत्वाच्च इत्यादि । तद्य एव सति, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षण समार ज्ञेयस्य ज्ञातरि अविद्याया अध्यारोपित इति, न तेन ज्ञातु किञ्चित् दुष्यति, यथा वालं अध्यारोपितेन आकाशस्य तलमलिनवादिना ॥

एव च सति, सर्वक्षेत्रेष्वपि सत भगवत क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य मसा रित्रगन्धमात्रमपि नाशङ्क्यम् । न हि क्वचिदपि लोके अविद्याध्यासेन धमण कस्यचित् उपकार अपकारो या दृष्ट ॥

यत्तु उक्त “ न सम दृष्टान्त इति, ” तत् असत् । कथं ?—अविद्याऽध्यासमात्र हि दृष्टान्तदाष्टान्तिकयो साधर्म्यं विवक्षितम् । तत् न व्यभिचरति । यत्तु “ ज्ञातरि व्यभिचरति ” इति मन्यसे, तस्यापि अनैकान्तिकत्व दर्शित जरादिभि ॥

अत्रिद्यात्प्रत्यात् क्षेत्रज्ञस्य ससारित्र इति चेत्—

न, अत्रिद्याया तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्यय —आवरणात्मकत्वात्—अत्रिद्या विपरीतप्राह्व, मशयोपस्थापको वा, अप्रहणा मरो वा, विवेकप्रकाशभावे तदभावात्, तामसे च आवरणामके तिमिरादिदोषे सति अप्रहणादे अविद्यात्रयस्य उपलब्धे ॥

अत्र आह—एव तद् ज्ञातृधर्म अविद्या ?

न, करणे चक्षुषि तैमिरिकावादिदोषोपलब्धे । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्म अत्रिद्या, तदेव च अत्रिद्याधर्मवत् क्षेत्रज्ञस्य समारित्र, तत्र यदुक्त “ ईश्वर एव क्षेत्रज्ञ, न ससारी ” इत्येतत् अयुक्तमिति—तान, यथा करणे चक्षुषि विपरीतप्राह्वकादिदोषस्य दर्शनात् । न विपरीतादिग्रहं तन्नमित्तं वा तैमिरिकावादिदाप ग्रहीतु, चक्षुर सररुारेण तिमिरे अपर्नते ग्रहीतु

अदर्शनात् न प्रहीतुर्धर्मं यथा, तथा सर्वप्रव अग्रहणविपरीतमशयप्रत्यया
तन्निमित्ता करणस्यैव वस्तुचित् भवितु अहन्ति, न ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य ।
सर्वदावाच्च तेषा प्रदीपप्रकाशवात् न ज्ञानृधर्मत्व—सर्वेषां वादेव स्वात्मव्यति
रिक्तमवेक्षण, सर्वस्वरणवियोगे च केवल्ये सर्ववादिभि अविद्यादिज्ञेयवत्त्वा
न्युपगमात् । आत्मन यदि क्षेत्रज्ञस्य अग्न्युष्णवत् स्व धर्मं, तत न
कदाचिदपि तेन वियोग स्यात् । अवित्रियस्य च ज्योमवत् सर्वगतस्य अमूर्तस्य
आत्मन केनचित् मयोगवियोगानुपपत्ते, सिद्ध क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेव ईश्वरस्य,
ज्ञादित्वानिर्गुणत्वात् ' [१३ ३१] इति ईश्वररचनाय ॥

ननु एव समारम्भारित्वाभाच्च शास्त्रानर्थक्यादिज्ञेय स्यादिति चेत्—
न, सर्व अभ्युपगताश्वात् । सर्व हि आत्मवादिभि अभ्युपगत दोष
न एतन्न परिर्तय भवति । कथ अभ्युपगत इति?—सुक्तामना हि
समारम्भारित्वरूपद्वाराभाव सर्वेषु भात्मवादिभि इत्यने । न च तेषा
शास्त्रानर्थक्यादिज्ञेयप्राप्ति अभ्युपगता । तथा न, क्षेत्रज्ञाना ईश्वरैकत्वे मति,
शास्त्रार्थक्य भवतु अविद्याविषय च अधवत्त्वम्—यथा द्वैतवादिना सर्वेषा
वन्धावस्थावामेव शास्त्रार्थक्य, न सुक्तावस्थाया, एवम् ॥

ननु धात्मन बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव चतुभूते [मते] द्वैत
वाग्निनां स्वप्नाम् । अत द्यावापृथ्वी साधनसत्त्वात् शास्त्रार्थवत्त्व स्यात् ।
अद्वैतिनां पुन, द्वैतस्य अपरमार्थगत, अविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाश्च
आत्मन अपरमार्थत्व निर्विषयत्वात्, शास्त्रार्थानर्थक्य इति चेत्—

न, आत्मन अरुपाभेत्पश्यानुपपत्ते । यदि तावत् आत्मन बन्ध
मुक्तावस्थे युगपत् स्यातां, प्रमण वा ? युगपत् तावत् विरोधात् न सम्भवत्
निमित्तगती इव एकस्मिन् । प्रमभाप्रियं च, निमित्तत्वं, निमित्तत्वं वा ?
निमित्तत्वे अतिमोक्षप्रसङ्ग । न [अन्य-] निमित्तत्वे च, स्वत अभावात्,
धरमाध्वप्रसङ्ग । तथा च मति अभ्युपगमहाणि । किञ्च—बन्धमुक्ता-
वस्थयो पर्यापर्यनिरूपणाया बन्धावस्था पूर्वं प्ररुप्या, अनादिमती अन्तवती
च तत्र प्रमाणविच्छेदम् । तथा मोक्षावस्था तादिमती अनन्ता च प्रमाण
विच्छेदय अभ्युपगम्यते । न च अरुपावत् अवस्थान्तर गच्छत नित्यं
उपपादयितु शक्यम् । अथ अनित्यत्वंदोषपरिहाय बन्धमुक्तावस्थाभेदे न
परिच्छेद्यते, अत द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिज्ञेय अपरिहार्य एव, इति

समानत्वात् न अद्वैतत्वादिना परिहृतं च दोष ॥

न च शास्त्रानर्थक्यं, यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषप्रियत्वात् शास्त्रस्य । अपिदुषां हि फलहेत्वोः अनात्मनो, आत्मदर्शनम्, न विदुषां, फल ह्नुभ्या आत्मन अन्यत्रदर्शने मति तथा अहमिति आत्मदर्शनानुपपत्त । न हि अत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलान्यो ज्ञायाप्रकाशयोर्वा एकात्मता पश्यति, किमुत विवेकी । तस्मान् न विधिप्रतिषेधशास्त्र तावत् फलह्नुभ्या आत्मन अन्यत्रदर्शनं भवति । न हि “द्वदत्त ! त्वं दद कुरु” इति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते, त्रिगुमित्र “अहं नियुक्त” इति तत्रम्य नियोग शुष्पन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगप्रियविग्रहगृह्णान् तु उपपद्यते प्रतिपत्ति, तथा फलह्वोरपि ॥

ननु प्राकृतमन्त्रन्वापेक्षया युक्तं प्रतिपत्ति शास्त्रार्थविषया—फल ह्नुभ्या अन्वयविषयदर्शनेऽपि मति—इष्टफलहेतौ प्रवर्तित अस्मि, अनिष्ट फलहेतोश्च निवर्तित अस्मीति, यथा पित्रुपुत्रादीना इतरेतरात्मान्यत्वदर्शने सरयपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्ति [बृ उ १ ५ १७] ॥

न, व्यतिरिक्तारम्भदर्शनप्रतिपत्ते प्रागेव फलह्वो आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधायां हि फलहेतुभ्या आत्मन अन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वम् [म सू ३ ४ २६ २७] । तस्मात् विधि-प्रतिषेधशास्त्र अविद्वद्विषय इति सिद्धम् ॥

ननु ‘स्वर्गकामो यजेत’ [आप श्रौ सू १० २ १] ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ [१] इत्यादी आ मन्व्यतिरेकदर्शना अप्रवृत्तौ, केवलहाथा मद्यीना च, अत कर्तुं अभावात् शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्—

न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्ते । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शां मद्यशित् तावत् न प्रवर्तते । तथा नराभ्यवाद्यपि “नास्ति परलोक” इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रप्रणान्यथाऽनुपपत्त्या अनु-मितास्मास्तिरय आ मन्व्यतिरेकानभिज्ञ कर्मफलमज्ञातवृत्त्या श्रद्धाधानतया च प्रवर्तते इति स्वया न प्रत्यक्षम् । अत न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

त्रिविकिना अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिना अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्य इति चेत्—

न कस्यचित्त्रेव विवरोपपत्ते । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी

स्यात्, यथैव इदानीम् । न च विवेकिनः अनुवर्तन्ते मूढा, रागादिदोष-
तन्त्रं वात् प्रवृत्ते, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनान्, स्वाभाव्याश्च प्रवृत्ते —
'स्वाभावास्तु प्रवर्तते' [५ १४] इति हि उक्तम् ॥

तस्मात् अत्रिधामात्रसमार यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य
अविद्या तदकार्यं च । न च मिथ्याज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न
च उपरदश खेदः पद्भिरुक्तं शक्नोति मर्त्य्युदकम् । तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य
न विदित् कर्तुं शक्नोति । अत उक्त इदं 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धि,' (२)
'इदं त्वनाद्युतं ज्ञानं' [५ १५] इति च ॥

अथ किं इदं समाख्यामिव "अह एव" "ममैवेद" इति
पण्डितानामपि ?

शृणु इदं तत् पाण्डिष्य, यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनम् । यदि पुन
क्षेत्रज्ञ अविश्रिय पर्येयु, तत न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयु "मम स्यात्
इति । विश्रियैव हि भोगकर्मणी । अथ एव सति फलार्थि वात् अविद्वान्
प्रवतत । त्रिदुःखं पुन अविश्रियात्मदर्शिन फलार्थिवाभावात्
प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसदृशानव्यापारोपरमे निवृत्ति उप
चर्यते ॥

इदं च अन्यत् पाण्डि य के प्राचित् अस्तु—क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव । क्षेत्र
च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषय । अहं तु समारो सुग्री दु र्यो च । समारा
परमश्च मम कर्तव्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन च ईश्वर क्षेत्रज्ञ साक्षा-
त्कृत्वा नस्मरत्पावस्थानेनति । यश्च एव कुप्यते, यश्च बाधयति, नामा
क्षेत्रज्ञ इति ॥

एव मन्यात य स पण्डितापसद्, ससारमोक्षयो शास्त्रस्य च
अर्थवस्व करोमीति आ महा च स्वयं मूढ अन्याश्च व्यामोहयति शास्त्रा
धमस्मरत्परहितान्, धृतहानि अधृतकल्पना च कुर्वन् । तस्मात्, अस
प्रदायापित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खश्चैव उपेक्षणीयः ॥

यत्तन्म "ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञरूपे समाहित्वं प्राप्नोति, क्षेत्रज्ञाना च
ईश्वररूपे समाहित् अभवान् ससाराभावप्रसङ्ग" इति—पूर्ता दोषा
प्रत्युक्ती "विद्याऽत्रिषयो वैलक्षण्याभ्युपगमात्" (१८६ पृष्ठे) इति ।
कथम्?—अविद्यापरिकरितदोषेण तद्विषय वस्तु पारमार्थिकं न तु-

तीति । तथा च दृष्टान्तः दर्शितः—मरीच्यम्भसा ऊपरदेशो न पट्टीत्रियते इति । मंमारिणः अभावात् संसाराभावप्रमद्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रन्युक्तः ॥

ननु अविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः । तत्कृतं च सुखित्व-
दुःखित्वादि प्रत्यक्षं उपलभ्यते इति चेत्—

न; ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत् क्रिञ्चिन् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातं अविद्यमानं भासन्नयसि, तस्य ज्ञेय-
त्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञः दुःखयति,
ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्यात्, ज्ञेयत्वमेव नोप-
पद्येत । यदि आत्मनः धर्मः अविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च, कथं भोः प्रत्यक्षं
उपलभ्यते, कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः ? “ ज्ञेयं च तत् सर्वं क्षेत्रं, ज्ञातैश्च क्षेत्रज्ञः ”
इति अवधारिते, “ अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्माद्यं,
तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वं ” इति विरुद्धं उच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात्
केवलम् ॥

अत्र आह—सा अविद्या कस्य ? इति ।

यस्य दृश्यते तस्य एव ।

कस्य दृश्यते इति ?

अत्र उच्यते—“ अविद्या कस्य दृश्यते ? ” इति प्रश्नः निरर्थकः
कथं ?—दृश्यते चेत् अविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वति उपलभ्य-
माने “ सा कस्य ? ” इति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमति उपलभ्यमाने
“ गावः कस्य ? ” इति प्रश्नः अर्थवान् भवति ॥

ननु विषमो दृष्टान्तः—गावां तद्वत्तश्च प्रत्यक्षत्वात् तत्सम्बन्धोऽपि
प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः । न तथा अविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नः
निरर्थकः स्यात् ॥

अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासम्बन्धे ज्ञाते, किं तत्र स्यात् ?

अविद्यायाः अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात् ।

यस्य अविद्या, सः ता परिहरिष्यति ।

ननु ममैव अविद्या ।

जानामि तर्हि अविद्यां तद्वन्तं च आत्मानम् ।

जानामि, न तु प्रयत्नेन ।

अनुमानेन चेत् जानामि, कथं सम्यग्बोधेणम् ? न हि नव ज्ञातुं ज्ञेयभूतया अविद्याया तत्काले सम्यग्बोधे प्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव (अविद्याविषयित्वेनैव) ज्ञातुं उपयुक्तत्वात् । न च ज्ञान अविद्यायाश्च सम्यग्बोधस्य च प्रहीता, ज्ञानं च अन्यत् नद्विषयं सम्भवति, अनयमथाप्राप्ते । यदि ज्ञानाऽपि ज्ञेयसम्यग्बोधो ज्ञापित, अन्य ज्ञानां करण्यं स्यात्, तस्यापि अन्य, तस्यापि अन्य इति अनयमथा अपरिहार्यं । यदि पुन अविद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेय, ज्ञेयमेव । तथा ज्ञानाऽपि ज्ञातृत्वं, न ज्ञेय भवति । यदा च एव, अविद्यादु गिर्वाद्यै न ज्ञातुं क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति ॥

ननु भयमेव ज्ञाय, यत् दोषप्रक्षेत्रज्ञज्ञानृषम्, इति चेत्—

न, विज्ञानस्वरूपस्य अविश्रियस्यैव विज्ञानृषोपचारात्, यथा उष्णतामात्रेण अग्ने तसिप्रियोपचारं तद्वत् । यथा च अत्र भगवता त्रियाकारकपत्त्यामतायाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शित—अविद्याप्यारोपित एव त्रियाकारकादि आत्मनि उपपद्यन्ते तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' (२ १९), प्रचृते 'त्रियमाणानि गुणं कर्माणि मर्त्यज.' (२ २७), 'नादत्ते कर्म्यचित्पापं' (५ १०) इत्यादिप्रकरणेषु दर्शित—तर्थाय च व्याख्यात आत्माभि । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शं विष्याम ॥

हन्तं तर्हि आत्मनि त्रियाकारकपत्त्यामताया स्वत अभावे अविद्याया च अप्यारोपितम्, " कर्माणि अविद्वत्कृतव्यान्वेष, न त्रिदुगा " इति प्राप्तम् ॥

तत्र एव प्राप्त, एतद्वै च न हि देहभूता शक्यं' (१८ ११) इत्यत्र दर्शयिष्याम । सर्वदात्म्यांशुसमहात्प्रकरणे च 'समासेनैव कान्तेय 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' (१८ ५०) इत्यत्र सिधेयत्वं दर्शयिष्याम । अत्र इह बहुप्रकरणेन, इति उपसर्गिणे ॥ २ ॥

'इदं शरीरं' [१] इत्यादिक्षेत्रज्ञादिषु क्षेत्राध्यायार्थस्य समस्त शक्यं अत्र उपन्यस्यते 'तक्षेत्रं यद्य' [२] इत्यादि, व्याख्यानितस्य हि अर्थस्य समदात्मन्यात् स्यात् इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यन्श्च यत् ।

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासत मे शृणु ॥ ३ ॥

तत् इति ॥ यत् निदिष्ट 'इदं शरीरं' इति तत्र तत्पदवदन परा
 मृशति । यच्च इदं निदिष्ट क्षेत्रं, तत् यादृक् यदृश स्वरूपै धर्मै । 'च-'
 शब्द समुच्चयार्थ । यद्विकारि य विकार यस्य तत् यद्विकारि, यत्
 यस्मात् च यत्, 'कार्यं उत्पद्यते' इति वान्यशेष । स च य. क्षेत्रज्ञ
 निदिष्ट स यत्प्रभाव ये प्रभावा उपाधिकृता ज्ञानय यस्य स य प्र
 भावश्च । तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वाथात्म्य यथाविशेषित समासत मक्षेपण मे
 मम वाक्यत शृणु, श्रुत्या भवधारय इत्यर्थ ॥ ३ ॥

तन् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वाथात्म्य विशिषित स्तौति ध्योतृद्विप्ररोचनाधेम्—

ऋषिभिर्वहुधा गीत छन्दोभिर्वापि च पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदेष्वेव हेतुमद्भिर्निश्चित ॥ ४ ॥

ऋषिभि इति ॥ ऋषिभि वसिष्ठादिभि बहुधा बहुप्रकार गीत
 कथितम् । छन्दोभि छन्दोभि ऋगादीनि ते छन्दोभि विविधे गना-
 भायै नानाप्रकारे पृथक् विवेकत गीतम् । किञ्च—ब्रह्मसूत्रपदेष्व एव,
 ब्रह्मण सूक्तानि वानवानि ब्रह्मसूत्राणि, ते पद्यते गम्यते जायते ब्रह्म इति
 तानि पदानि उच्यन्ते, तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वाथात्म्य 'गीत' इति अनु
 वर्तते । 'आत्मैत्येरोपासीत' (बृ उ १ ४. ७) इत्येवमादिभि ब्रह्मसूत्रपद
 भावमा ज्ञायते, हेतुमद्भि युक्तियुक्ते निश्चिते निसशयस्यै निश्चित-
 प्रययोत्पादकं इत्यर्थ ॥ ४ ॥

स्तुत्या अभिमुगीभूताय अर्जुनाय आह भगवान् —

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दर्शनं च पञ्च चन्द्रियगात्रा ॥ ५ ॥

महाभूतानि इति ॥ महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि, सर्वविका
 रप्यावकाशात् । भूतानि च सूक्ष्माणि (न स्थूलाणि) । स्थूलानि तु इन्द्रिय
 गोचरशाब्देन अभिधीयन्ते । अहङ्कार महाभूतत्रयण अहप्रत्ययलक्षण ।
 अहङ्कारण बुद्धि-अध्ययमायलक्षणा । तत्कारण अ-व्यक्तमेव च, न व्यक्त
 अव्यक्त अव्याकृत ईश्वरद्वानि 'मम माया दुरत्यया' [७ १४] इत्युक्तम् ।
 एवशाब्द प्रकृत्यवधारणार्थ — एतावत्येव अष्टधा भिन्ना प्रकृता । 'च' सत्त्वं

अमानित्वं इति ॥ अमानित्वं—मानिन भाव मानि च आत्मन
 क्षाघन, तदभाव अमानित्वम् । अदम्भित्वं—स्वधर्मप्रसङ्गकरण दम्भित्व,
 तदभाव अदम्भित्वम् । अहिंसा—अहिंसन प्राणिना अपीडनम् । क्षान्ति
 परापराधप्राप्तां अचिक्रिया । अर्जवं—ऋतुभाव अवकृत्यम् । आचार्यो
 पासन—मोक्षसाधनोपदेशु आचार्येण शुभ्रपादिप्रयोगेण सेवनम् । शौच
 कायमलाना मृजलाभ्या प्रक्षालन, अन्तश्च मनस प्रतिपक्षभावनया रागादि-
 मलाना अपनयन शौचम् । स्यैर्य—स्थिरभाव, मोक्षमाग एव कृतव्यय्या
 गिरम् [-नाप्यवसायत्वम्] । आत्मविनिग्रह —आत्मन अपकारस्तया
 आत्मशब्दाच्चस्य कार्यकरणसद्भातस्य विनिग्रह स्वभावेन सर्वत प्रवृत्तस्य
 सम्भागे एव निरोध आत्मविनिग्रह ॥ ७ ॥

क्रिय—

इन्द्रियायेंषु घेराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदु सदांपानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियायेंषु इति ॥ इन्द्रियायेंषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु विषमभोगेषु
 विरागभागे घेराग्यं, अनहङ्कार अहङ्काराभाव एव च जन्ममृत्युजरा
 व्याधिदु सदांपानुदर्शनं—जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दु खानि
 च तेषु जन्मादिदु खान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भवासयानि
 द्वारानि मरण दोष, तस्य अनुदर्शन आलोचनम् । तथा मृत्यां दोषानु
 दर्शनम् । तथा जराया प्रजाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शन, परिभूतता चेति
 तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनम् । तथा दु खेषु अप्यात्माधि
 भूताधिदेवनिमित्तेषु । अथवा—दु खान्येव दोष दु खदोष तस्य जन्मादिषु
 पूरयन् अनुदर्शन—दु ख जन्म, दु ख मृत्यु दु ख जरा, दु ख व्याधय ।
 दु खनिमित्तत्वात् जन्मादय दु खानि, न पुनः स्वरूपैरेव दु ख इति । एष
 जन्मादिषु दु खदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु घेराग्य उपनायते ।
 तत प्रत्यगात्मनि प्रवृत्ति करणाना आत्मदर्शनाय । एव ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञान
 उच्यते जन्मादिदु खदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

क्रिय—

असक्तिरनभिष्यङ्क. पुत्रदारगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्ति इति ॥ असक्ति—मन्नि सङ्गनिमित्तेषु त्रिष्वप्येव प्राति
मात्र, तदभाव असक्ति । अनभिप्यङ्ग अभिप्यङ्गाभाव । अभिप्यङ्गो नाम
नामक्तिविशेष एव अनन्यात्मभावनालक्षण, यथा अन्यस्मिन् सुखिनि तु म्विनि
या “अहमेव सुखी, अहमेव दुःखी च,” नीयति मृते वा “अहमेव नीयामि
मरित्यामि च” इति । क इति ? आह—पुष्यदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु
गृहेषु—‘जादि’ ग्रहणान् अन्येष्वपि अत्यन्तेषु दास्यमर्गादिषु । तच्च उभय
ज्ञानार्थवान् ज्ञान उच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तु यच्चिन्ता—इ ?—
इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टाना अनिष्टाना च उपपत्तयः संप्राप्तयः तासु इष्टा
निष्टोपपत्तिषु नियमेव तुल्यचित्ता । इष्टोपपत्तिषु न ह्यप्यति, न कुप्यति च
अनिष्टोपपत्तिषु । तच्च एतन् नित्यं समचित्तं च ज्ञानम् ॥ ९ ॥

किञ्च—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिर्यद्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमपतिर्जनसंसादि ॥ १० ॥

मयि इति ॥ मयि च इक्षरे अनन्ययोगेन—अष्टधर्ममाधिना
“न अन्यो भगवता वासुदेवान् पर अस्ति, अतः स एव न गति” इत्येव
निश्चिना अय्यभिचारिणी बुद्धि अनन्ययोग, तेन भवन भक्ति न व्यभि-
चरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं,
विविक्त स्वभावतः मस्वरिण वा अनुच्यादिभिः सर्वचोरव्याघ्रमयादिभिश्च
रहित, अरण्यनईपुलिनदेवगृहादिर्विविक्तो देश, तसेवितु शाल अस्य
इति विविक्तदेशसेवी, तस्य भाव विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्ते हि ददो
चिन् प्रयोदति यत, तत आत्मादिभाषणा विविक्ते सनायते । अत विविक्त
देशसेवित्वं ज्ञान उच्यते । अरति अरमण जनमसदि, जनाना प्राकृतानां
संस्कारगन्धानां अविनीताना समत् समराय जनममन्, न संस्कारवत
विनीताना समन्, तस्या ज्ञानोपकारिवात् । अत प्राकृतजनमसदि अरति
ज्ञानार्थवान् ज्ञानम् ॥ १० ॥

किञ्च—

अध्यामज्ञाननित्यत्वं तच्च ज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अध्याम इति ॥ अध्यामज्ञाननित्यत्वं आत्मादिविषय ज्ञान

अध्यात्मज्ञान, तस्मिन् नित्यभाव नित्यत्वम् । अमानिवादीनां (७)
ज्ञानमाधनाना भावनापरिपाक्वनिमित्त तत्त्वज्ञान, तस्य अर्थ मोक्ष ससारो
परम, तस्य आलोचन तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं, तत्त्वज्ञानपर्यालोचनं हि
तत्त्वमाधनानुष्ठाने प्रवृत्ति म्यादिति । एतत् अमानिवादितावज्ञानार्थदर्श
नान् उप ज्ञानं इति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यत् अत एत
त्तथा यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण—मानि च, दम्भि च, हिमा, अक्षान्ति,
अनादि इत्यादि अज्ञान विज्ञय परिहरणाय, मय्यप्रवृत्तिकारणत्वात्
इति ॥ ११ ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्य किम् ? इत्यादिदृश्याया आह—‘ ज्ञेयं यत्तत् ’
इत्यादि (१०) ।

ननु यथा नियमाश्च अमानिवादयः । न तं ज्ञेयं ज्ञायते । न
हि अमानिवादि कस्यचित् वस्तुन परिच्छेदक इष्टम् । सर्वत्रैव च,
यद्विषय ज्ञान, तदव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक इत्यते । न हि अन्य-
विषयेण ज्ञानेन अन्यत् उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः ।

नेप दोष ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञान उच्यते इति हि अबोचाम, ज्ञान
संस्कारिणत्वात् ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यत्तत्त्वाऽऽमृतमश्नुते ।

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेयं इति ॥ ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत् तत् प्रवक्ष्यामि प्रसर्पेण यथान्
वक्ष्यामि । किं तत् इति प्ररोचनेन श्रोतु अभिमुखीकरणाय आह—
यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं अमृतत्वं अश्नुते, न पुन म्रियते इत्यर्थः ।
अनादिमत् आदि अस्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्—
किं तत् ?—परं निरतिशयं ब्रह्म, ‘ ज्ञेयं ’ इति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् ‘ अनादि मत्परं ’ इति पद छिन्दन्ति, बहुबोहिणा
उक्त अर्थे मनुष्य आनथव्य अनिष्ट स्यात् इति । अर्थविशेष च दर्श-
यन्ति—अहं प्रासुदेवाण्या परा शक्ति यस्य तत् मत्पर इति ॥

मन्य एव अपुनरक्त स्यात्, अर्थं चेत् सम्भवति । न तु अर्थं
सम्भवति, ब्रह्मण सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् ‘ न सत्त
नासदुच्यते ’ इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं, विशेषप्रतिषेधश्च, इति

विप्रतिपिद्धम् । तस्मात् मनुष्य बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोग श्लोक-
पूरणार्थं ॥

अमृतावफल ज्ञेय मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह—
न सत् तत् ज्ञेय उच्यते, न अपि असत् तत् उच्यते ।

ननु महता (परिकरबन्धेन) कण्ठत्वेण उद्घुष्य 'ज्ञेयं मयश्चामि'
इति, अनुरूप उक्त 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति ।

न, अनुरूपमे व उच्यते । कथम्?—सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म
'नेति नेति' (श्रु उ २ ३ ६), 'अस्थूलमनणु' (श्रु उ ३ ८ ८)
इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते "न इदं तत्" इति, वाच्य अर्गो
धरावात् ॥

ननु न तत् अस्ति, यत् वस्तु 'अस्ति' शब्देन न उच्यते । अथ
'अस्ति' शब्देन नोच्यते, नास्ति तत् ज्ञेयम् । विप्रतिपिद्धं च—"जय
तत्", "अस्ति शब्देन नोच्यते" इति च ।

न तावत् नास्ति, नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् ।

ननु सर्वा बुद्ध्य अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्र एव सति
ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय
वा स्यात् ।

न, अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यदि इन्द्रि-
यगम्य घम्नु घटादिकं, तत् अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय स्यात्, नास्ति
बुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् । इदं तु ज्ञेय अतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाण-
गम्यत्वात् न घटादिष्व् उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय, इत्यत 'न सत्त
न्नासत्' इति उच्यते ॥

यत्तु उक्त—विरह उच्यते, 'ज्ञेयं तत्' 'न सत्तन्नासदुच्यते'
इति—न विरह, 'अभ्यदेव तद्विदितादयो भविदितादधि' (के उ. . ३)
इति श्रुते ॥

श्रुतिरपि विरहायां इति चेत्—यथा यज्ञाय शाला आरभ्य 'यद्य
मुष्मिहाकेऽस्ति वा न वेति' (ते. स १ १ १) इत्येवमिति चेत्—

न, विदिताविदिताभ्यामन्वचभ्रुते अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् ।
'यद्यमुष्मिन्' इत्यादि तु विधिशेष अर्थवाद् ।

उपपत्तेश्च सदसरादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यते इति । सर्वो हि शब्द
 अर्थप्रकाशनस्य प्रयुक्तः, श्रूयमाणश्च श्रोतुमि, जातिप्रियागुण्यन्वयद्वारेण
 संकेतप्रहणसव्यपेक्ष अर्थं प्रत्याययति, न अन्यथा, अदृष्टवान् । तन् यथा--
 'गौ' 'अश्व' इति वा जातित्, 'पचति' 'पठति' इति वा
 क्रियात्, 'शुद्ध' 'वृष्ण' इति वा गणत्, 'धनी' 'गोमान्' इति
 वा सम्बन्धत् । न तु ब्रह्म जातिमत्, अत न सदादिशब्दाव्ययम् । नापि
 गुणयत्—येन गुणशब्देन उच्येत—निर्गुणवान् । नापि क्रियाशब्दाव्यय,
 निष्क्रियवान् 'निष्कल निष्क्रिय शान्त' (श्लो उ ६ १९) इति श्रुतः ।
 न च सम्बन्धी, गृह्यतात् । अद्वयत्वात्, अविपर्ययवान्, आसत्वाच्च न
 केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' (तै उ
 २ ९ ९) इत्यादिश्रुतिभिश्च ॥ १२ ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविपर्ययवान् असत्वाशङ्काया ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणा
 पाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं आह--

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वत इति ॥ सर्वतः पाणय पादाश्च अस्य इति सर्वतः पाणिपादं
 तत् ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्य अस्तित्वं विभाष्यते ।
 क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिः अनेकधा भिन्नम् ।
 क्षेत्रोपाधिभेदकृतं च विरोपजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन ज्ञेयत्र
 उक्तं 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमपि अस्ति वा
 गिमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य उच्यते 'सर्वतः पाणिपाद' इत्यादि ।
 तथा हि सम्प्रदायविदा वचन--'अध्यारोपापवादान्या निष्पन्नं प्रपन्नयते ।'
 इति । सर्वत्र सर्वदहावयवत्वेन गन्थमाना पाणिपादादय ज्ञेयशक्तिसन्नाच
 निमित्तस्त्रीकार्या इति ज्ञेयसन्नाचे लिङ्गानि "ज्ञेयस्य" इति उपचारत
 उच्यन्ते । तथा व्याप्येय अन्यत् । सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेय सर्वतोऽक्षि-
 शिरोमुखं, सर्वतः अक्षीणि शिरसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरो
 मुखम्, सर्वतःश्रुतिमत् श्रुति ध्रुवोन्द्रियम्, नत् यस्य तत् श्रुतिमत्
 लोके प्राणिनिवाये, सर्वं आवृत्य सर्वं व्याप्य तिष्ठति स्थितं लभते ॥१३॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्तानाङ्गा माभूत्

इत्येवमर्थं शंकारम्भ —

सचेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।

असक्तं सर्वभृच्चैत्र निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

सचेन्द्रिय इति ॥ सचेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि

श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियमेन्द्रियाण्यनि, अन्त करणे च बुद्धिमनसी—
केयोपाधिष्वस्य तु यत्त्वान्—सचेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि च, अन्त-

करणपाधिद्वारेण च श्रोत्रादीनामपि उपाधि च इत्यत अन्त करणवहिकरणो
पाधिर्नतं सर्वेन्द्रियगुणै अध्येयमायमइत्यध्वणत्रयनाभिभि अत्रभासते

इति सचेन्द्रियगुणाभासं, सचेन्द्रियव्यापारं व्यापृतमित्यत तन् ज्ञेय इत्यर्थं ।

‘व्यापृतं च लेलायनीव’ [वृ उ ४ ३ ७.] इति श्रुते । कस्मान् पुन
करणान् न व्यापृतमवेति गृह्यते इति अत आह— सचेन्द्रियविवर्जितं

सचेन्द्रियविवर्जितमित्यर्थं । अत न करणव्यापारं व्यापृतं तन् ज्ञेयम् । यन्तु
अय मन्त्र — ‘अपाणिपादो चयनो गृहीता पर्यायचक्षु म दृणोत्पकणं’

[श्ले उ ३ १९] इत्यादि स सचेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभाननात्मिकत्वं तत् ।

ज्ञेय इत्येव प्रदर्शनार्थं, न तु साक्षादेव जवनादिश्रियावत्प्रदर्शनार्थं

‘अन्धा मग्निमग्निन्’ [तं आ १ ११] इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य
अर्थं । यस्मात् सर्वकरणवर्जितं तत् ज्ञेय, असक्तं तस्मान् सर्वसंश्लेषवर्जितम् ।

यद्यपि एव, तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पद हि सर्वं, सर्वत्र सदबुद्धेयनु
गमान् । न हि मृगवृष्णिफाटयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अत सर्वभृन् सर्व

वर्जितं इति । स्यात् इ- च अन्यत् ज्ञेयस्य सचेन्द्रियगुणाभासम्—निर्गुणं

स्वररन्तमामि गुणा न चिन्तितं तन् ज्ञेय, तथापि गुणभोक्तृ च गुणाना
सत्त्वरन्तमया शब्दादिद्वारेण सुखदुःखसोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च

उपाप्लव्य च तन् ज्ञेय इत्यर्थं ॥ १४ ॥

किञ्च—

बहिर्नन्तश्च भूतानामचर चरमेव च ।

सृष्टमन्वात्तदाधिदैवं दूरस्थं चान्तिकं च तत् ॥ १५ ॥

बहि इति ॥ बहि व्यक्षयन्त देह आत्मत्वेन अविद्याकथित
अपेक्ष्य तमेव अवधि कृत्वा बहि उच्यते । तथा श्रयणात्मान अपेक्ष्य
दृष्टमेव अवधि कृत्वा अन्त उच्यते । ‘बहिर्नन्तश्च’ इत्युक्ते मध्ये

अभावे प्राप्ते इदं उच्यते—अचरं चरमेव च, यत् चराचरं देहाभास-
मपि, तदेव ज्ञेयं, यथा रज्जुसर्पाभासः । यदि अचरं चरमेव च स्यात्
व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थं “ इदं ” इति सर्वैः न विज्ञेयं इति ।
उच्यते—सत्यं सर्वाभासं; तथाऽपि व्योमवत् सूक्ष्मम् । अतः सूक्ष्मत्वात्
स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमपि अविज्ञेयं अविदुषाम् । विदुषां तु—‘ आत्मैवेदं
सर्वम् ’ [वृ. उ. २. ४. ६], ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ’ [वृ. उ. २. ५. १] इत्यादि-
प्रमाणतः नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं धर्मसहस्रकोट्याऽपि
अविदुषां अप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तत्, आत्मत्वात् विदुषाम् ॥ १५ ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

अविभक्तं इति ॥ अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तत् एकम् ।
भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं, देहेष्वेव विभाग्यमानत्वात् ।
भूतभर्तृ च भूतानि विभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले ।
प्रलयकाले च ग्रसिष्णु प्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च
प्रमक्नशीलं, यथा रज्ज्वादिः सर्पादेः मिथ्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

किंच—सर्वत्र विद्यमानमपि सत् न उपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमः
तर्हि ? न । किं तर्हि ?

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥

ज्योतिषां इति ॥ ज्योतिषां आदित्यादीनां अपि तत् ज्ञेयं
ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योतिषा इदानीं हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते,
‘ येन सूर्यस्तपति तेजसेदः ’ [तै. ब्रा. ३. १२. ९], ‘ तस्य भासा सर्वमिदं
विभाति ’ [श्वे. उ. ६. १४.] इत्यादिमन्त्रेभ्यः; स्मृतेश्च इदं—‘ यदा-
दित्यगतं तेजः ’ [१५. १२] इत्यादेः तमसः अज्ञानात् परं असंस्पृष्टं
उच्यते । ज्ञानादेः दुःखसम्पादनबुद्ध्या ग्राह्यसादस्य उत्सम्भनार्थं
आह—ज्ञानं अमानित्वादि [१३. ७-११]; ज्ञेयं ‘ ज्ञेयं यत् तत् प्रव-
क्ष्यामि ’ [१३. १२-१७] इत्यादिना उक्तं; ज्ञानगम्यं, ज्ञेयमेव ज्ञातं
सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यं उच्यते; ज्ञायमानं तु तत् ज्ञेयम् । तत्

एतत् त्रयमपि द्विदि सुदौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्टितं विशेषेण स्थितम् ।
तत्रैव हि एतन् त्रयं विभाव्यते ॥ १० ॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थं अयं श्लोकः आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

मद्भक्तः एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इति क्षेत्रं इति ॥ इति एवं क्षेत्रं महामूतादि धृग्यन्तं [१३.५-६],
तथा ज्ञानं अमानिष्वदि तावज्जानार्थदर्शनपर्यन्तं [१३.७-११], ज्ञेयं च
' ज्ञेयं यत् तत् ' [१३.१२] इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' [१३.१०]
इत्येवमन्तं, उक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान् हि सर्वः वेदार्थः गीता-
र्यञ्च उपसंहाय उक्तः । अस्मिन् सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति ? उच्यते—
मद्भक्तः मयि परमेश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ चासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः
यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा " सर्वमेव भगवान् चासुदेवः " इत्येवं-
ब्रह्मविष्टबुद्धिः मद्भक्तः सः एतत् त्रयोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय, मद्भावाय
मम भावः परमात्मभावः तस्मै मद्भावाय उपपद्यते—घटते, मोक्षं
वाप्स्यति ॥ १८ ॥

तत्र सप्तमे अध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्र-
श्लक्षणे; ' एतद्योनीनि भूतानि ' [७. ६] इति च उक्तम् । क्षेत्रक्षेत्र-
ज्ञप्रकृतिद्वययोनिष्वं कथं भूतानां इति ? अयं अर्थः अधुना उच्यते—

प्रकृतिं पुरुषं चैव विदुश्चानादी उभायपि ।

विकारांश्च गुणांश्चैव चिद्धि प्रकृतिमम्भवान् ॥ १९ ॥

प्रकृतिं इति ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव ईश्वरस्य प्रकृती, तौ प्रकृति-
पुरुषौ उभायपि अनादी चिद्धि, न विद्यते आदिः ययोः तौ अनादी ।
निरवस्थात्वात् ईश्वरस्य ताप्रकृत्योरपि युक्तं निरवस्थेन भवितुम् । प्रकृति-
द्वयवपरमेव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वं याम्भ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थिति-
प्रलयहेतुः ते द्वे अनादी सत्यौ समारम्भ कारणम् ॥

" न आद्या अनादा " इति तापुरुषसमासं वेदिन् धर्षयन्ति । तेन
दि चिद्धि (वेदलेख) ईश्वरस्य कारणस्य पिष्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव
निर्गोः सनाता, तावन्मेष जगन्, न ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं इति ॥

तत् धरतुः प्राग् प्रकृतिपुरुषयोः उत्पत्तेः इति तावन्मार्ग ईश्वरस्य

अनीश्वरप्रसङ्गात्, संसारस्य निर्निमित्तत्वे अनिमोक्षप्रसङ्गात्, शास्त्रानर्थस्य-
प्रसङ्गात्, बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनः ईश्वरप्रकृत्योः सत् एतत्
उपपन्नं भवेत् । कथम् ?

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान् विकारान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रिया-
न्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् वक्ष्यमाणान् चिद्धि
जानीहि प्रकृतिसम्भवान्, प्रकृतिः ईश्वरस्य विचारकारणशक्तिः त्रिगुणा-
न्मिक्त्वा माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान्
गुणांश्च चिद्धि जानीहि प्रकृतिसम्भवात् प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

के पुनः ते विकाराः गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः इति ? आह—

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

कार्य इति ॥ कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्यं शरीरं, करणानि तन्स्थानि
त्रयोदश । देहारंभकाणि भूतानि, पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसम्भवाः विकाराः
पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सुखदुःखमोहा-
त्मकाः करणाध्वत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं
उत्पादकत्वं यत् तत् कार्यकरणकर्तृत्वं, तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणं
आरम्भकत्वेन प्रकृतिः उच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं
प्रकृतिः । 'कार्यकारणकर्तृत्वे' इत्यस्मिन्नपि पाठे—कार्यं, यत् यस्य
परिणामः तत् तस्य कार्यं विकारः, विकारि कारणं, तयोः विकारविकारिणोः
कार्यकारणयोः कर्तृत्वे—इति तान्येव कार्यकारणानि उच्यन्ते । अथवा—
षोडश विचाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं, तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिः
उच्यते, आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा म्यात् तत् उच्यते—
पुरुषः जीवः श्वेत्तः भोक्ता इति पर्यायः, सुखदुःखानां भोक्तृत्वे
भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुः उच्यते ॥

कथं पुनः अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखमोक्षत्वेन च प्रकृतिः
पुरुषयोः संसारकारणं उच्यते इति ?

अथ उच्यते—यान्करणसुखदुःखरूपेण हेतुकलात्मना प्रकृतेः परि-
णामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्य असति तदुपलब्धत्वे, कुत्र संसारः स्वात् ?
यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुकलात्मना परिणतया प्रकृत्या

भोग्यया पुरपस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः सयोग स्यात्, सदा ससारः स्यात् इति । अत यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च ससारकारणत्व उक्तं, तत् युक्तं उक्तम् ॥

कं पुन अय ससारो माम् ?

सुखदुःखसयोग ससारः । पुरपस्य सुखदुःखानां सभोक्तृत्व ससारित्व इति ॥ २ ॥

यत् पुरपस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्व इति ससारित्व उक्तं, तस्य तत् किंनिमित्तं इति ? उच्यते—

पुरुष प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरपः इति ॥ पुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतौ अविद्यालक्षणाया कार्यकरणरूपेण परिणताया स्थितः प्रकृतिस्य—प्रकृति आत्मत्वेन गत इत्येतत्—हि यस्मान्, तस्मात् भुङ्क्ते—उपलभते इत्यर्थः—प्रकृतिजान् प्रकृतित्वात् ज्ञातान् सुखदुःखमोहाकाराभिध्यमानान् गुणान् “ सुखी, दुःखी, भूदः, परिद्धत भूदः ” इत्येषाम् । सत्यामपि अविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुङ्क्तेत्यनेषु यः सङ्गः आत्मभावः, स प्रधान कारण अस्य पुरुषस्य जन्मनः “ न यथाकामो भवति तद्वत्तुर्भवति ” [ष्ट उ ४ ४ ५] इत्यादिश्रुतेः । तदेतत् भावः—कारण हेतु गुणसङ्गं गुणेषु सङ्गं अस्य पुरपस्य भोक्तृत्वात् सदसद्योनिजन्मसु, सद्य असद्य सदसती, तयो योनय सदसद्योनय, तामु सदसद्योनिषु सम्मानि सदसद्योनिजन्मानि, तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गं । अथवा—सदसद्योनिजन्मसु अस्य ससारस्य कारणं गुणसङ्गं, इति ससारपद अभ्याहार्यम् । सद्योनयः देवादियोनयः । अमद्योनयः पश्चादियोनयः । सामर्थ्यात्, सदसद्योनयः मनुष्ययोनयोऽपि आचरन्त्याः दृश्यन्त्याः ॥

एतत् उक्तं भवति—प्रकृतिस्थत्वात्वा अविद्या, गुणेषु च सङ्गं कामः, ससारस्य कारणमिति । तच्च परिषर्जनाय उच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं—ज्ञानवैराग्ये ससम्प्राप्ते—गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तात् उपपन्नस्तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् ‘ यत् ज्ञात्याऽमृतमश्नुते ’ [१३ १२] इति । उक्तं च श्रुत्यापेक्षेन अतदनाभ्यासोपेण च [१३ १३] ॥ २१ ॥

तस्यैव पुनः साक्षात् निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टा इति ॥ उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयं अभ्यापृतः ।

यथा प्रतिव्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थः अन्यः अभ्यापृतः यज्ञविद्या-
कुशलः प्रतिव्यजमानव्यापारगुणद्रोषाणां ईक्षिता, तद्वत् च कार्य-
करणव्यापारेषु अभ्यापृतः अन्यः तद्विलक्षणः तेषां कार्यकरणानां सव्यापा-
राणां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा । अथवा—देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानः द्रष्टारः;
तेषां बाह्यः द्रष्टा देहः, ततः आरभ्य अन्तरतनत्र प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा,
ततः परः अन्तरतमः नास्ति द्रष्टा; सः अतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उप-
द्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा । अनुमन्ता च—
अनुमोदनं अनुमननं, कुर्वन्तु तत्क्रियासु परितोष, तत्कर्ता अनुमन्ता च ।
अथवा, अनुमन्ता—कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयं अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनु-
कूलः विभाष्यते, तेन अनुमन्ता । अथवा—प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः
कदाचिदपि न निवारयति इति अनुमन्ता । भर्ता—भरणं नाम देहेन्द्रिय-
मनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारास्पर्शेन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां
यत् स्वरूपधारणं तत् चैतन्यात्मकृतमेव इति भर्ता आत्मा उच्यते । भोक्ता—
आन्युष्णावात् नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहारतकाः प्रत्ययाः सर्व-
विषयविषयाः चैतन्यात्मप्रस्ता इव जायमानाः विभक्ता विभाष्यन्ते इति
भोक्ता आत्मा उच्यते । महेश्वरः—सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महाश्च
भयो ईश्वरश्च इति महेश्वरः । परमात्मा—देहादीनां बुद्धधन्तानां, प्रत्यगात्म-
त्वेन परिकल्पितानां अविद्यया, परमः उपद्रष्टृत्वाद्विलक्षणः आत्मा इति
परमात्मा । सः अतः “ परमात्मा ” इत्यनेन शब्देन च अपि उक्तः
कथितः श्रुती । क्व असी ?—अस्मिन् देहे पुरुषः परः अभ्यक्तात्, “उत्तमः
“पुरुषस्त्यन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” [१५.१०.] इति यः बह्व्यमाणः ॥२२॥
' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' [१३.२.] इति उपन्यस्तः, स्यात्प्राय-
त्पसंहतश्च, तं एतं यथोक्तलक्षणं आत्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

य एवं इति ॥ यः एवं पयोक्तन प्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षात्
 आत्मभावेन “ अयं अहं अस्मि ” इति, प्रकृतिं च ययोक्तं अविद्यालक्षणां
 गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितां भगवत् आपादित्वा विद्यया, सर्वथा सर्व-
 प्रसारेण वर्तमानोऽपि न सः भूयः पुनः पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे
 देहान्तराय न अभिजायते न उत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णाति इत्यर्थः । अपि-
 दात्वात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायते ?—इति अभिप्रायः ॥

ननु—यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथाऽपि प्राक्
 ज्ञानोत्पत्त्यां कृतानां कर्मणां, उत्तरकालभाविनां च, यानि च अतिमान्तानेक-
 जन्मकृतानि तेषां च, फल भङ्गना माशौ न युक्त इति, इयुः श्रौणि जन्मानि,
 कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानां आरब्धजन्मनां कर्मणाम्
 न च कर्मणां विशेषः अवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि श्रौणि
 जन्मानि आरभेरन्, स्पष्टतानि या कर्माणि एके जन्म आरभेरन् । अन्यथा
 कृतविप्रणाशे सर्वत्र भनाशामप्रसङ्गः, दास्यत्वार्थक्य च स्यात् । इत्यत इदं
 अयुक्त उक्तं न सः भूयोऽभिजायते इति ॥

न, ‘ क्षायन्ते चारथ कर्माणि ’ [मुं उ २, २, ८], ‘ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
 भवति ’ [मु उ. ३ ०, ९], ‘ तस्य तव देव विरं ’ [छां. उ. ६. १४ २.],
 ‘ इष्यतां त्वन्न नराणि कर्माणि प्रदूयन्ते ’ [छां. उ ५ २४, ३ अर्थतः अनु-
 चाद्] इत्यादिश्रुतिशतैः उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः । इहापि च उक्त-
 ‘ सर्वैर्भोसि ’ [४. ३७] इत्यादिना सर्वकर्मदाहः वक्ष्यति च [१८. ६६] ।
 उपपन्नं—अविद्यावामेहे शरीरजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराहुरं आरभ-
 ष्ये, इहापि च “ व्याहृतामिमन्मूर्धनि कर्माणि फलारम्भवाणि, न
 इतराणि ” इति तत्र तत्र भगवता उक्तम् ।

श्रीजानपन्पुत्रस्थानि न गेहन्ति यथा पुन ।

ज्ञानदर्शनेनैव ज्ञेयं नोत्पत्त्या सम्पद्यते पुनः ॥ [घनप. २००. ११०] इति च ॥

अनु तावत् ज्ञानोत्पत्तेः उत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहः, ज्ञान-
 सहभावितात् । न तु इह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां कर्मणां अतीता-
 नैव जन्मकृतानां च दाहः युक्तः ॥

न, ‘ सर्वैश्कर्माणि ’ (४. ३७) इति विशेषणम् ।

ज्ञानोत्पत्त्यात्तानां सर्वकर्मणां इति चेत्—

न, सञ्ज्ञोचे कारणानुपपत्तेः ।

यत्तु उक्तं “ यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षायन्ते फलदानाय प्रवृत्तानि एव मत्वपि ज्ञाते, तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणा क्षयो न युक्तः ”—इति तत् असत् । कथं ?—तेषां मुक्तैषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषु. धनुष लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव नियतंते, एव शरीराम्भक कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्ते अपि, आ सस्कारवेगक्षयात् पूर्ववत् प्रवर्तते एव । यथा स एव इषु प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगान्तु अमुक्तौ धनुषि प्रयुक्तोऽपि उपसर्ह्यते, तथा अनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव तत्त्वानेन निर्वाचीक्रियन्ते इति, पतिते भस्मिन् विद्वच्छरीरे ‘ न स भूयोऽभिजायते ’ इति युक्तमेव उक्तमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

अत्र आत्मदर्शने चह्य उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

अन्ये स्याद्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन इति ॥ ध्यानेन— ध्यानं नाम दृष्ट्यादिभ्यो विषयेभ्य

श्रौंग्रादीनि करणानि मनसि द्रव्यसहस्य, मनश्च प्रत्यक्षचेतयितरि, एकाग्रतया यत् चिन्तन, तत् ध्यानम् तथा, ध्यायतीति वदन्, “ ध्यायतीति श्रुतिवी ध्यायन्तीति पर्वता ” [छा उ ७ ६ १] इति उपमापादानात् तैलधारवत् सन्तत अविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं, तेन ध्यानेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मानं प्रत्यक्षतन आत्मना स्वेनैव प्रत्यक्षचेतनेन ध्यानसंस्कृतेन अन्त करणेन केचित् योगिनः । अन्ये स्याद्येन योगेन—साध्य नाम “ इमे सारवरजस्तमासि गुणा तद्गयापारमाक्षिभूत नित्य गुणविलक्षण भाग्मा ” इति चिन्तन, एष. साख्यो योगः, तेन ‘ पश्यन्ति आत्मानं आत्मना ’ इति अनुवर्तते । कर्मयोगेन—कर्मव योग, ईश्वरार्पणदुःखा अनुष्ठायमान योगार्थत्वात् योग उच्यते गुणत, तेन सख्यशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण च अपरे ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्त श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।

नेऽपि चातितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा ॥ २५ ॥

अन्ये तु इति ॥ अन्ये तु ष्टेषु विकल्पेषु अन्यतमेनापि एवं वयोक्त आत्मानं अजानन्त. अन्येभ्यः श्रुत्वाऽन्येभ्य “ इद एव चिन्तयत ”

इति उक्त्वाः उपासते अर्द्धधानाः सन्तः शिन्त्यन्ति । तेऽपि च अति-
तरन्त्येव अतिक्रामन्त्येव मृत्युम्—मृत्युमुक्तं संसारं इत्येतत्—श्रुतिपरा-
यणाः श्रुतिः अर्धं परं अयं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते
श्रुतिपरायणाः; केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिताः इत्यभिप्रायः ।
किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्राः विवेकिनः मृत्युं अतिक्रामन्ति ?
इति ॥ २५ ॥

‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१३.२] इति क्षेत्रज्ञेधैकत्वविषयं
ज्ञानं मोक्षसाधनं ‘ यत् ज्ञात्याऽमृतमश्नुते ’ [१३. १२] इत्युक्तम्, तद्य-
क्त्वात् हेतोरिति ? तद्वैशुभप्रदर्शनार्थं श्लोकः आरभ्यते । यस्मात्—

यायत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भर्तृपर्यभ ॥ २६ ॥

यायत् इति ॥ यायत् यत् किञ्चित् संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं
वस्तु—(क भविष्येण इति ? नेत्याह—स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च,
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तत् जायते इत्येवं विद्धि जानीहि हे भर्तृपर्यभ ॥

कः पुनः अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगः अभिप्रेतः ? न तावत् रज्ज्वेष
घटस्य अवयवसंश्लेषद्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति,
आकाशात् निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षणः, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इतरेतर-
कार्यकारणभावान्मुपगमात् इति ।

उच्यते—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः विषयविषयिणोः भिन्नस्वभावयोः इतरेतर-
सद्व्यभिचारलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनियमनः, रज्जु-
शुभ्रिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावान् अप्यारोपितम्परजनादिर्मयोगवत् । सः
अयं अप्यात्मस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगः मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथाज्ञात्वं
क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक् दर्शनरूपात् क्षेत्रात्, मुक्तादिषु
दर्शकां, यद्योक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभाज्य ‘ न स्पृशन्नात्मदुच्यते ’ [१३.१२]
इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिबिधेयं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति, क्षेत्रं च माया-
निर्मितइस्मिन् [-इन्द्रोदिवत्] स्वप्नरूपवस्तु [-वत्] गन्धध्वनगरादिवत् “असदेव
सदिषु अहभासते ” इति पृथं निमित्तविज्ञानः यः, तस्य यद्योक्तसम्यग्दर्शन-
विरोधात् अपगच्छति मिथ्याज्ञानम् । तस्य जन्महेतोः अपगमात् ‘ य एवं
वेत्ति पुटत्वं प्रकृतिं च गुणैः सह ’ [१३. २३] इत्यनेन “ विद्वान् भूषः

न अभिजायते " इति यत् उक्तं तत् उपपन्नं उक्तम् ॥ २६ ॥

' न स भूयोऽभिजायते ' [१३. २३] इति सम्यग्दर्शनफलं भविष्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः । जन्मकारणं च भविष्या-निमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः [यतः], अतः तस्याः भविष्यायाः निवर्तकः सम्यग्दर्शनं उक्तमपि पुनः शब्दान्तरेण उच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

समं इति ॥ समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं—कं ?—सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु—कं ?—परमेश्वरं देहेन्द्रिय-मनोबुद्धयन्तकारमनः अपेक्ष्य [परमेश्वरं अर्सा ईश्वरं ईशानशीलं इति] परमेश्वरः, तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि ' विनश्यत्सु ' इति, तं च परमेश्वरं ' अविनश्यन्तं ' इति, भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्त-वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं ?—सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भाव-विकारो मूलम् ; जन्मोत्तरकालभाविनः अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः ; विनाशात् परो न कश्चित् अस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति । अतः अन्यभावविकाराभावानुषादेन तत्पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिपिप्दाः भवन्ति सह तत्कार्यैः । तस्मात् सर्वभूतैः वैलक्षण्यं अत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं, निर्विशेषत्वं, एकत्वं च । यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति, सः पश्यति ॥

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेन ? इति ।

सर्वं पश्यति ; किन्तु विपरीतं पश्यति । अतः विशिनष्टि—स एव पश्यतीति । यथा निमिरदष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति, तं अपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते—स एव पश्यतीति ; तथा इहापि एकं अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति, सः विभक्तानेकारमविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते—स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शिवाद्नेकचन्द्रदर्शिषदित्यर्थः ॥ २७ ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या, इति श्लोकः आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परं गतिम् ॥ २८ ॥

सम इति ॥ समं पश्यन् उपलभमान हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु
समवस्थितं तुल्यतया अवस्थित ईश्वरं, अतीतानन्तरश्लोकोत्तरलक्षण इत्यर्थः ।
सम पश्यन् किं^१—न हिनस्ति हिंसा न करोति आत्मना स्वैर्नैव
स्व आत्मानम् । तत तदहिंसनात् यानि परां प्रवृत्तां गतिं मोक्षाल्याम् ।

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्व आत्मानं हिनस्ति । कथं उच्यते अप्राज्ञं
'न हिनस्ति' इति^२ यथा 'न पृथिव्या नान्नरिक्षे न दिव्यमिश्रैतस्य'
[तै स ५ २ ७ १] इत्यादि ॥

नप द्रोप, अज्ञाना आत्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो हि अज्ञ अत्यन्त-
प्रसिद्धमाश्रात् अपरोक्ष आत्मानं तिरस्कृत्य अनात्मानं आत्मत्वेन परिगृह्य,
तमपि धर्माधर्मीं कृत्वा उपात्त अरमानं हृत्वा अन्य आत्मानं उपादत्ते नव,
तं चैव हत्वा अन्य, एव तमपि हत्वा अन्य, इत्येवं उपात्तमुपात्त आरमानं
हन्ति, इति आमहा मव अज्ञ । यस्तु परमार्थात्मा, अमावपि सर्वदा अ-
विद्यया हत इव, विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वे आमहन एव आविद्वांसः ।
यस्तु इतर यथोक्तामदर्शी, स उभयथाऽपि आमना आत्मानं न हिनस्ति न
हन्ति । तत यानि परा गतिं, यथोक्तं परं तस्य भवति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

“ सर्वभूतरथ ईश्वर सम पश्यन् न हिनस्ति आत्मना आत्मानं ” इति
उक्तम् । तत् अनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभित्तेषु आत्मसु, इत्येतत्
आशङ्क्य आह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि प्रियमाणानि सर्वदाः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

प्रकृत्या इति ॥ प्रकृत्या—प्रकृति भगवत माया त्रिगुणात्मिका,
'माया तु प्रकृति विद्यात्' [श्लो उ ४ १०] इति मन्त्रप्रयोगात्, तथा प्रकृत्यैव
च—न अन्धन—महदात्मिककार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्मन काया
रम्यानि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वदा. सर्वप्रकारे यः पश्यति
उक्तभेदे, तथा आत्मानं क्षेप्य अकर्तारं सर्वोपाधिविचरितं, सः
पश्यति, स परमाधर्शी इत्यभिप्रायः । निर्गुणस्य अकर्तुं निर्विज्ञेपस्य
आकाशस्यैव भेद प्रमाणानुपपत्ति इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पुनरपि तत्रैव मन्वाद्देशेन दाहान्तरेण प्रवक्ष्यते—

यदा भूतपृथग्भावाभेकस्थमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा इति ॥ यदा यस्मिन् काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वं, एकस्मिन् आत्मनि स्थितं एकस्थं, अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशं अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति “ आत्मैव इदं मयं ” इति, तत एव च तस्मादेव च विस्तारं उत्पत्ति विकामं “ आत्मतः प्राण आत्मत आत्मा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽंशं ” [छां. उ. ७.२६.१] इत्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति, ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ॥ ३० ॥

एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मन्त्वे तद्गोपलम्बन्त्वे प्राप्तं इदं उच्यते—

अनादित्वाद्भिर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ।

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वात् इति ॥ अनादित्वान्—अनादः भावः अनादित्वं, आदिः कारणं, तन् यस्य नास्ति तत् अनादि । यद्भि आदिमत् तत् स्येन आत्मना व्येति; अयं तु अनादित्वात् निरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात् । मगुणो हि गुणव्ययात् व्येति; अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येति; इति परमात्मा अयं अव्ययः, न अस्य व्ययो विद्यते इति अव्ययः । यत एव, अतः शरीरस्थोऽपि, शरीरेषु आत्मनः उपलब्धिः भवतीति शरीरस्थः उच्यते; तथापि न करोति कर्म । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता, सः कर्मफलैर्न लिप्यते । अयं तु अकर्ता, अतः न फलेन लिप्यते इत्यर्थः ॥

कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावन् अन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, ततः इदं अनुपपन्नं उक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरकत्वं ‘ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ’ [१३. २] इत्यादि । अयं नास्ति ईश्वरात् अन्यो देही, कः करोति लिप्यते च ?—इति वाच्यं; परं वा नास्ति इति । सर्वथा दुर्बिज्ञेयं दुर्वाच्यं च इति भगवत्प्रोक्तं आपत्तिपदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः, सांन्याहृत्यद्वैध ॥

तत्र अयं परिहारो भगवता स्वैरेव उक्तः—‘ स्वभावस्तु प्रवर्तते ’ [५. १४] इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते च इति व्यव-

शरीरे भवति, न तु परमार्थत एव तस्मिन् (—र्थत एकस्मिन्) परमात्मनि तन् अस्ति । अत एव, एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिभ्राजकानां तिरस्कृताविद्याभ्यवहाराणां नास्ति इति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

किमिव न करोति न लिप्यते इति ? अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौहम्यादाकाशं नोपलिप्यते ।

सर्वत्रायस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

यथा इति ॥ यथा सर्वगतं सर्वव्यापि अपि सत् सौहम्यात् सूक्ष्मावात् आकाशं खं न उपलिप्यते न सम्बध्यते, सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते ॥ ३२ ॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

यथा इति ॥ यथा प्रकाशयति अवभासयति एकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविता आदित्यः, तथा तद्वत् अव्यक्तमहाभूतादि घटयन्तं क्षेत्रं एकः सन् प्रकाशयति—कः ?—क्षेत्री परमात्मा इत्यर्थः, भारत ! । रविदृष्टान्तः अत्र आत्मनः उभयाद्योऽपि भवति—रविवत् सर्वक्षेत्रेषु एक एव आत्मा, अलेपकश्च इति ॥ ३३ ॥

समस्ताभ्याघाघोपसंहारायं अयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैष्यासिष्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेक-

योगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इति ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यथाव्याख्यातयोः एवं यथा-

दर्शितप्रकारेण अन्तरं इतरतरबलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्य-
प्रसादोपदेशजनितं आत्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुः, तेन ज्ञानचक्षुषा, भूत-
प्रकृतिमोक्षं च, भूतानां प्रकृतिः अविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्याः भूत-

प्रकृतेः मोक्षणं अभावगमनं च ये विदुः विजानन्ति, यान्ति गच्छन्ति ते परं परमात्मतरुं ब्रह्म, न पुनः देहं आददते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगौर्बिन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-

श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

[गुणत्रयविभागयोगः]

सर्वं उत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यते इति उक्तम् । तत् कथमिति ? तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते । अथवा— "ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं, न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोः" इत्येवमर्थः; प्रकृतिस्थितं गुणेषु च सद्गः संसारकारणं इत्युक्तम् [१३.२१] । कस्मिन् गुणे कथं सद्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते यद्भ्रमन्ति ? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यं, इत्येवमर्थं च भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

परं भूयः इति ॥ परं—'ज्ञानं' इति स्वबहिनेन सम्बन्धः—भूयः-

पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृत् उक्तमपि, प्रवक्ष्यामि । तच्च परं, परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ?—ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानां उत्तमं, उत्तमफलत्वात् । 'ज्ञानानां' इति न अमानित्वादीनाम् [१३.७-१०]; किं तर्हि ?—यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां इति । तानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षाय इति शरोत्तमशब्दाभ्यां स्त्रीति धोत्वुद्धिरच्युत्पादनार्थम् । यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनः मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षारूपां इति; अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

सत्त्वं इति ॥ सत्त्वं रजः तमः इति पृथक्नामानः । 'गुणाः' इति पारिभाषिकः शब्दः, न रूपादिवत् द्रव्याश्रिताः गुणाः । न च गुणगुणिनोः अन्यत्वं अत्र विवक्षितम् । तस्मात् गुणा इव नियपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति, अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निवृत्तन्तव । तं आस्पर्दाकृत्य आत्मानं प्रतिलभन्ते इति 'निवृत्तन्ति' इति उच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवाः भगवन्माया-सम्भवाः निवृत्तन्ति इव हे महाबाहो, महान्ती समर्थतरो आजानुप्रलय्यो बाहू यस्य नः महाबाहुः, हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तं अव्ययं—अव्ययत्वं च उक्तं 'अनादित्वात्' [१३.३१] इत्यादिश्लोकेन ॥

ननु 'देही न लिप्यते' [१३.३१] इत्युक्तम् । नत्, कथं इह निवृत्तन्ति' इति अन्यथा उच्यते ?

परिहृतं अस्माभिः इवशब्देन 'निवृत्तन्ति इव' इति ॥ ५ ॥

सत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणं उच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।

सुखसङ्गेन वध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वं इति ॥ निर्मलत्वात् एकदिकमणिरिव प्रकाशकं अनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तत् वध्नाति । कथं?—सुखसङ्गेन "मुखी अहं" इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि संश्लेषापादनं शृणुषु सुखे सङ्गनम् । सैषा अविद्या । न हि विषयधर्मः विषयिणः भवति । इच्छादि च एत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मः इति उक्तं भगवता [१३.६] । अतः अविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सङ्ग-पति इव, आसक्तमिव करोति, असङ्गं सक्तमिव करोति, अमुगिनं मुगिन-मिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च—ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य भन्नाकरणास्य धर्मः, न आत्मनः ; आत्मधर्मैवे सद्भानुपपत्तेः यन्वानुपपत्तेश्च । सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः मन्तव्यः । अनघ ! अव्यसन ! ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णाऽऽमङ्गसमुद्भवम् ।

तन्नियध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

रजः इति ॥ रजः रागात्मकं—रज्जनात् रागः शक्तिरादिवद्रागात्मकं-विद्धि जार्तहि । तृष्णाऽऽमङ्गसमुद्भवं तृष्णा अप्रानाभित्यापः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रोत्प्रेलक्षणः संश्लेषः, तृष्णाऽऽमङ्गयोः । ननु तत्र तृष्णाऽऽ-

यद्भवत्युद्भवम् । तत् रजः निबध्नाति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन, एषादृशेषु
कर्मसु सञ्जनं तत्परता कर्मसङ्गः, तेन निबध्नाति रजः देहिनाम् ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमः इति ॥ तमः तृतीयः गुणः अज्ञानजं अज्ञानात् जातं अज्ञानजं
विद्धि, मोहनं मोहकरं अविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवताम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्च आलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः
ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिः तत् तमः निबध्नाति भारत ! ॥ ८ ॥

पुनः गुणानां व्यापारः संक्षेपतः उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

सत्त्वं इति ॥ सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे
भारत ! 'सञ्जयति' इति अनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृते विवेकं आवृत्य
आच्छाद्य तु तमः स्वेन आवरणामना प्रमादे सञ्जयति उत—प्रमादः
प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति ? उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

रजस्तमः इति ॥ रजः तमश्च उभावपि अभिभूय सत्त्वं भवति
उद्भवति वर्धते यदा, तदा एषामकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानमुखादि आरभते हे
भारत । तथा रजो गुणः सत्त्वं तमश्च एव उभावपि अभिभूय वर्धते
यदा, तदा कर्म कृष्णादि स्वकार्यं आरभते । तथा एव तमआख्यो गुणः
सत्त्वं रजश्च उभावपि अभिभूय वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यं
आरभते ॥ १० ॥

यदा यो गुणः उद्भवः भवति, तदा तस्य किं लिङ्गं इति ? उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विष्टुद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

सर्वद्वारेषु इति ॥ सर्वद्वारेषु—आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रा-
दीनि सर्वानि करणानि, तेषु सर्वेषु द्वारेषु भग्नं करणस्य बुद्धेः वृत्तिः प्रकाशः-

देहे अस्मिन् प्रकाशशब्दवाच्यः सर्वद्वारेषु उपजायते । तदेव ज्ञानम् ।
यदा एवं प्रकाशो ज्ञानस्थः उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्यात्
विषुद्धं उद्धतं सत्त्वं इति उत अपि ॥ ११ ॥

रजस. उद्धतस्य इदं चिद्धम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायन्ते विषुद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभः इति ॥ लोभः परद्रव्याक्षिप्ता, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा,
आरम्भः—रुस्य !—कर्मणां, अशमः अनुपशम—इयंरागादिप्रवृत्तिः,
स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुनिषेधा कृष्णा—रजसि गुणे विषुद्धे एतानि
लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ! ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।

तमस्येतानि जायन्ते विषुद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाशः इति ॥ अप्रकाशः अविवेकः, अत्यन्तं अप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्य-
भावः तत्कार्यं, प्रमादो मोह एव च [तत्कार्यं,] अविवेकः मूढता इत्यर्थः ।
तमसि गुणे विषुद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ! ॥ १३ ॥

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते, तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेव
इति दर्शयन् आह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।

तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा इति ॥ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु उद्धते तु प्रलयं मरणं याति
प्रतिपद्यते देहभृत् आत्मा, तदा उत्तमविदाम्—महद्वादितरषावेदां इत्ये-
तत्-लोकान् अमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति इत्येतत् ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्घिषु जायते ।

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि इति ॥ रजसि गुणे प्रवृद्धे तु प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य
कर्मसङ्घिषु कर्मात्मनियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्देव प्रलीनः
एव तमसि प्रवृद्धे मूढयोनिषु पश्यादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अर्थादर्शात्तार्थस्यैत्र संक्षेप. उच्यते—

कर्मणः सुरुतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

कर्मणः इति ॥ कर्मणः सुरुतस्य—सात्त्विकस्य इत्यर्थः—आहुः शिष्टाः सात्त्विकं एव निर्मलं फलं इति । रजसस्तु फलं दुःखं—राजसस्य कर्मणः इत्यर्थः, कर्माधिकारात्—फलं अपि दुःखं एव, कारणानुरूप्यात् राजसमेव । तथा अज्ञानं तमसः तामसस्य कर्मणः अधर्मस्य फलं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

किञ्च गुणेभ्यो भवति—?

सत्त्वात्संजायते ध्यानं रजसो लोभ एव च ॥

प्रमादमोहो तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वात् इति ॥ सत्त्वात् लब्धात्मकात् संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं, रजसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ प्रमादश्च मोहश्च प्रमादमोहौ उभौ तमसो गुणात् भवतः, अज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

किञ्च—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तस्या अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं इति ॥ ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलैकादियु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्याः सावगुणवृत्तस्याः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्याः जघन्यश्च असौ गुणश्च जघन्यगुणः तमः, तस्य वृत्तं निम्नाऽऽलस्यादि, तस्मिन् स्थिताः जघन्यगुणवृत्तस्याः मूढाः अधः गच्छन्ति पश्चादियोन्येषु उत्पद्यन्ते—(के ?)—तामसाः ॥ १८ ॥

“ पुरूपस्य प्रकृतिभ्यस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युजस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु ‘ सुखं दुःखं मूढः अहं अस्मि ’ इत्येवंरूपं यः सङ्गः सः कारणं पुरूपस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य समारस्य ” इति समासेन पूर्वाप्याये यत् उक्तं, तत् इह ‘ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ’ [१४.५] इति आरभ्य गुणस्वरूपं, गुणवृत्तं, स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकार्यं, गुणवृत्तनिवृत्तस्य च पुरूपस्य धा गतिः, इत्येतन् सर्वं मिथ्याज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेण उक्त्वा, अधुना सभ्यदर्शनात् मोक्षोपपादयः इत्यतः आह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

नान्यं इति ॥ न अन्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यः गुणेभ्यः

कर्तारं अन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन् न अनुपश्यति—गुणाः एव
सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तारः इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापार-
साक्षिभूत वेत्ति, मद्भावं मम भावं वासुदेवत्वं “ वासुदेवः सर्वम् ”

{ ७.१९] इत्येवं पश्यन् सन् सः द्रष्टा अधिगच्छति ॥ १९ ॥

कथं सः अधिगच्छति इति ? उच्यते—

गुणानेतानतीत्य ग्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।

जन्ममृत्युजरादुःखैर्दिमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान् इति ॥ गुणान् एतान् यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेव अति-
वन्म मायोपाधिभूतान् त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिवीजभूतान्
जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरा-
दुःखानि तैः जावन्नेव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतं अश्नुते, एवं मद्भावं
अधिगच्छति इत्यर्थः ॥ २० ॥

जीवन्नेव गुणान् अतीत्य अमृतं अश्नुते इति प्रभाषाजं प्रतिलभ्य, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

कैलिङ्गैः इति ॥ कैः लिङ्गैः विद्मैः स्त्रीन् गुणान् एतान् व्याख्या-
तान् अतीतः अतिक्रान्तः भवति प्रभो ! किमाचारः कः अस्य आचारः
इति किमाचारः कथं केन च प्रकारेण एतान् जीन् गुणान् अतिवर्तते
अतीत्य घसन्ते ॥ २१ ॥

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टः आसिन् शंके
ममद्भयार्थं प्रतिवचनं भगवान् उवाच—यत् तावत् “ कैः लिङ्गैः युक्तो
गुणातीतो भवति ” इति, तत् नृणु—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।

न ह्येष्टं संनृत्तानि न निनृत्तानि धाङ्कति ॥ २२ ॥

प्रकाशं इति ॥ प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोह-
मेव च तमःकार्यं, इत्येतानि न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि सम्भाविवयवभावेन
उद्भूतानि—“ मम तामसः प्रत्ययो जातः, तेन अहं मूढः; तथा राजसी
प्रवृत्तिः मम उत्पन्ना दुःस्वात्मिका, तेन अहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्व-
पातः; कष्टं मम वर्तते यः अयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः; तथा सात्त्विको
गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकिवं आपादयन् सुखेन च सञ्जयन् वञ्चति ”
इति तानि द्वेष्टि असम्यग्दर्शित्वेन । तत् एव गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि ।
यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सत्त्वादिकाद्योणि आत्मानं प्रति प्रकाश्य
निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति इत्यर्थः ।
एतत् न परमत्यक्षं लिङ्गम् । किं तर्हि ?—स्वान्मप्रत्यक्षत्वात् आत्म-
विषयमेव एतत् लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषं आकाङ्क्षां वा परः
पश्यति ॥ २२ ॥

अथ इदानीं “ गुणातीतः किमाचारः ? ” इति प्रश्नस्य प्रति-
पत्तये आह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणा वर्तन्ते इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत् इति ॥ उदासीनवत् यथा उदासीनः न कस्यचित्
पक्षं भजते, तथा अयं गुणातीतस्वोपायमार्गं अवस्थितः आसीनः आत्मवित्
गुणैः यः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः । तदेतत् स्फुटी-
करोति—गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणताः अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति
यः अवतिष्ठति—अन्धोभङ्गभयाद् परस्मैपदप्रयोगः—‘ यः अनुतिष्ठति ’
इति वा पाठान्तरं—न इङ्गते न चलति, स्वरूपावस्थ एव भवति इत्यर्थः ॥ २३ ॥

किंच—

समदुःखसुराः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

समदुःख इति ॥ समदुःखसुखः समे दुःखमुखे यस्य सः समदुःख-
सुखः, स्वस्थः स्वे आत्मनि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः, लोष्टं च
अश्मा च कांचनं च लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चन-
तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सः अर्ब

तुल्यप्रियाप्रियः, धीरः धीमान्, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा च
'आत्मसंस्तुतिश्च निन्दात्मसंस्तुती, तुल्ये निन्दान्भसंस्तुती यस्य यतेः सः तुल्य-
निन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मान इति ॥ मानापमानयोः तुल्यः समः निर्विकारः ; तुल्यः
मित्रारिपक्षयोः—यथापि उदासीना भवन्ति केचिन् स्वभिप्रायेण, तथापि
पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्ति इति । अर्थं तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोः
इत्याह । सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरम्भन्ते इति
आरम्भाः, सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलं अस्त्र इति सर्वारम्भपरित्यागी,
देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थः । गुणातीतः सः
उच्यते ॥ २५ ॥

'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीतः स उच्यते' [२३-२५]
इत्येतदन्तं उक्तं यावत् यद्यमाभ्यं तावत् संन्यासिनः अनुष्ठेयं गुणातीतत्व-
साधनं मुमुक्षोः ; स्थिरीभूतं तु स्वसवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति
इति । अधुना " कथं च त्रान् गुणान् अतिवर्तेते ? " इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं
आह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

स गुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

मां इति ॥ मां च ईश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो वतिः कर्मा
वा अव्यभिचारेण न कदाचित् यो व्यभिचरति भक्तियोगेन—भजनं भक्तिः,
सैव योगः—तेन [विवेकविज्ञानात्मकेन] भक्तियोगेन—[स हि भक्तियोगः
भगवदनुग्रहप्रसादजो भवति]—सेवते, सः गुणान् समतीत्य एतान्
यद्योक्तान् ब्रह्मभूयाय, भवनं भूयः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय
कल्पते समयो भवति इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुत एतदिति ? उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।

नाश्वतस्य च धर्मस्य सुरस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वेय्यासिष्या
भाष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो
नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मणः इति ॥ ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मात् प्रतिष्ठा अहं प्रति-
तिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा । कीदृग्भूतस्य ब्रह्मणः ?—
अमृतस्य अविनाशिनः अव्ययस्य अविचारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य
धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्त्यस्य सुखस्य आनन्दरूपस्य ऐका-
न्तिकस्य अग्र्यभिवारिणः अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मनः
प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्प्रधानेन परमात्मतया निश्चोयते । तत् एतत् 'ब्रह्म-
भूयाय कल्पते' (२६) इति उक्तम् । यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि-
प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतितिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्तिः ब्रह्मैव अहं शक्तिशक्तिमतोः
अनन्परत्वात् ह्यभिप्रायः ।

अथवा—ब्रह्मशब्दवाच्यत्वान् सविकल्परकं ब्रह्म । तस्य ब्रह्मणो निर्वि-
कल्परकः अहमेव नान्यः प्रतिष्ठा आश्रयः । तथा—किञ्चिदिष्टस्य ?—अमृतस्य
अमरणधर्मस्य अव्ययस्य च व्ययरहितस्य । किञ्च—शाश्वतस्य च
नित्यस्य, धर्मस्य ज्ञाननिष्कलक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य
ऐकान्तनियतस्य च, 'प्रतिष्ठा अहं' इति अनुवर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रय-
विभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

[पुरुपोत्तमयोगः]

यस्मान् मदधोर्न कर्मिणां कर्मफलं, ज्ञानिनां च ज्ञानफलं, अतः भक्ति-
योगेन मां ये सेवन्ते ते मम प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं
गच्छन्ति । किमु व्यक्तव्यं आरमनः तत्त्वमेव सम्यक् विज्ञानन्तः इति । अतः
भगवान् अर्जुनेन अपृष्टोऽपि आत्मनः तत्त्वं विबुधुः उवाच ' ऊर्ध्वमूलं '
इत्यादिना । तत्र तावत् वृक्षरूपककल्पनया चैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति
-विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकारः, न अन्यस्येति ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमध्वत्यं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूलं—इति॥ ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मवान्, कारणत्वात् नित्यत्वात्
महावाच उच्यते ऊर्ध्वमिति ब्रह्म अव्यक्तं मायाशक्तिमत्, तत् मूलं अस्येति
सौडयं संसारवृक्षः ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—'ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख, पृषोऽध्वत्यः
सनातनः' [कठ. उ. ३. २. १.] इति, पुराणे च—

अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रितः ।

बुद्धिस्वन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥

महाभूतविशाखश्च त्रिपथैः पत्रर्वास्तथा ।

धर्माधर्ममुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥

आजीव्य. सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।

एतद्ब्रह्मवर्णं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् ॥

एतच्छ्रित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमात्मिना ।

तत्तश्चाभरति प्राप्य तस्माद्भावर्तते पुनः ॥ [अथमे. पर्व. ३५. २०-२२;

३०. १२-१५.]

इत्यादि । तं ऊर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षं आहुः । महदहङ्कार-
तन्मात्रादयः शाखा इव अस्य अधः भवन्तीति सौडयं अधः-शाखः, तं अधः-

शास्त्रम् । न शोऽपि स्थाता इति अश्वत्थः तं क्षणप्रध्वंमिनं अश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अव्ययं—संसारमायायाः अनादिकालप्रवृत्तत्वात् शोऽयं संसारवृक्षः अव्ययः—अनाद्यनन्तदेहादिमन्तानाश्रयः हि सुप्रसिद्धः—तं अव्ययम् । तस्यैव संसारवृक्षस्य इदं अन्यत् विशेषणम्—छन्दांसि यस्य पर्णानि छन्दांसि छादनात् ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि, तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्देतुफलप्रदर्शनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यः तं वेद मनः चेदचित्, वेदाध्वंभित् इत्यर्थः । न हि समूलात् संसारवृक्षात् अस्मात् ज्ञेयः अन्यः अणुमात्रोऽपि अवशिष्टः अस्ति इत्यतः सर्वज्ञः सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षज्ञानं स्ताति ॥ १ ॥

• तस्य एतस्य संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—

अधधोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखाः गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अधश्च इति ॥ अधः मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरं, अतः ऊर्ध्वञ्च

यावत् द्रव्यं, विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाशुतं ज्ञानकर्मफलानि, तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगताः, गुणप्रवृद्धाः गुणैः सस्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलोक्ताः उपादानभूतैः, विषयप्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवालाः इव देहादिकर्मफलैभ्यः शाखादिभ्यः अङ्गुरीभवन्तीव, तेन विषयप्रवालाः शाखाः । संसारवृक्षस्य परममूलं उपादानकारणं पूर्वं उक्तम् । अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनाः मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि भवान्तरभायीनि तानि अधश्च—देवाद्यपेक्षया—मूलानि अनुसन्ततानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणं अनुबन्धः पश्चाद्भावि, येषां उद्भूतिं अनु उद्भवति, तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः । अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ।

एतु अयं वर्णितः संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

अश्वत्थमेनं मुयिरूढमूलम् अमङ्गाशस्त्रेण हृदेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपं इति ॥ न रूपं अन्य इह यथा उपवर्णितं तथा नैव उपलभ्यते, अमङ्गरीष्पुद्गमायागन्धर्वनगरमश्वात् । एतदस्वरूपो हि स

इति । अत एव न अन्तः न पर्यन्तः, निष्ठा, परिसमाप्तिः वा विद्यते । तथा न च आदिः, “ इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः ” इति न केनचित् अवगम्यते । न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिः मध्यं अस्य केनचित् उपलभ्यते । अश्वत्थं एनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्टुविरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तं एनं सुविरूढमूलं, असद्गशस्त्रेण अमङ्गः पुत्रवित्तलोकपणाभ्यः श्युथानं, तेन, अमद्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढाकृतेन पुनः पुनः विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन छित्वा संसारवृक्षं सर्वज्ञं उद्धृत्य ॥३॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यास्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

ततः इति ॥ ततः पश्चात् यत् पदं वृष्णवं तत् परिमार्गितव्यं, परि मार्गणं अन्वेषणं, ज्ञातव्यमित्यर्थः । यास्मिन् पदे गताः प्रविष्टाः न निवर्तन्ति न आवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमिति ? आह—तमेव च यः पदशब्देन उक्तः आद्यं आदौ भवं आद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्येवं परिमार्गितव्यं, तच्छरणतया इत्यर्थः । कः असां पुरुषः इति ? उच्यते—यतः यस्मात् पुरुषात् संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृता, ऐन्द्रजालिकादिव माया, पुराणी चिरन्तनी ॥ ४ ॥

कथंभूताः तत् पदं गच्छन्तीति ? उच्यते—

निर्मानमोहा जितसंगदोषाः अध्यात्मनित्या विनियुक्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्यिमुक्ताः सुखदुःखसंघैः गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहाः इति ॥ निर्मानमोहाः मानश्च मोहश्च मानमोही, तौ निर्गता येभ्यः ते निर्मानमोहाः मानमोहवर्जिताः जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैः ते जितसङ्गदोषाः । अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचने निरयाः तापराः । विनियुक्त-कामाः विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनियुक्तकामाः यतयः संन्यासिनः द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः सुखदुःखसंघैः परित्यक्ताः गच्छन्ति अमूढाः मोहवर्जिताः पदं अव्ययं तत् यथोक्तम् ॥ ५ ॥

तदेव पदं पुनः विशिष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न दाशाहो न पापकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम ॥ ६ ॥

न तत् इति ॥ तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना सम्बध्यते—तत् धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्यः आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कः चन्द्रः, न पायकः न अग्निरपि । यत् धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिः न भासयते तत् धाम पदं परमं विष्णोः मम पदम्, यत् गत्वा न निवर्तन्ते इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

ननु सर्वा हि गतिः आगत्यन्ता, 'संयोगाः विप्रयोगान्ताः' [स्रोपर्व. २-३; मोक्षपर्व. २७ ३१; ३३०.२०; या. रा. अयो. १०५.१६ इत्यादौ] इति प्रसिद्धम् । कथं उच्यते "तत् धाम गतानो नास्ति निवृत्तिः" इति ? पृथु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःपष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

मम इति ॥ ममैव परमात्मनः नारायणस्य, अंशः भागः अवयवः एकदेशः इति अनर्थान्तरं, जीवल्लोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः कर्तो भोक्ता इति प्रसिद्धः सनातनः धिरन्तनः; यथा जलसूर्यकः सूर्यांशः जल-निमित्तापादे सूर्यमेष गत्या न निवर्तते—तेनैव आत्मना गच्छति, एवमेव; यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्यावाप्तः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्ता-पादे आवाप्तं प्राप्य न निवर्तते इत्येवम् । अतः उपपन्नं उक्तं 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' [१५.६] इति ॥

ननु निरवयवस्य परमात्मनः कृतः अवयवः एकदेशः अंशः इति ? सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गः अवयवविभागात् ।

नैव दोषः, अधिष्ठाहृत्पोषाधिपरिच्छिन्नः एकदेशः अंश इव कल्पितो यतः । दन्तिश्च अयं अर्थः क्षेत्राध्याये [१३] विस्तरतः ॥

स च जावो मद्देशत्वेन कल्पितः कथं संसरति उत्क्रामति च इति ? उच्यते—मनःपष्ठानि इन्द्रियाणि भोग्यादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णनाकुत्वादी प्रकृती स्थितानि कर्षति आकर्षति ॥ ७ ॥

कस्मिन् क्षणे ?—

शरीरं यदयाम्नोति यथाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्येतानि संयाति चायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

शरीरं इति ॥ यथापि यदा चापि उत्क्रामति ईश्वरः देहादि-

सङ्घातस्वामी जीवः, तदा 'कर्षति' इति श्लोकस्य द्वितीयपादः अर्थवशात् प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरं अवाप्नोति तदा गृहीत्वा एतानि मनःपट्टानि इन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति गच्छति— किमिव इति? आह—वायुः पवनः गन्धानि च आशयात् पुष्पादेः ॥८॥

कानि पुनः तानि हन्ति?—

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्टाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्रं इति ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वग्निन्द्रियं रसनं जिह्वा घ्राणमेव च, मनश्च पटं प्रत्येकं इन्द्रियेण सह, अधिष्टाय देहस्थः विषयान् शब्दादीन् उपसेवते ॥ ९ ॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्विनम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

उत्क्रामन्तं इति ॥ उत्क्रामन्तं देहं पूर्वापातं परिस्थजन्तं स्थितं वाऽपि देहे तिष्ठतं भुञ्जानं वा शब्दादींश्च उपलभमानं गुणान्वितं सुख-दुःखमोहाद्यैः गुणैः अन्वितं अनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमपि एनं अयन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढाः दृष्टादृष्टविषयभोगावलाकृष्टचेतस्तया अने-कथा मूढाः न अनुपश्यन्ति—अहो! कष्टं वर्तते इति अनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषः ते एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः, विविक्त-दृष्टय इत्यर्थः ॥ १० ॥

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

यतन्तः इति ॥ यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तः योगिनश्च समाहितचित्ताः एनं प्रकृतं आत्मानं पश्यन्ति "अर्थं अहं अस्मि" इति उपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां बुद्ध्या अवस्थितम् । यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैः, अकृतात्मानः अमंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजपेन च, दुश्चरितात् अनुपरताः, अज्ञानतदप्राः, प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि न एनं पश्यन्ति अचेतसः अविवेकिनः ॥ ११ ॥

यत् पदं सर्वस्य अवभामकमपि अग्न्यादित्यादिकं ज्योतिः न अवभातयते,

यन् प्राज्ञाश्च सुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुक्ताः न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्य
उपाधिभेदं अनु विधीयमानाः जीवाः—घटाकाशादयः इव आकाशात्—
अंशाः, तस्य पदस्य सर्वात्म्यं सर्वद्वयवहारास्पदत्वं च विद्वद्भुः क्षुभितः
विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

यदादित्य इति ॥ यत् आदित्यगतं आदित्याश्रयं—किं तत्?—

तेजः दीप्तिः प्रकाशः जगत् भासयते प्रकाशयति अग्निं ममस्त्रं; यत्
चन्द्रमसि क्षाभृति तेजः अवभासरु वर्तते, यच्च अग्नौ हुतवहे, तत्
तेजः विद्धि विजानाहि मामकं मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः ॥

अथवा—यत् आदित्यगतं तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः, यत् चन्द्र-
मसि, यच्च अग्नौ वर्तते तत् तेजः विद्धि मामकं मदीयं विष्णोः तत् ज्योतिः ।

ननु स्यादरेषु जन्मेषु च तत् समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिः । तत्र कथं
इदं विशेषणं—‘यदादित्यगतम्’ इत्यादि ?

मैत्र क्षेपः ; सत्त्वाधिष्ठान् आविस्तरस्वोपपत्तेः । आदित्यादिषु हि स्वर्गं
अत्यन्तप्रकाशं अत्यन्तभास्वरं ; अतः तत्रैव आविस्तरं ज्योतिः इति तत्
विशिष्यते, न तु तत्रैव तत् अधिकं इति । यथा हि लोके, तुल्येऽपि मुख-
संस्थाने, न काष्ठकुड्यादीं मुखं आविर्भवति, आदर्शादीं तु स्वच्छे स्वच्छतरे
च तारतम्येन आविर्भवति, तद्वत् ॥ १२ ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पुण्यामि चापधीः सर्वाः सोमो भृत्या रसात्मकः ॥१३॥

गां इति ॥ गां पृथिवी आविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगत्
अहं ओजसा बलेन ; यत् बलं कामरागविवर्जितं ऐश्वरं रूपं जगद्विधारणाय
पृथिव्यां आविष्टं, येन पृथिवीं गुर्वी न अधः पतति, न विदीर्यते च । तथा
च मन्त्रवर्णः—‘येन रौरव्या पृथिवी च ददा’ [तै. सं. ४.१.८.] इति, ‘स
दाधार पृथिवीम्’ [तै. सं. ४.१.८.] इत्यादिश्च । अतः गामाविश्य च
भूतानि चराचराणि धारयामि इति युक्तमुक्तम् । किंच—पृथिव्यां जाताः
आपधीः सर्वाः प्रोहियवाचाः पुण्यामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि

सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सन् रसात्मकः रसस्वभावः । सर्वरसाना
कारः सोमः । स हि सर्वरसात्मकः सर्वाः औपर्धीः स्वाग्भरसान् अनुभवेशयन्
पुष्णाति ॥ १३ ॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पञ्चाम्यध्रं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

अहं इति ॥ अहं षष्ठ्यैश्वानरः उदरस्थः अग्निः भूत्वा—‘अय-
मग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरे येनेदमध्रं पच्यते’ [ष्ट. उ. ५.९.१.] इत्यादि-
श्रुतेः—वैश्वानरः सन् प्राणिनां प्राणवतां देहं आश्रितः प्रविष्टः प्राणा-
पानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पर्किं करोमि
अध्रं अदानं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं—भोज्यं, भक्ष्यं, शोष्यं, लेह्यं च । “ भोज्या
वैश्वानरः अग्निः, अग्नेः भोज्यं अन्नं सोमः, तदेतत् उभयं अग्नीषोमी सर्वम् ”
इति पश्यतः अन्नदोषलेपः न भवति ॥ १४ ॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य इति ॥ सर्वस्य च प्राणिजातस्य अहं आत्मा सद् हृदि
बुद्धौ संनिविष्टः । मत्तः मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिः ज्ञानं तद-
पोहनं च ; येषां यथा पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः,
तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं च अपापनं अप-
गमनं च । वेदैश्च सर्वैः अहमेव परमात्मा वेद्यः वेदितव्यः । वेदान्तकृत्
वेदान्तार्थसम्प्रदायकृत् इत्यर्थः, वेदयिन् वेदार्थवित् एव च अहम् ॥१५॥

भगवतः ईश्वरस्य नारायणारण्यस्य विभूतिसंक्षेपः उक्तः विदिशिष्टोपाधिकृतः

‘यदादित्यगतं तेजः’ [१५.१२] इत्यादिना । अथ अधुना तस्यैव क्षरा-
क्षरं पाधिप्रविभक्तनया निरुपाधिकृत्य केवलस्य तत्त्व-(स्वरूप-)-निर्दिधारयि-
ष्या उत्तरे श्लोकाः आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेव अतीतानागतान्यापार्थजातं
त्रिधा राशीकृत्य आह—

द्वाधिमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि षूडस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

द्वाविमौ इति ॥ द्वौ इमौ पृथग्प्राणाकृतां पुरुषौ इति उच्येते लोके
संभारे—क्षरश्च क्षरतीति क्षरः विनाशी इति एको राशिः ; अपरः पुरुषः
अक्षरः तद्विपरीतः, भगवतः मायाशक्तिः, क्षराण्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिर्बाह्यं
अनेकसंसारिजन्तुसमकृमादिर्मंस्काराश्रयः, अक्षरः पुरुषः उच्यते । कौ तौ
पुरुषौ इति ? आह स्वयमेव भगवान्—क्षरः सर्वाणि भूतानि, समस्तं
विकारजातं इत्यर्थः । कूटस्थः कूटः राशिः राशिरेव स्थितः । अथवा—कूटः
माया, वञ्चना, जिह्वता, कुटिलता इति पर्यायाः । अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण
स्थितः कूटस्थः, संसारबीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते ॥ १५ ॥

आम्नां क्षराक्षराम्नां अन्यः विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेण अस्पृष्टः
नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाचिश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

उत्तमः इति ॥ उत्तमः उत्कृष्टतमः पुरुषस्तु अन्यः अन्यन्ताविलक्षणः
आम्नां परमात्मा इति—परमश्च अमौ देहाद्यविद्याकृतात्मन्यः, आत्मा च
सर्वभूतानां प्रत्येकतनः, इत्यतः परमात्मा इति—उदाहृतः उक्तः वेदान्तेषु ।
स एव विशिष्यते—यः लोकत्रयं भूभुवःस्वराण्यं स्वकीयया धैतन्यबल-
शक्त्या आचिश्य प्रविश्य विभर्ति स्वरूपमज्ञावमात्रेण विभर्ति धारयति,
अव्ययः न अस्य व्ययः विद्यते इति अव्ययः—कः ?—ईश्वरः सर्वज्ञः
नारायणाख्यः ईशानशीलः ॥ १७ ॥

यथाख्याख्यातस्य ईश्वरस्य “ पुरुषोत्तमः ” इत्येतत् नाम प्रसिद्धम् ।
तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या अर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन् “निरतिशयः अहं ईश्वरः”
इति आत्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात् इति ॥ यस्मात् क्षरं अतीतः अहं संसारमायावृक्षं
अक्षराण्यं अतिशान्तः अहं अक्षरादपि संसारमायावृक्षर्वाजभूतादपि च
उत्तमः उत्कृष्टतमः ऊर्ध्वतमो वा, अतः तान्यां क्षराक्षराम्नां उत्तमत्वात्
अस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः । पुरुषोत्तमः इत्येवं मां
(मन्त-) जनाः विदुः । कवयः काव्यादिषु च इदं नाम निबज्जन्ति पुरुषोत्तम

श्रुत्वेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

अथ इदानीं यथानिरुक्तं आत्मानं यो वेद, तस्य इदं फलं उच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

यः इति ॥ यः मां ईश्वरं यथोक्तविशेषणं एवं यथोक्तेन प्रकारेण
संमूढः संमोहवर्जितः सन् जानाति “अयं अहं अस्मि” इति पुरुषोत्तमं,
यः सर्वचित्—सर्वात्मना सर्वं वेत्ति सर्वज्ञः—(सर्वभूतस्य) भजति
मां सर्वभावेन सर्वात्म (चित्त-) तया हे भारत ॥ १९ ॥

‘अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलं उक्त्वा अथ इदानीं तद् स्तौति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रपां संहितायां वैश्यासिद्धान्यां

भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तम-

योगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥

इति इति ॥ इति एतत् गुह्यतमं गोप्यतमं, अत्यन्तरहस्यं इत्येतत् ।

किं तत्?—शास्त्रम् । यद्यपि गीतास्यं समस्तं “शास्त्रं” उच्यते ; तथापि
अयमेव अध्यायः इह “शास्त्रं” इति उच्यते स्तुत्यर्थं, प्रकरणात् । सर्वो हि
गीताशास्त्रार्थः अस्मिन् अध्याये समासेन उक्तः । न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव,
किन्तु सर्वं वेदार्थः इह परिसमाप्तः । ‘यस्तं वेद स वेदचित्’ [१५.१.]
‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ [१५.१५.] इति च उक्तम् । इदं उक्तं कथितं
मया हे अनघ ! अपाप ! । एतत् शास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्
स्यात् भवेत्—न अन्यथा—कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन
सः कृतकृत्यः ; विदिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे
विदिते कृतं भवेत् इत्यर्थः ; न च अन्यथा कर्तव्यं परिग्रमाप्यते यस्यचित्
इत्याभिप्रायः । ‘सर्वं कर्माचिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते’ [४.३३.]
इति च उक्तम् ।

एतद्भि जन्मसामग्र्यं (साफल्यं) ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

प्राप्यतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ [मनुस्मृ.१२.९३.]

इति च मानवं वचनम् । यतः पृतत् परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवान् असि, अतः
कृतार्थः त्वं भारत ! इति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिभाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृती श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरुषो-
त्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

[दैवासुरसंपद्विभागयोगः]

दैवी भामुरी राक्षसी च इति प्राणिनां प्रकृतयः नवमे अध्याये सूचिताः ।
तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिः अध्यायः
आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धाय भामुरी राक्षसी च
इति द्वैव्याः आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च ।

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जुनम् ॥ १ ॥

अभयं इति ॥ अभयं अभीरता । सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्य अन्तः-
करणस्य संशुद्धिः संव्यवहारेषु परवञ्चनामायाऽनृतादिपरिवर्जनं, शुद्धसत्त्व-
भावेन व्यवहारः इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः—ज्ञानं शास्त्रतः भाषा-
र्यतश्च आत्मादिपदार्थानां अवगमः, अवगतानां इन्द्रियानुपसंहारेण षुक्काप्र-
तया स्वात्मसंवेशतापादनं योगः, तयोः ज्ञानयोगयोः व्यवस्थितिः व्यवस्थानं
तद्विष्टता । षुपा प्रधाना दैवी सारिवकी सम्पत् । यत्र येषां अधिकृतानां चा
प्रकृतिः सम्भवति, सारिवकी सा उच्यते । दानं यथाशक्ति मन्विभागाः
अज्ञादीनाम् । दमश्च बाह्यकरणानां उपशमः—अन्तःकरणस्य उपशमं
शान्तं वक्ष्यति (१६.२-३), यज्ञश्च भौतः अग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देव-

वशादेः, स्वाध्यायः ऋग्वेदाद्यध्वयनं अदृष्टार्थम् । तपः वक्ष्यमाणं शारी-
रादि आर्जवं ऋजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा इति ॥ अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् । सत्यं
अपिपानृतवाजितं यथाभूतायंयचनम् । अक्रोधः परैः आकुष्टस्य अभि-
त्यस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम् । त्यागः संन्यासः—पूर्व-
ज्ञानस्य उक्तत्वात् । शान्तिः अन्तःकरणस्य उपशमः । अपैशुनं अ-
पिशुनता; परस्मै पररन्ध्रप्रकर्षाकारणं पैशुनं, तदभावः अपैशुनम् । दया
हृषा भूतेषु दुःखितेषु । अलोलुप्त्वं इन्द्रियाणां विषयसंनिर्घा आवेक्रिया ।
मार्दवं मृदुता अक्रौर्यम् । ह्रीः लज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वा-
क्याणिपादादीनां जडवापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः इति ॥ तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वग्गता दीप्तिः । क्षमा आकुष्ट-
स्य ताडितस्य वा अन्तर्धिक्रियाऽनुत्पत्तिः—उत्पन्नायां विक्रियायां उपशमनं
अक्रोधः इति अयोचाम । इत्यं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेषः । धृतिः
देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकः अन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येन
उत्तमिभूतानि करणानि देहश्च न अवसीदन्ति । शौचं द्विविधं, मृजलकृतं
बाह्यं, आभ्यन्तरं च मनोऽशुद्धयोः नैर्मल्यं मायारागादिकालुप्याभावः; एवं
द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाऽभावः अहिंसनम् । नातिमानिता
अत्यर्थं मानः अतिमानः, सः यस्य विद्यते सः अतिमानो, तद्भावः अति-
मानिता, तदभावः नातिमानिता—आत्मनः पूज्यताऽतिशयभावनाऽभाव
इत्यर्थः । भवन्ति अभयादीनि पतदन्तानि सम्पदं मभिजातस्य—कि-
विशिष्टां संपदम् ?—देवीं, देवानां वा सम्पत् तां मभिलक्ष्य जातस्य देव-
विभूयर्हस्य भाविककल्याणस्य इत्यर्थः, हे भारत ! ॥ ३ ॥

अथ इदानीं आमुरी सम्पत् उच्यते—

इति च मानयं वचनम् । यतः एतत् परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवान् असि, अस्तः
कृतार्थः त्वं भारत! इति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरयो-
त्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

[दैवासुरसंपत्तिभागयोगः]

दैवी आसुरी राक्षसी च इति प्राणिनां प्रकृतयः नवमे अध्याये सूचिताः ।
तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिः अध्यायः
'आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धाय आसुरी राक्षसी च
इति दैव्याः आदानाय प्रदर्शनं क्रियते, इतरयोः परिवर्जनाय च ।

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अभयं इति ॥ अभयं अभीरता । सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्य अन्तः-
करणस्य संशुद्धिः संव्यवहारेषु परवचनानामायाऽनृतादिपरिवर्जनं, शुद्धसत्त्व-
भावेन व्यवहारः इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिः—ज्ञानं शास्त्रतः आच्य-
र्यतश्च आत्मादिपदार्थानां अवगमः, अवगतानां इन्द्रियाणुपसंहारेण एकप्र-
तया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगः, तयोः ज्ञानयोगयोः व्यवस्थितिः व्यवस्थानं
तद्विष्टता । यथा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सम्पत् । यत्र येषां अधिकृतार्था वा
प्रकृतिः सम्भवति, सात्त्विकी सा उच्यते । दानं यथाशक्ति संविभन्नाः
अन्नदीनाम् । दमश्च बाह्यकरणानां उपशमः—अन्तःकरणस्य उपशमं
शान्तिं वक्ष्यति (११.२-३), यज्ञश्च श्रौतः अग्निहोत्रादि, स्मार्तश्च देव-

यशादिः, स्वाध्यायः ऋग्वेदाद्यख्ययनं अष्टाध्यायम् । तपः षड्यमाणं शारी-
रादि आर्जयं ऋजुत्वं सर्वदा ॥ १ ॥

किञ्च—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

अहिंसा इति ॥ अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम् । सत्यं
अप्रियानृतवर्जितं यथाभूतापवचनम् । अक्रोधः परः आक्रुष्टस्य अभि-
वस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम् । त्यागः संन्यासः—पूर्वं
दानस्य उक्तत्वात् । शान्तिः अन्तःकरणस्य उपशमः । अपैशुनं अ-
पिशुनता; परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं, तदभावः. अपैशुनम् । दया
रूपा भूतेषु दुःखितेषु । अलोलुप्त्वं इन्द्रियाणां विषयसंसिद्धौ आवेकिया ।
मार्दवं नृदुता अमूर्ख्यम् । ह्रीः लज्जा । अचापलं असति प्रयोजने वा-
क्पाणिपादादीनां अत्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

किञ्च—

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।

भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेजः इति ॥ तेजः प्रागल्भ्यं, न त्वग्गता दीप्तिः । क्षमा आक्रुष्ट-
स्य ताडितस्य वा अन्तर्याक्रियाऽरुत्पत्तिः—उत्पन्नायां विक्रियायां उपशमनं
अक्रोधः इति अवोचाम । इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेषः । धृतिः
देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकः अन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येन
उत्तमिभूतानि करणानि देहश्च न अवसीदन्ति । शौचं द्विविधं, मृजलकृतं
बाह्यं, आव्यन्तरं च मनोबुद्धयोः नैर्मल्यं मायासागादेकालुप्यमावः; एवं
द्विविधं शौचम् । अद्रोहः परजिघांसाऽभावः अहिंसनम् । नातिमानिता
अत्यर्थं मानः अतिमानः, सः यस्य विद्यते सः अतिमानी, तद्भावः अति-
मानिता, तदभावः नातिमानिता—आत्मनः पूज्यताऽतिशयभावनाऽभाव
इत्यर्थः । भवन्ति अभयादीनि एतदन्तानि सम्पदं अभिजानस्य—कि-
न्निघां संपदम् ?—दैवीं, देवानां वा सम्पत् तां अभिलक्ष्य जातस्य देव-
विभूत्यहंस्य भाविकल्याणस्य इत्यर्थः, हे भारत ! ॥ ३ ॥

अथ इदानीं आमुरी सम्पत् उच्यते—

दम्भो द्रपोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदमासुरीम् ॥ ४ ॥

दम्भः इति ॥ दम्भः धर्मोपनिवृत्तम् । द्रपः विद्याधनम्बजतादिनिमित्तः
उन्मेषः । अतिमानः पूर्वोक्तः । क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परपवचनं—
यथा काणं “बधुष्मान्”, विरूपं “रूपधान्”, हीनाभिजनं “उत्तमा-
भिजनः”—इत्यादि । अज्ञानं च अविधेक्ज्ञानं वर्तव्याकृतव्यादिविषय-
मिध्याप्रत्ययः । अभिजातस्य पार्थ !—किं अभिजातस्त्विति ? आह—
संपदं आसुरीं अमुराणां सम्पत् आसुरीं तौ अभिजातस्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अतयोः सम्पदोः कार्यं उच्यते—

देवीं सम्पद्विमोक्षाय नियन्ध्यायासुरीं मता ।

मा शुचः सम्पदं देवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५ ॥

देवी इति ॥ देवी सम्पत् वा, सा विमोक्षाय संसारबन्धनान् ।
नियन्ध्याय नियतः बन्धः निबन्धः तदर्थं आसुरीं सम्पत् मता अभि-
प्रेता । तथा राक्षसी च । तत्र पदं उक्ते सति अनुगतस्य अन्तर्गतं भावं “किं
अहं आसुरीसम्पद्युक्तः ? किं वा देवीसम्पद्युक्तः ?” इत्येवं आलोचनारूपं
आलक्ष्य आह भगवान्—मा शुचः शोकं मा कार्षीः, सम्पदं देवीं अभि-
जातः असि अभिलक्ष्य जातोऽसि, भाविकल्पणात् त्वं अभि इत्यर्थः, हे
पाण्डव ! ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गा लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ।

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

-- द्वौ इति ॥ द्वौ द्विमनुष्याकौ भूतसर्गा भूतानां मनुष्याणां सर्गां सृष्टौ
भूतसर्गा—सृष्टेते इति सर्गा, भूतान्येव सृष्टयमानानि दैवासुरसम्पद्व्ययुक्तानि
इति द्वौ भूतसर्गा इति उच्यते, ‘इथा ह वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च’
[ष्ट उ. १.३.१.] इति श्रुतेः—लोके अस्मिन्, ससारे इत्यर्थः; सर्वेषां
द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गा इति ? उच्यते—प्रकृतावेव दैवः आसुरः
एव च । उक्तयोरेव पुन अनुवादप्रयोजनं आह—दैवः भूतसर्गा. ‘अभयं
सत्यसंशुद्धिः’ [१६.१.] इत्यादिना विस्तरशः विस्तारप्रकारः प्रोक्तः
कथित, न तु आसुरः विस्तरशः इति । अतः तत्परिवर्तनार्थं आसुरं पार्थ !
मे—म वचनात् उच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय ॥ ६ ॥

आ अभ्यायपरिसमाप्तेः आसुरी सम्पत् प्राग्विशेषणत्वेन प्रदश्यन्ते,
सञ्चारणेन च शक्यन्ते तस्याः परिवर्जनं स्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरामुराः ।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

प्रवृत्तिं इति ॥ प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं, यस्मिन् पुरपार्थसाधने कर्मव्ये
वृत्तिः ता, निवृत्तिं च एतद्विपरीतां, यस्मात् अनर्थहेतोः निवर्तितव्यं सा
नेवृत्तिः तां च, जनाः आसुराः न विदुः न जानन्ति । न केवलं प्राग्वि-
नेवृत्ती एव ते न विदुः—न शौचं नापि च आचारः न सत्यं तेषु
विद्यते—अज्ञौचाः, अनाचाराः, मायाविन, अनृतवादिनो हि आसुराः ॥ ७ ॥

विच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

असत्यं इति ॥ असत्यं यथा वयं अनृतप्रायाः तथा इदं जगत् सर्वं
असत्यं, अप्रतिष्ठं च—न अस्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा, अतः अप्रतिष्ठं च—इति
ते आसुराः जनाः जगत् आहुः अनीश्वरम्—न च धर्माधर्मसम्बन्धेक्षक.
अस्य शासिता ईश्वरः विद्यते इति अतः अनीश्वरं जगत् आहुः । किंच—
अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः अन्योन्यासंपोषात् जगत् सर्वं
सम्भूतम् । किं अन्यत् कामहेतुकं—कामहेतुरेव कामहेतुकम्; किं अन्यत्
जगतः कारणं? न किञ्चित् अदृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः ।
"काम एव प्राणिनां कारणं" इति लोकायतिकदृष्टिः इयम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवन्त्युग्रकर्माणाः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

एतां इति ॥ एतां दृष्टिं अष्टम्य आश्रित्य नष्टात्मानः नष्टस्वभावाः
विप्रपरलोकाधना. अल्पबुद्धयः विषयविषया अर्लंब बुद्धिः येषां ते अल्प-
बुद्धयः प्रभवन्ति उद्भवन्ति उग्रकर्माणाः उग्रकर्माणाः हिंसात्मकाः । क्षयाय
जगतः—'प्रभवन्ति' इति सम्बन्धः। जगतः अहिताः, क्षयवः इत्यर्थः ॥ ९ ॥
ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमाननदान्विताः ।

मोहाहृद्दित्वाऽस्त्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १० ॥

कामं इति ॥ कामं इच्छाविशेषं आश्रित्य अवष्टभ्य दुष्पूरं असम्ब-
 पूरणं दम्भमानमदान्विताः दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदाः तैः
 अन्विताः दम्भमानमदान्विताः मोहात् अविवेकतः गृहीत्वा उपादाय
 असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोकं अशुचिमतः अशुचिनि-
 घ्नतानि तेषां ते अशुचिमतः ॥ १० ॥

किञ्च—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।

कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

चिन्तां इति ॥ चिन्तां अपरिमेयां च, न परिनातुं शक्यते यस्याः
 चिन्तायाः इयत्ता, सा अपरिमेया, तां अपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तां
 उपाश्रिताः, सदा चिन्तापराः इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः, काम्यन्ते
 इति कामाः विषयाः शब्दादयः, तदुपभोगपरमाः 'अयमेव परमः पुरुषार्थो
 यः कामोपभोगः' इत्येवं निश्चितात्मानः, एतावत् इति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

आशापाश इति ॥ आशापाशशतैः आशा एव पाशाः तच्छ्रैः
 आशापाशशतैः बद्धाः नियन्त्रिताः सन्तः सर्वतः आकृष्यमाणाः, कामक्रोध-
 परायणाः कामक्रोधौ परं अयत्नं आभयः तेषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते
 चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्माथं अन्यायेन परस्वाप-
 हरणादिना इत्यर्थः—किं?—अर्थसञ्चयान् अर्थप्रचयान् ॥ १२ ॥

ईददाश्च तेषां अभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तादमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इदं इति ॥ इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धम् । इदं च अन्यत्
 प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरम् । इदं च अस्ति इदमपि मे भविष्यति
 आगामिनि संवत्सरे पुनः धनं, तेन अहं धनी विख्यातः भविष्यामि इति ॥१३॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥ १४ ॥

असौ मया इति ॥ असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुः ।

हनिष्ये च अपरान् अन्यान् वराकान् अपि । किं एते करिष्यन्ति तपस्विनः ?
परयाऽपि नास्ति मत्तुल्यः । कथम्?—ईश्वरः अहं, अहं भोगी । सर्व-
प्रज्ञेण च सिद्धः अहं सम्पन्नः पुत्रैः नपुत्रैः, न केवलं मानुषः, बलवान्
सुखी च अहमेव ॥ १४ ॥

आह्वयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

आह्वयः इति ॥ आह्वयः धनेन, अभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वा-
दिमम्पन्नः—तेनापि न मम तुल्यः अस्ति कश्चित् । कः अन्यः अस्ति सदृशः
तुल्यः मया ? किं च—यक्ष्ये यागेनापि अन्यान् अभिभाविष्यामि, दास्यामि
नदादिभ्यः, मोदिष्ये हर्षं च अतिशयं प्राप्स्यामि, इति एवं अज्ञानवि-
मोहिताः अज्ञानेन विमोहिताः विविधं अविचेकभावं आपन्नाः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

अनेक इति ॥ अनेकचित्तविभ्रान्ताः उक्तप्रकारैः अनेकैः चित्तैः
विविधं भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः ; मोहजालसमावृताः मोहः अवि-
चेकः अज्ञानं, तदेव जालमिव आवरणारम्भकत्वात्, तेन समावृताः । प्रसक्ताः
कामभोगेषु नतैव निपण्णाः सन्तः तेन उपचितकल्मषाः पतन्ति नरके
अशुचौ वैतरण्यादां ॥ १६ ॥

आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

आत्म इति ॥ आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव
सम्भाविताः आत्मसम्भाविताः, न साधुभिः । स्तब्धाः अप्रणतात्मानः ।
धनमानमदान्विताः धननिमित्तः मानः मदश्च, ताभ्यां धनमानमदाभ्यां
अन्विताः । यजन्ते नामयज्ञैः नाममात्रैः यज्ञैः ते दम्भेन धर्मध्वजितया
अविधिपूर्वकं विधिविहितान्नेतिकर्तव्यतारहितम् ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं द्रुपं कामं क्रोधं च सन्धिनाः ।

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विपन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहङ्कारं इति ॥ अहङ्कारं अहङ्करणं अहङ्कारः—विषयमानैः अविषय-
मानैश्च गुणैः आत्मनि अप्यारोपितैः विशिष्टमात्मानं “अहं” इति मन्यते

स अहङ्कार अविद्याएव कष्टम, सर्वदापाणा मूल स्वानर्थप्रवृत्तीना च,
तम् । तथा यत् पराभिभवनिमित्त कामगगान्धितम् । द्वेष-द्वेषो नाम यत्
उद्भवे धर्मं अतिश्रामताति स अथ अन्न करणाभय दोषविशेष । काम
रुचान्निविषयम् । क्रोध अनिष्टविषयम्—एतान् अन्याश्च महतो दोषान्
साश्रिता । किं च-ते मा इक्षर आमपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च त्
बुद्धिकर्ममाक्षिभूत नां प्रद्विषन्त, मच्छामनातिचाने व प्रद्वेष त कुर्वन्
अभ्यसूयका सन्मागस्थाना गुणेषु असहमाना ॥ १८ ॥

तानह द्विषत क्रूरान् ससारेषु नराधमान् ।

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

तानह इति ॥ तान् अह सन्मागप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिण द्विषता
च मा क्रूरान् ससारेषु एव अतस्त्वरक्तसारमागेषु नराधमान् अधर्म
दोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्र सन्तत अशुभान् अनुभक्तं
कारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रादिहादि योनिषु—' क्षिपामि '
इत्यनन्त सम्बन्ध ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापना मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्येव कौन्तेय ततो यान्न्यधमा गतिम् ॥ २० ॥

आसुरा इति ॥ आसुरीं योनिं आपना प्रतिपन्ना मूढा अवि
वेकिन जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोगहुलाम्बव योनिषु पायमाना
अथा गच्छत मूढा मा इक्षर अप्राप्य अनामाद्य एव, हे कौन्तेय ।
तत् एतदादि यान्ति अधमा गतिं निवृष्टतमा गतिम् । ' मा अ
प्राप्येव उति-न प्राप्त का चिदपि आशङ्का अस्ति, अत -माच्छ्रमाधुनाग
प्राप्त अप्राप्य इत्यर्थे ॥ २० ॥

मर्त्या अमुया सम्पद मथप अथ उच्यते, यास्मिन् त्रिविध सर्व
आसुरीसम्पन्न अनन्तोऽपि भन्नभयति । यपरिहारण परित्ततश्च भवति,
यत् मृत सर्वस्य अनधस्य, तत् एतत् उच्यते—

त्रिविध नरकस्येद् द्वार नाशनमात्मन ।

काम क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नय त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविध इति ॥ त्रिविध त्रिप्रकार नरकस्य प्राप्ता द्वार नाशन
आत्मन, यत् द्वार त्रिविधत्वं नश्यति आत्मा, कस्मैचित् पुरुषार्थाय

क्रोधो न भवति ह्येतत् उच्यते ' द्वारं नाशनमात्मनः ' इति । कि
तत् ?—कामः क्रोधः तथा लोभः । तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत् ।
यतः एतत् द्वारं नाशनं आत्मनः, तस्मात् कामादिष्वयं एतत् त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरैः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतैः इति ॥ एतैः विमुक्तः कौन्तेय ! तमोद्वारैः तमसः नरकस्य
दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः नैः एतैः त्रिभिः विमुक्तः नरः आ
चरति अनुतिष्ठति—किं ?—आत्मनः श्रेयः । दय्यतिषद् पूर्व न आचचार,
तदपगमात् आचरति । ततः नदाचरणात् याति परां गतिं, मोक्षमपि
इति ॥ २२ ॥

सर्वस्य एतस्य आसुरासंपत्परिवर्जनस्य श्रेयसाचरणस्य च शास्त्रं
कारणम् । शास्त्रप्रमाणात् उभयं शक्यं कर्तुं, न अन्यथा । अतः—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

यः इति ॥ यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-
ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधात्कथं उत्सृज्य न्यक्त्वा वर्तते कामकारतः काम-
युक्तः सन्, न सः सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतां अवाप्नोति, न अपि अस्मिन्
लोके सुखं, न अपि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिष्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपाद्विभाग-
योगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव
कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतः ज्ञात्वा बुद्ध्वा
शास्त्रविधानोक्तं विधिः विधानं, शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानं,

“ कुर्यात्, न कुर्यात् ” इत्येवंलक्षणं, तेन उक्तं स्वकर्म यत् तत् कर्तुं
इह अर्हसि-‘ इह ’ इति कर्माधिहारभूमिप्रदर्शनार्थे इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजानकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य- ।
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये देवामु-
संपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

[अद्वात्रयविभागयोगः]

‘ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते ’ इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रभवाभिः
अर्जुनः उवाच—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये इति ॥ ये केचित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुति-
स्मृतिशास्त्रचोदनां उत्सृज्य परिलग्न्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धया
अन्विताः श्रद्धया आस्तिक्यबहुल्या अन्विताः सयुक्ताः सन्तः—श्रुतिलक्षणं
स्मृतिलक्षणं वा क्वचित् शास्त्रविधिं अपश्यन्तः वृद्धव्यवहारदर्शनादेव
अध्वानतया ये देवादीन् पूजयन्ति ते इह ‘ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य
यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ’ इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचिद् शास्त्रविधिं
उपलभमाना एव तं उत्सृज्य भयथाविधिं देवादीन् पूजयन्ति ते इह “ ये
शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते ” इति न परिगृह्यन्ते । कस्माद्?—श्रद्धया
अन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चित् शास्त्रं पश्यन्त एव तत्
उत्सृज्य अध्वानतया तद्विहितार्थां देवादिपूजायां श्रद्धया अन्विताः प्रवर्तन्ते
इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्, तस्मात् पूर्वोक्ता एव “ ये शास्त्रविधि-

मुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्यिताः' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषां पृथग्भूतानां निष्ठा तु अवस्थान का कृष्ण!—सत्त्वं आहो रजःतमः, किं सत्त्वं निष्ठा अवस्थान, आहोस्वित् रज, अथवा तम इति? । एतत् उक्तं भवति— या तेषां देवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी आहोस्वित् राजसी, उत तामसी इति? ॥ १ ॥

सामान्यविषय प्रश्नः न अप्रविभज्य प्रतिवचन अर्हतीति श्रीभगवान् उवाच—
श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा इति ॥ त्रिविधा विप्रकरा भवति श्रद्धा—यस्या निष्ठाया त्व गृह्यसि—देहिनां शरीरिणा सा स्वभावजा—जन्मान्तरवृत्तधर्मादि-सत्त्वार मरणकाले अभिव्यक्तः “स्वभाव ” उच्यते, ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सधनिर्मुक्ता देवपूजादिविषया । राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्ष-पूजादिविषया । तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेक्षिषाच्चादिपूजादिविषया । पृथ त्रिविधा तां उच्यमाना श्रद्धा शृणु अवधारय ॥ २ ॥

सा इयं त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वम्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव स ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा इति ॥ सत्त्वानुरूपा विशिष्टसस्कारोपेतान्त करणानु-स्या सर्वम्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत! । यदि एव तत किं स्यादिति? उच्यते—श्रद्धामयः श्रद्धाप्राय श्रयं पुरुष. समी जीव । कथं!—यः यच्छ्रद्धः, या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव सः जीव ॥ ३ ॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठा अनुमेया इत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते इति ॥ यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्विष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान् भूतगणांश्च सत्समातृकार्दीश्च अन्ये यजन्ते तामसाः जनाः ॥ ४ ॥

एव कार्यतो निर्णीता सखादिनिष्ठा शास्त्रविध्युत्सर्गं । तत्र कश्चिद्देव
सहस्रेषु देवपूजादिपर सत्त्विनिष्ठो भवति, बाहुरयेन तु रजोनिष्ठा तमो-
निष्ठाश्चैत्र प्राणिनो भवन्ति । कथम्?—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।

दम्भाहङ्कारसयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

अशास्त्र इति ॥ अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितं घोरं पाटाकर
प्राणिना आत्मनश्च तपः तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनाः । ते च दम्भाहङ्कार
सयुक्ता, दम्भश्च अहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ, ताम्या सयुक्ता दम्भाहङ्कार-
सयुक्ता, कामरागबलान्विताः कामश्च रागश्च कामरागौ, तत्कृत बल काम-
रागबलं, तेन अन्विता, कामरागबलान्विता, कामरागबलैर्वा अन्विता ॥५॥

कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।

मां चैवान्त शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्तः इति ॥ कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्त शरीरस्थं भूतग्रामं
करणममुदाय अचेतसः अविवेकिन मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूत अन्त-
शरीरस्थं नारायण कर्शयन्त—मदनुशासनावरणमेव मत्कर्शनं—तान्
विद्धि आसुरनिश्चयान्, आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चया तान्
परिहरणार्थं विद्धि इति उपदेश ॥ ६ ॥

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गप्रयरूपेण भिन्नानां यथाश्रम सात्त्विक-
राजसतामसपुरषप्रियरवप्रदर्शनं इह क्रियते—रस्यस्निग्धाद्रिषु आहारविशेषेषु
आत्मनः प्रात्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्त्वं तामसत्त्वं च बुद्ध्या रज-
स्तमोलिङ्गानां आहाराणां परिवर्जनार्थं मत्स्वलिङ्गानां च उपादानार्थम् । तथा
यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधव्यप्रतिपादनं इह “ राजसतामसान्
बुद्ध्या कथं नु नाम परित्यजेत्, सात्त्विकानेषु अनुतिष्ठेत् ” इत्येवमर्थम् । आह-

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारः इति ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तु प्राणिन त्रिविधो
भवति प्रियः इष्ट, तथा यज्ञ, तथा तप, तथा दानम् । तेषां आहा-
रार्दानां भेदं इमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वयलारोग्यमुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकाप्रियाः ॥ ८ ॥

आयुः इति ॥ आयुश्च मरुं च बलं च आरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च
आयुःसत्त्वयलारोग्यमुखप्रीतयः तासां आयुःसत्त्वादीनां विवर्धनाः आयु-
स्सत्त्वयलारोग्यमुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः
बृंहवन्तः, स्थिराः चिरकालस्थायिनः वेहे, हृद्याः हृदयप्रियाः आहाराः
सात्त्विकाप्रियाः सात्त्विकस्य इष्टाः ॥ ८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

कटु इति ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः—इत्यत्र
भक्तिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योग्यः, ' अतिकटुः ', ' अतितीक्ष्णः ' इत्येवं—
कटुश्च अम्लश्च लवणश्च अत्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च ते आहाराः
राजसस्य इष्टाः, दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं च शोकं च आमयं च
प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युपितं च यत् ।

उच्छिष्टमपि आमैर्ध्यं भोजनं तामसाप्रियम् ॥ १० ॥

यातयामं इति ॥ यातयामं मन्दपक्वं, निर्वर्णस्य गतरसशब्देन
उक्तत्वात् । गतरसं रसवियुक्तम्, पूति दुर्गन्धि, पर्युपितं च पक्वं सत्
राम्यन्तरिनं च यत्, उच्छिष्टमपि भुक्तशिष्टं उच्छिष्टं, आमैर्ध्यं अयज्ञाहं,
भोजनं इष्टं तामसाप्रियम् ॥ १० ॥

अथ हृदानी यज्ञः त्रिविधः उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

अफल इति ॥ अफलाकाङ्क्षिभिः अफलार्थिभिः यज्ञः विधि-
दृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यः यज्ञः इज्यते निर्वर्ण्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूप-
निर्वर्णनमैव कार्यं इति मनः समाधाय, ' न अनेन पुण्यार्थो मम कर्तव्यः '
इत्येवं निश्चित्य, सः सात्त्विकः यज्ञः उच्यते ॥ ११ ॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरतश्रेष्ठ ते यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

अभिसंधाय इति ॥ अभिसन्धाय तु उद्दिश्य फलं दम्भार्थ-
मपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टाग्निं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीनं इति ॥ विधिहीनं यथाचोदितविपरीतं, असृष्टाग्निं
ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तं अन्नं यस्मिन् यज्ञे सः असृष्टाग्निः; तं असृष्टाग्निं,
मन्त्रहीनं स्वरतो वर्णतो वा वियुक्तं मन्त्रहीनम्, अदक्षिणं उक्तदक्षिणा-
रहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्गुणं कथ-
यन्ति ॥ १३ ॥

अथ इदानीं तपः त्रिविधं उच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमर्हिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

देव इति ॥ देवाश्च द्विजाश्च गुरुवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञाः,
तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचं, मार्जवं ऋजुत्वं, ब्रह्मचर्यं
अर्हिंसा च शरीरनिर्वारणं शारीरं शरीरप्रधानं सर्वरेव—कार्यकरणैः कर्त्रो-
दिभिः साध्यं शारीरं तपः उच्यते—' पञ्चैने तस्य हेतवः ' [१८.१५]
इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

अनुद्वेग इति ॥ अनुद्वेगकरं प्राणिनां अदुःखकरं वाक्यं सत्यं
प्रियहितं च यत्—प्रियहिते दृष्टादृष्टाय । अनुद्वेगकरत्वादिभिः धर्मैः
वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयाधः चशब्दः । परमप्यायनार्थं
प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगरुत्त्वानां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा
हीनता स्याद्यदि, न तत् वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्य हृत्तरेषां अन्य-
तमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्य-
स्यापि हृत्तरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् ।
तथा द्वितवाक्यस्यापि हृत्तरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न
वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनः तत् तपः ?—यत् सत्यं वाक्यं अनुद्वेगकरं प्रियं
हितं च तत् तपः वाङ्मयं, यथा “ शान्तो भव वन्स !, स्वाध्यायं योगं

अनुतिष्ठ, तथा ते श्रेयो भवित्यसि " इति । स्वाध्यायान्यसनं चैव
यथाविधि घाङ्मयं तपः उच्यते ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्यं मौनमात्मविनिग्रहः ।

भावसंगुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मनः इति ॥ मनःप्रसादः मनसः प्रशान्तिः, स्वच्छतापादनं प्रसादः ।
सौम्यत्यं—यत् सौमनस्यं आहुः—मुखादिप्रसादादिकायोंशेषा अन्तःकरण-
स्य वृत्तिः । मौनं—वाङ्मयमोऽपि मनःसंयमपूर्वको भवति इति कारणेण
कारणं उच्यते मनःसंयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहः—मनोनिरोधः
श्रवतं सामान्यरूपः आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसः संयमः मौनं,
इति विशेषः । भावसंगुद्धिः—परैः व्यवहारकाले अमायाविरवं भाव-
संगुद्धिः । इत्येतत् तपः मानसं उच्यते ॥ १६ ॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपः तप्तं नरैः सत्त्वादिगुणभेदेन
कथं त्रिविधं भवतीति ? उच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ।

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

श्रद्धया इति ॥ श्रद्धया अस्तिस्यबुद्ध्या परया प्रकृत्या तप्तं अनुष्ठितं
तपः तत् प्रकृतं त्रिविधं तिस्रकारं प्रविष्टान् नरैः अनुष्ठितभिः अफला-
काङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैः युक्तैः समाहितैः—यत् ईदृशं तपः तत्
सात्त्विकं सत्त्विनिवृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥ १८ ॥

सत्कार इति ॥ सत्कारः साधुकारः "साधुः अयं तपस्वी ब्राह्मणः"
इत्येवमर्थं, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादिः तदर्थं, पूजा पादप्रक्षालना-
र्चनाशयितृवादि तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं, दम्भेन चैव यत्
क्रियते तपः तत् इह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलात्वेन
अधुवम् ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।

परस्योत्सादनार्थं वा तन्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

मूढ इति ॥ मूढग्राहेण अविवेकनिश्चयेन आत्मनः पीडया यत्

क्रियते तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत् तामसं तपः
उदाहृतम् ॥ १९ ॥

इदानीं दानत्रैत्रिष्य उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यं इति ॥ दातव्यमिति एव मनः कृत्वा यत् दानं दीयते
अनुपकारिणे प्रत्युपकारात्ममर्थोय, समर्थोयापि निरपेक्ष दीयते, देशे पुण्ये
कुरुक्षेत्रादी, काले मघान्त्यादौ, पात्रे च पद्भ्यविद्वेदपारगे इत्यादी, तत्
दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

यत्तु इति ॥ यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं, काले तु अथ मा प्रत्युपकारे-
ष्यतात्वेवमर्थं, फलं वा, अस्य दानस्य मे भविष्यति अदृष्ट इति, तत् उद्दिश्य
पुनः दीयते च परिक्लिष्टं वेदमयुक्त, तत् दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

अस्तकृतमयघातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेश इति ॥ अदेशकाले अदेशो अपुण्यदेशो म्लेच्छानुच्यादिसर्काणो,
अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रत्याते मन्त्राभ्यादिविशेषरहिते, अपात्रेभ्यश्च मूर्ख-
नस्करादिभ्यः, देशादिमपत्तौ वा अस्तकृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितं
अवघातं पात्रपरिभवयुक्तं च यत् दानं, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ २२ ॥

यज्ञदानतपः प्रभृतीनां मादृष्यकरणाय अर्थ उपदेश उच्यते—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणश्चिद्विधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यन्नाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

ॐ इति ॥ ॐ तत् सन् इति एव निर्देशः निर्दिश्यते अनेनेति
निर्देश त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतः चिन्मिन्न वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः ।
ब्राह्मणाः तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यन्नाश्च विहिताः निर्मिताः
पुरा एवं—इति निर्देशस्तुन्वर्थ उच्यते ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्तन्ते विधानोक्तः, ततत ब्रह्मयादिनाम् ॥ २४ ॥

तस्मात् इति ॥ तस्मात् 'ॐ' इति उदाहृत्य उच्चार्य यज्ञदान-
तपःक्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः
मन्तं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

तत् इति ॥ 'तत्' इति अनभिसन्धाय—'तत्' इति ब्रह्माभिधानं
उच्चार्य, अनभिसन्धाय च यज्ञादिकर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रियाः चतुक्रियाश्च
तपः क्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादि-
ब्रह्मणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः मोक्षार्थिभिः सुसुधुभिः ॥ २५ ॥

ॐ तच्छब्दयोः विनियोगः उक्तः । अथ इदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः
कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

सद्भावे इति ॥ सद्भावे असतः सद्भावे, यथा अधिष्ठातृत्वात् पुत्रस्य
जन्मनि, तथा साधुभावे च असद्गुणस्य अमाधोः सद्गुणता साधुभावः
तस्मिन् साधुभावे च 'सत्' इत्येतत् अभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते अभिधीयते ।
प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यते
इत्येतत् ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे इति ॥ यज्ञे यज्ञकर्मणि वा स्थितिः, तपसि च वा स्थितिः,
दाने च वा स्थितिः, सा 'सत्' इति च उच्यते विद्वद्भिः । कर्म च
एव तदर्थीयं यज्ञदानतपोऽर्थीयं—अथवा यस्य अभिधानप्रयं प्रकृतं तदर्थीयं
ईश्वरार्थीयं इत्येतत्, 'सत्' इत्येव अभिधीयते ॥

तत् पतत् यज्ञदानतपआदि कर्म असात्त्विकं विगुणमपि अद्वापूर्वकं
ब्रह्मणः अभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति ॥ २७ ॥

तत्र च सर्वत्र अद्वाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्, तस्मात्—

अथद्वया द्रुतं दत्तं तपस्तप्तं द्रुतं च यत् ।

अन्वदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रधां संहितायां वैष्यासिक्त्यां
भोष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धाप्रयविभागयोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥

अश्रद्धया इति ॥ अश्रद्धया हृतं हवनं कृतं, अश्रद्धया दत्तं ब्राह्मणेभ्यः,
अश्रद्धया तपः तप्तं अनुष्ठितं, तथा अश्रद्धयैव कृतं च यत् स्तुतिनमस्कारादि,
तत् सर्वं 'असत्' इति उच्यते—मध्याप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्—पार्थ !
न च तत् बहुलायासमपि प्रेत्य फलाय, नोऽपि इहायं, साधुभिः निन्दित-
त्वात् इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिमाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धाप्रय-
विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

(मोक्षसंन्यासयोगः)

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थः भस्मिन् अध्याये उपसंहृत्य सर्वं च
वेदाथो घक्तव्यः इत्येवमर्थः अर्थः अध्यायः आरम्भते । सर्वेषु हि अर्ततिषु
अध्यायेषु उक्तः अर्थः भस्मिन् अध्याये अवगम्यते । अर्जुनस्तु सन्यासत्याग-
शब्दार्थयोरेव विशेषबुभुक्षुः उवाच—

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिपूदन ॥ १ ॥

संन्यासस्य इति ॥ संन्यासस्य—संन्यासशब्दार्थस्य इत्येतत्—
हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य भावः तस्यं, याथात्म्यमित्येतत्, इच्छामि

दितुं शक्तुः त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्फोषयेत्, हृद्योक्तेः ! पृथक्
 हरेतरविभागतः, फेदिनिपूदन ! केशिनामा ह्यच्छन्ना कश्चित् असुरः,
 तं निपूदितवान् भगवान् वायुदेवः, तेन तद्वाङ्मा मन्त्रोध्यते अर्जुनेन ॥ १ ॥
 संन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ, न मिलुंठितार्थौ, पूर्वेषु अध्याये-
 शुः । अतः अर्जुनाय पृष्टवने तत्रिर्णयाय भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कथयो विदुः ।

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

काम्यानां इति ॥ काम्यानां अश्वमेधादानां कर्मणां न्यासं परि-
 त्यागं संन्यासं संन्यासशब्दार्थं, अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अननुष्ठानं, कथयः
 पण्डिताः क्वचित् विदुः विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानां अनुष्ठीयमानानां
 सर्वकर्मणां आत्मसम्यन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफल-
 त्यागः तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः ।
 यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वा अर्थः चक्षुष्यः, सर्वथा परित्याग-
 मात्रं संन्यासपरित्यागशब्दयोः एकः अर्थः स्यात्, न घटपटनद्वयाविव जात्यन्तर-
 भूतार्थौ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्ति इति आहुः । कथं
 त्यते तेषां फलत्यागः, यथा चन्ध्यायाः पुत्रत्यागः ?

नैष दोषः, नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलव्यत्यस्य दृष्टत्वात् ।
 स्थिति हि भगवान् ' धनिष्टमिष्टं मिश्रं च ' [१८.१२] इति, ' न तु
 संन्यासिनां ' [१८.१२] इति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफला-
 तन्मन्थं दर्शयन् असंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं ' भवत्यत्यागिनां प्रैत्य'
 [१८.१२] इति दर्शयति ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।

यद्भद्रानतपःकर्म न त्याज्यमिति व्यापरे ॥ ३ ॥

त्याज्यं इति ॥ त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत् दोषः अस्य अस्तीति
 दोषवत्—किं तत्?—कर्म, यन्धेहेतुनात् सर्वमेव । भगवता—दोषः यथा
 रागादिः त्याज्यते, तथा त्याज्यं इति पर्ये कर्म प्राहुः मनीषिणः पण्डिताः
 साहुधानिष्टं आश्रिताः, अविद्वानां कर्मिणामपि इति । गर्भव यद्भद्रान-

तपःकर्म न त्याज्यं इति च अपरे ॥

कर्मिणः एव अधिकृताः, तान् अपेक्ष्य पते विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता' [३.३] इति कर्माधिकारात् अपेक्षताः ये, न तान् प्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेन योगिनां' [३.३] इति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठाः विचार्यन्तां इति ।

न, तेषां मोहदुःखनिमित्तवागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं साद्गुणाः आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतः ते न कायक्लेशदुःखभयान् कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्मणि आत्मनि पश्यन्ति, येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किञ्चिन् करोमि' [५.८] इति हि ते संन्यस्यन्ति । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' [५.१३] इत्यादिभिः तत्रविदः संन्यासप्रकारः उक्तः । तस्मात् ये अन्ये अधिकृताः कर्मणि अनात्मविदः, तेषां च मोहनिमित्तः त्यागः सम्भवति कायक्लेशभयाच्च, ते पूव तामयाः त्यागिनः राजसाश्च इति निन्द्यन्ते, कर्मिणां अनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थः; 'सर्वोत्सर्गपरित्यागी'... मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' [१२.१६-१७] इति गुणगीतलक्षणे च परमार्थसंन्यासिनः विशेषितत्वात् । वदति च 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' [१८.५०] इति । तस्मात् ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनः न इह विद्यक्षिताः । कर्मफलत्यागः एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया संन्यासः उच्यते, न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यासः ॥

सर्वकर्मसंन्यासामम्भवे च 'न हि देहभृता' [१८.११] इति हेतुवचनात् मुख्य एव इति चेत्—

न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थात् । यथा 'त्यागाच्छान्तिरनन्तरं' [१२.१२] इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव, यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्वे अर्जुनं अर्शं प्रति विधानात्; तथा इदमपि 'न हि देहभृता शक्यं' [१८.११] इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थः; न 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य

नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' [५.१३] इत्यस्य पक्षस्य अपवादं केनचित्
दर्शयितुं शक्यम् । तस्मान् कर्मणि अधिकृतान् प्रत्येव एव संन्यासं याग
विकल्पम् । ये तु परमाधर्मादिनां साक्षात्, तेषां चाननिष्ठायां भवत्संन्यास
संन्यासलक्षणायां अधिकारः, न अन्यत्र इति न तैः विकल्पाहा । तत्र उप-
पादित अस्माभिः 'वेदादिनादिनां' [२.२१] इत्यस्मिन् प्रदत्ते, तृताया
है च ॥ ३ ॥

तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चय इति ॥ निश्चयं शृणु अत्रारय मे मम वचनात् तत्र त्यागे
यागसंन्यासविकल्पे यथादेशतः भरतसत्तम ! भरतानां माधुतम ! त्यागो
हि—त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि यः अथ म एव एवाति अभिप्रय आह
'त्यागो हि' इति—पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः त्रिप्रकारः ताममादिप्रकारैः
सप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक् कथितः । यस्मात् ताममादिभेदेन त्याग
संन्यासशब्दवाच्यं अर्थं अधिकृतस्य कर्मिणः अन्तःसत्तस्य त्रिविधं सम्भवति,
न परमाधर्मादिनां, इत्ययमर्थः तुज्ञानं तस्मात् अत्र नच न अन्यं वक्तुं
शक्यम् । तस्मात् निश्चयं परमाधर्माद्यर्थविषयं अध्यवसाय एव म मत्तं
शृणु ॥ ४ ॥

कः पुनः अस्मै निश्चयः ? इति आह—

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

यज्ञ इति ॥ यज्ञं दानं तप इत्येतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न
त्याज्यं, कार्यं करणाय एव तत् । कस्मात् ? यज्ञं दानं तपश्चैव
पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिस्तथानां इत्येतत् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्मणि मङ्गल्यकत्वात् फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपि इति ॥ एतान्यपि तु कर्मणि यज्ञदानतपसि पावनानि
उक्तानि मङ्गलात्मकं तपुस्त्यक्त्वात् फलानि च तेषां परित्यज्य कर्तव्यानि
इति अनुष्ठयानि इति मे मत्तं निश्चितं मतं उत्तमम् ॥

‘निश्चय शृणु मे तत्र’ [१८ ४] इति प्रतिज्ञाय, पावनत्व च हेतुं उक्त्वा, ‘एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि’ इत्येतत् ‘निश्चित मतमुत्तमं’ इति प्रतिज्ञानाधोपसहार एव, न अपूर्वायै वचन ‘एतान्यपि’ इति, प्रकृत सखिदृष्टाधोपपत्ते । सामद्भ्यस्य फलाधिना बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्तव्यानि इति अपिश द्रस्य अर्थ । न तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य ‘एतान्यपि’ इति उच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति—नि याना कर्मणा फलाभावात् ‘सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च’ इति न उपपद्यते । अत ‘एतान्यपि’ इति यानि काम्यानि कर्माणि निरपेक्ष्य अन्यानि, एतानि अपि कर्तव्यानि, यज्ञदानतपामि नित्यानि इति ॥

तत् अमत्, नित्यानामपि कर्मणा इह फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात् ‘यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि’ इत्यादिना वचनेन । कर्माणि बन्धहेतुत्वात्प्रादृष्ट्या विहासो मुमुक्षो कृत काम्येषु प्रसङ्ग ‘दूरेण ह्यनर कर्म’ [२ ४९] इति च निन्दितत्वत्, ‘कर्मणोऽन्यत्र’ [३ ९] इति च काम्यकर्मणा बन्धहेतुस्य निश्चितत्वात् ‘त्रैगुण्यधिपया वेदा’ [२ ४५] ‘नैविद्या मां सोमपा’ [९ २०] ‘क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विवशन्ति’ [९ २१] इति च, दूरव्यवहितत्वाच्च, न काम्येषु ‘एतान्यपि’ इति व्यपदेश ॥ ६ ॥

तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षो—

नियतस्य तु सन्यास. धर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागन्तामस परिकीर्तित ॥ ७ ॥

नियतस्य इति ॥ नियतस्य तु नियतस्य सन्यास परित्याग कर्मण न उपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्टत्वात् । मोहात् अज्ञानतस्य नित्यस्य परित्याग—नियत च अवश्य कर्तव्य, त्यज्यते इति निश्चयपिद्ध, अत मोहविभित्त परित्याग—तामस्य परिकीर्तित मोहस्य म इति ॥ ७ ॥

१७ रामित्येव यन्धर्मं कायज्ञेशभयात्त्यजेत् ।

१८ एतावा राजस्य त्याग नैव त्यागफल लभेत् ॥ ८ ॥

दुःखं इति ॥ दुःखं इति एव यत् कर्म फायल्लेशभयात् शरीर-
दुःखभयाद् व्यजेत् परित्यजेत्, सः कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्य त्यागं
चैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षार्थं न लभेत
नैव लभेत ॥ ८ ॥

कः पुनः सात्त्विकः त्यागः इति ? आह—

कार्यमित्येष यत्कर्म नियतं नियतेऽर्जुन ।

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

कार्यं इति ॥ कार्यं कर्तव्यं इत्येष यत् कर्म नियतं नित्यं क्रियते
निर्वृत्ये हे अर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं च एव । एतद्—नित्यानां
कर्माणां फलवत्त्वे भगवद्ब्रह्मचरं प्रमाणं अवोचाम । अथ वा—यद्यपि फलं न
श्रूयते नित्यस्य कर्मणः, तथाऽपि नित्यं कर्म कृतं आत्मसंस्कारं प्रत्यवाय-
परिहारं वा फलं करोति आत्मनः इति कल्पसत्येव अत्रः । तत्र तामपि
कल्पनां निवारयति 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन । अतः साधु उक्तं 'सङ्गं
त्यक्त्वा फलं च' इति । सः त्यागः नित्यकर्ममु सङ्गफलपरित्यागः
सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तः मतः अभिप्रे(म)नः ॥

ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतः । तत्र तामसो
राजसश्च उक्तः त्यागः । कथं इह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेन उच्यते ? यथा
त्रयो घाहणाः आगताः, तत्र पदङ्गविदां ही, क्षत्रियः तृतीयः इति, तद्वन् ॥

नैव दोषः, त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य
फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्म-
त्यागनिन्द्या कर्मफलाभिसन्धित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तुयते 'स त्यागः
सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

यस्तु अधिकृतः सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च नित्यं कर्म करोति, तस्य
फलरामादिना अकलुषाक्रियमाणं अन्तःकरणं निरयैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं
विशुध्यति । तत् विशुद्धं प्रसन्नं आत्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव नित्य-
कर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तत्तिष्ठा
स्यात् तत् यत्कथमिति आह—

न द्वेष्टश्चकुशलं कर्म कुशले नानुपजते ।

त्यागी सत्त्वसमाधिष्ठो मेधावी च्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

न द्वेष्टि इति ॥ न द्वेष्टि अकुशलं अशमन काम्य कर्म, शरीरारम्भ
 द्वारेण सत्कारकारण, 'किं अनेन?' इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि
 "सत्त्वशुद्धिजानां पतितत्रिष्टाहेषु चेन माक्षराण इद" इत्येव न अनुपज्जते
 अनुपद्म प्राति च करोति इत्येतत् । क पुन असां? त्यागी, पूर्वोक्तन मङ्ग
 फलत्यागेन तद्वान् त्यागा, य कर्मणि मङ्ग त्यक्त्वा तत्फल च नित्यकर्मानु
 ष्ठीयां स त्यागी । कदा पुन असां अकुशल कर्म न द्वेष्टि, कुशले च न
 अनुपज्जते इति? उच्यते—सत्त्वसमाविष्ट. यदा सत्त्वेन आत्मानाम्भिवेक-
 विज्ञानहेतुना समाविष्ट सत्त्वात्, सयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी
 मेधया आत्मज्ञानलक्षगया प्रज्ञया सयुक्त तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेः
 छिन्नसशयः छिन्न अविचाकृत सशय यस्य "आत्मस्वरूपावस्थानस्यैव"

अदेहभृता देहारमभावरहितेन अशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

किं पुनः तत् प्रयोजनं, यत् सर्वकर्मसंन्यासात् स्वादिति उच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

मधन्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्टं इति ॥ अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रे इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, तात् त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणः धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेकारककल्याणारनिष्पन्नं सत् अविद्याकृतं इन्द्र-जलमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पिं इय—फलगतया लयं अदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनं—तत् पृथक् पृथक्लक्षणं फलं भवति अत्यागिनां अज्ञानां कर्मिणां अपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातात् ऊर्ध्वम् । न तु संन्यासिनां परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिब्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्पददर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबाधं न उन्मूलयति कदाचित् इत्यर्थः । अतः परमार्थदर्शिनः एव अशेषकर्मसंन्यासित्वं सम्भवति, अविद्याऽध्यारोपितत्वात् आत्मनि क्रियाकारकफलानाम् ; न तु अज्ञस्य अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाणि आत्म-त्वेन पश्यतः अशेषकर्मसंन्यासः सम्भवति ॥ १२ ॥

तदेतत् उत्तरैः श्लोकैः दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्च इति ॥ पञ्च एतानि ब्रह्ममाण्डानि हे महाबाहो ! कार-
णानि निर्वर्तकानि । निबोध मे इति उत्तरत्र चेत.समाधानार्थं, वस्तु-
वैषम्यप्रदर्शनार्थं च । तानि, च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तीति—सांख्ये,
ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् सांख्यं=वेदान्तः,
कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम्—कृतं इति कर्म उच्यते, तस्य अन्तः
परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः, कर्मान्तः इत्येतत् । 'याद्यानर्थ उद्-
पाते' [२.४६], 'सर्वे कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते'
[४.३३] इति आत्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतः
तस्मिन् आत्मज्ञानार्थं सांख्ये कृतान्ते=वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि
सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

कानि ज्ञानीति ? उच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टाः देवं चैवाथ पञ्चमम् ॥ १४ ॥

अधिष्ठानं इति ॥ अधिष्ठानं इच्छाद्वेषमुखदुःखज्ञानादीनां अभिव्यक्तिः आशयः अधिष्ठानं शरीरं, तथा कर्ता उपाधिलक्षणः भोक्ता, करणं च श्रोत्रादि शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तत् द्वादशसंख्यं, विविधाश्च पृथक्चेष्टाः धायवीयाः प्राणापानाद्याः, देवं चैव देवमेव च अत्र एतेषु सत्तुर्पु पञ्चमं पञ्चानां पूरणं आदित्यादि चक्षुराद्यनुप्राहकम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीर इति ॥ शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म विभिः एतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वा अशास्त्रीयम् अधर्म्यं यद्यपि निमित्तपित्तचेष्टितादि जीवतहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरैव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरैव ग्रहणेन गृहीतं, पञ्च एते यथोक्ताः तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥

ननु एतानि अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि । कथं उच्यते 'शरीरवाङ्मनोभिः यत् कर्म प्रारभते' इति ?

— नैष दोषः; विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीराद्ययप्रधानं; तद्गतया दर्शनध्वनादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राक्षीकृतं उच्यते शरीरादिभिः आरभ्यते इति । फलकालेऽपि तत्प्रधानैः सत्प्रधानैः भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुषु न विरच्यते इति ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतयुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

तत्र इति ॥ तत्र इति प्रकृतेन सम्बध्यते—एवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः निर्वर्त्यं सति कर्मणि । 'तत्रैवं सति' इति दुर्मतिवत्स्य हेतुष्वेव सम्बध्यते । तत्र एतेषु आत्मानन्यत्वेन अधिष्ठया शक्तिपतेः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारं आत्मानं केवलं श्रुत्वं तु यः पश्यति भविद्वान्—कस्मात्?—वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैः अकृत-

बुद्धित्वात् असंसकृतबुद्धित्वात्—योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावपि अकृतबुद्धिः—अतः अकृतबुद्धित्वात् न सः पश्यति आत्मनः तस्य कर्मणो वा इत्यर्थः । अतः दुर्मतिः, बुद्धिसिता विपरीता दृष्टा अजलं जननमरणप्रतिपात्तेहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मतिः । सः पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकः अनेकं चन्द्रं, यथा वा अग्नेषु धावन्तु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहने उपविष्टः अन्येषु धावन्तु आत्मानं धावन्तन् ॥ १६ ॥

कः पुनः सुमतिः यः सम्यक् पश्यतीति ? उच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निवध्यते ॥ १७ ॥

यस्य इति ॥ यस्य शाखाचार्योपदेशन्यायसंसकृतात्मनः न भवति

अहंकृतः “ अहं कर्ता ” इत्येवंलक्षणः भावः भावना प्रत्ययः—एते एव एव अधिष्ठानादयः अविद्यया आत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, न अहं, अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतः ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ब्रह्मरत्नरतः परः’ [सं. उ. २.१.२] केवलः अविश्रियः इत्येवं पश्यतीति एतन्—बुद्धिः अन्तःकरणं यस्य आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते न अनुशयिनी भवति—“ इदं अहं अकार्यं, तेन अहं नरकं गमिष्यामि ” इत्येवं यस्य बुद्धिः न लिप्यते—सः सुमतिः, सः पश्यति । हत्वा अपि सः इमान् लोकान्, सर्वान् इमान् प्राणिनः इत्यर्थः, न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निवध्यते नापि तत्कार्येण अधर्मफलेन सम्बध्यते ॥

ननु हत्वाऽपि न हन्ति इति विप्रतिपिद्धं उच्यते यद्यपि स्तुतिः ?

नैष दोषः, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या ‘ हन्ता अहं ’ इति लौकिकं दृष्टि आश्रित्य ‘ हत्वाऽपि ’ इति आह; यथादर्शितां पारमार्थिकं दृष्टि आश्रित्य ‘ न हन्ति न निवध्यते ’ इति—एतत् उभयं उपपद्यते एव ॥

ननु अधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येव आत्मा, ‘कर्तारमात्मानं केवलं तु’ [१८.१६] इति ‘केवल’शब्दप्रयोगात् ।

नैष दोषः, आत्मनः अविश्रियस्त्रभावत्वे अधिष्ठानादिभिः संहत-स्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो हि अन्यैः संहतं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृत्वं

स्यात् । न तु अविक्रियस्य आत्मनः केनचित् संहननं अस्ति इति न संभूय
कर्तृत्वं उपपद्यते । अतः केवलत्वं आत्मनः स्वाभाविकमिति केवलशब्दः
अनुवादमात्रम् । अविक्रियत्वं च आत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । “ अ-
विकार्योऽमुच्यते ” [२.१५], “ गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ” [३.२७],
‘ शरीरस्थोऽपि न करोति ’ [१३.३१] इत्यादि असकृत् उपपादितं
गीतास्वैव तावत् । श्रुतिषु च ‘ ध्यायतीव लेलायतीव ’ [घृ. उ. ४.३.७]
इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च—निरवयवं, अपरतन्त्रं, अविक्रियं आत्मतत्त्वं
इति राजमार्गः । विक्रियावश्वान्युपगमेऽपि आत्मनः स्वकीयैव विक्रिया
स्वस्य भवितुं अर्हति, न अधिष्ठानादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि स्युः । न
हि परस्य कर्म परेण अकृतं आगन्तुं अर्हति । य-
नस्य; यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः; यथा वा तलमलिनत्वं बालैः गमितं
अविद्यया न आकाशस्य । तथा अधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेव, न आत्मनः ।
तस्मात् युक्तं उक्तम् “ अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान् न हन्ति न
निग्रह्यते ” इति ।

‘ नायं हन्ति न हन्यते ’ इति प्रतिशय ‘ न जायते ’ इत्यादिहेतु-
वचनेन अविक्रियत्वं आत्मनः उक्त्वा, ‘ वेदाधिनाशिनं ’ [२.१९, २०, २१]
इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रार्थ संक्षेपतः उक्त्वा, मध्ये प्रसारितो,
तत्र तत्र प्रमादं कृत्वा इह उपसंहरति शास्त्रार्थविन्दीकरणाय “ विद्वान् न
हन्ति न निग्रह्यते ” इति ।

एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोप-
पत्तेः संन्यासिनां अनिष्टादि त्रिविध कर्मणः फलं (१८.१२) न भवति इति
उपपन्नं ; तद्विपर्ययाच्च इतरेषां भवति इत्येतच्च अपरिहार्यं इति एषः गीता-
शास्त्रार्थः उपसंहृतः । स एषः सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य
प्रतिपत्तव्यः इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितः अस्माभिः शास्त्रन्यायानु-
सारेण ॥ १७ ॥

अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकं उच्यते—

ज्ञानं श्रेयं परिधाता त्रिविधा कर्मचोदना ।

करणं कर्म कर्तंति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञानं इति ॥ ज्ञानं ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयं अविदोषेण उच्यते

तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सूत्रं उच्यते तथा परिज्ञाता
उपाधिलक्षण अविवेककल्पितं भोक्ता—इति एतत् त्रयं अविशेषेण सर्वं
कर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारात् कर्मत्रोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां
संज्ञिषान्ते हानोपादानादिप्रयोगान् सर्वस्वमारम्भं स्यात् । ततः पञ्चभिः
अधिष्ठानादिभिः आरब्धं वाङ्मनः कायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु
करणादिषु मगूह्यते इत्येतत् उच्यते—करणं त्रियते अनेन इति वाद्य
श्रोत्रादि, अन्तःस्थ बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततमं कर्तुं त्रिषुषा व्याप्यमानम्,
कर्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण, इति त्रिविधं त्रिप्रकार
कर्मसंग्रहः—संगूह्यते अस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः—
कर्म एषु हि त्रिषु समवेति, तेन अथ त्रिविधं कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अथ इदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्परतस्तमो-
गुणभेदेन त्रिविधं भेदं वक्तव्यं इति आरभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिविधं गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञानं इति ॥ ज्ञानं कर्म च—कर्म क्रिया, न कारकं परिभाषिकं
ईप्सिततमं कर्म—कर्ता च निर्वाकं क्रियाणां त्रिधा एव—अवधारणं
गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदोपाधे—गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थः ।
प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने काविले तास्त्रे—एतदपि गुणसंख्याने सत्त्वं
गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव । परमार्थज्ञानैकत्वविषये यद्यपि विरु-
ध्यते, तथाऽपि ते हि काविला गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभिपुङ्गा इति
सत्त्वाश्रमपि वक्ष्यमाणार्थानुत्पन्नेन उपादीयते इति न विरोधः । यथा-
यात् यथाभाष्यं, यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि सत्त्वंज्ञानानि गुण-
भेदकृतानि शृणु, वक्ष्यमाणे अथ मनःसमाधिं कुरु इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधं उच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भाष्यमव्ययमीक्षते ।

अधिभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं त्रिभिः स्वात्स्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेषु इति ॥ सर्वभूतेषु अन्वयादिस्वावरास्तेषु भूतेषु येन
ज्ञानेन एकं भाष्यं यस्तु—भाष्यशब्दं वस्तुवाची, एकं आत्मनस्तु इत्यर्थः—
अव्ययं, न भवेति स्वात्मना स्वधर्मगं वा, कल्प्यं इत्यर्थः, ईक्षते पश्यति

येन ज्ञानेन, तं च भावं आविभक्तं प्रतिदेहं, विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तत् आत्मवस्तु, व्योमवत् निरन्तरमित्यर्थः, तत् ज्ञानं साक्षात् सम्यग्दर्शनं अद्वैतात्मविषयं सात्त्विकं विद्धि इति ॥ २० ॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च इति न साक्षात् संसारोच्छिद्ये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेन इति ॥ पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरं अन्यत्वेन यत् ज्ञानं नानाभावान् भिन्नम् आत्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्न-लक्षणान् इत्यर्थः, वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु—ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः—तत् ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्रमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थयदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत्तु इति ॥ यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एक-स्मिन् कार्ये देहे बहिर्धी प्रतिमादौ सक्तं “ एतावानेन आत्मा ईश्वरो वा, न अतः परं अस्ति ” इति, यथा नम्रक्षय [-धम-] णकादीनां शरीरान्तर्बर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदावादिमात्रम्, इत्येवं एकस्मिन् कार्ये सक्तं अहैतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकं, अतत्त्वार्थवत् अपथाभूतार्थवत् यथाभूतः अर्थः तत्त्वार्थः, सः अस्य ज्ञेयभूतः अस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थ-वत् अतत्त्वार्थवत्—अहैतुस्त्वादेव अल्पं च, अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाद्वा । तत् तामसं उदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनां अधिभेदिनां ईदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

अथ इदानीं कर्मणः त्रैविध्यं उच्यते—

नियतं मङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

नियतं इति ॥ नियतं नित्यं मङ्गरहितं आसक्तिवर्जितं अराग-द्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं, सद्भिपरितं अरागद्वेषतः कृतं, अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलनृष्णः

तद्विपरितेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत् तत् सात्त्विकं उच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहद्वारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तु इति ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुना इत्यर्थः, कर्म साहद्वारेण इति न तद्विज्ञानापेक्षया—किं तर्हि ?—लौकिकभ्रोगत्रियानिरहद्वारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहद्वारः आत्मावित्, न तस्य कामेप्सुन्वबहुलायासकृत्यप्रसक्तिः अस्ति । सात्त्विकरुस्यापि कर्मणः अनात्मवित् साहद्वारः कर्ता, किमुत राजसत्तामसयोः । लोके अनात्मविदपि भ्रोगत्रियो निरहद्वारः उच्यते 'निरहद्वारः अयं ब्राह्मणः' इति तस्मात् तदपेक्षयेव 'साहद्वारेण वा' इति उक्तम् । पुनःशब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्म (कर्त्रा) महता आत्मानेन निर्वर्त्यते, तत् कर्म राजसं उदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्धं इति ॥ अनुबन्धं पश्चात्ताविति यत् वस्तु सः अनुबन्धः उच्यते तं च अनुबन्धं, क्षयं यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयो वा स्यात् तं क्षयं, हिंसां प्राणिवधां(-र्यादां) च, अनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं 'शक्नोति इदं कर्म समापयितुं' इत्येवं आत्मतामस्यम्, इत्येतानि अनुबन्धादीनि अनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहात् अविचेकतः आरभ्यते कर्म यत् तत् तामसं तमोनिर्वृतं उच्यते ॥ २५ ॥

इदानीं वस्तुभेदः उच्यते—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोनिर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

मुक्त इति ॥ मुक्तसङ्गः मुक्तः परित्यक्तः सङ्गः येन सः मुक्तसङ्गः, अनहंवादी न अहंवेदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः धारणः, उत्साहः उत्सवः, ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ असिद्धौ च मित्रासिद्धोः निर्विकारः—क्षेपलं शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्तः न फलरागादिना चः सः निर्विकारः उच्यते । एवमूतः कर्ता च सः सात्त्विकः उच्यते ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्दुग्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

रागी इति ॥ रागी राग अस्य अस्तीति रागा, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी इत्यर्थे, दुग्धः परद्रव्येषु सजातवृष्ण, तीर्थादीं स्तद्रव्या-परित्यागो वा, हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभाव, अशुचिः बाह्याभ्यन्तर-शौचवानित, हर्षशोकान्वितः इष्टप्राप्तं हर्षं, अनिष्टप्राप्ती इष्टवियोगे च शोकः, ताभ्या हर्षशोकाभ्यां अन्वितः सयुक्तं, तस्यैव च कर्मणः सम्पत्ति-विपत्तिभ्यां हर्षशोकौ स्याता, ताभ्यां सयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शटो नैरुतिकोऽलसः ।

विपादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामसः उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्तः शत ॥ अयुक्तः न युक्त असमाहित, प्राकृतः अत्यन्ता ससृज्युद्धि बालमम, स्तब्धः दण्डवत् न नमति कस्मैचित्, शटः मायावी शक्तिगूहनकारी, नैरुतिकः परविभेदनपर (परवृत्तिच्छेदनपर), अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विपादी विपादवान् सर्वदा अवसन्न-स्वभाव, दीर्घसूत्री च कर्तव्यानां दायं प्रसारण, सर्वदा मन्दस्वभाव, यत् अथ शो वा कर्तव्यं तत् भासेनापि न करोति, यश्च पृथग्भूतः स कर्ता तामसः उच्यते ॥ २८ ॥

धुजेभेदं धृतेष्वैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनजय ॥ २९ ॥

धुजेभेदं इति ॥ धुजेः भेदः धृतेष्वैव भेदः गुणतः सत्त्वादिगुणत-त्रिविधं शृणु—इति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानं अशेषेण निरवशेषतः यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतः धनजयः—दिविजये मानुष-देव च प्रभूतं धनं नितवान्, तेन अस्मां धनजयं अर्जुन ॥ २९ ॥

प्रयुक्तं च निरुक्तं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धमोक्षं च यापेत्ति युधिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रयुक्तं च इति ॥ प्रयुक्तिं च प्रवृत्तिं प्रवर्तनं बन्धहेतुं कर्ममार्गः सात्त्विकीहेतुविषय, निरुक्तिं च निवृत्तिं मोक्षहेतुं सन्यासमार्गः—बन्ध-मोक्षसमानवाप्स्यत्यात् प्रयुक्तिनिरुक्ती कर्मसन्यासमार्गौ इति

यया इति ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्च अर्थश्च धर्म-
कामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यमेव
कर्तव्यरूपान् अवधारयति हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेः धारण-
प्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षा च भवति यः पुरुषः, तस्य धृतिः या
सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विपादं मदमेघ च ।

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसीः ॥ ३५ ॥

यया इति ॥ यया स्वप्ने, निद्रां, भयं, शोकं, विपादं
[अवसादं] विगणनां, मदं विषयसेवां आत्मानः बहुगन्धमानः मत्त इव मदं
एव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुञ्चति धारय-
त्येव दुर्मेधाः कुम्भितमेधाः पुरुषः यः, तस्य धृतिः या सा पार्थ !
तामसी [मता] ॥ ३५ ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेदः उक्तः । अथ इदानीं
फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेदः उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं इति ॥ सुखं तु इदानीं त्रिविधं शृणु—समाधानं कुरु इत्ये-
तत्—मे मम भरतर्षभ ! । अभ्यासात् परिचयात् आवृत्तेः रमते रति
प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं
च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिद्य परिणामेऽमृतोपमम् ।

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् इति ॥ यत् तत् सुखं अग्रे पूर्वं प्रथमसंविपाते ज्ञानवैराग्य-
ज्यानसमाधारभूते अत्यन्तायासपूर्वकत्वात् विषमिद्य दुःख्यात्मकं भवति,
परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखं अमृतोपमं, तत् सुखं सात्त्विकं
प्रोक्तं विद्वज्भिः, आत्मनः बुद्धिः आत्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादः नैर्मल्यं
सकलस्य इव स्वच्छता, ततः जातं आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया
या आत्मत्वलभ्यता या बुद्धिः आत्मबुद्धिः, तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमिदमेतत् ॥

३. सा तामसा मता—इति पाठः ।

अवगम्यते—कार्याकार्ये विहितप्रतिपिदे लौकिके वैश्विके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्यकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतन्—इत्य ?—देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टाधीनो कर्मणाम् । भयाभये विभेति अस्मादिति भयं चोरव्याघ्रादि, न भयं अमयं, भयं च अमयं च भयानये, दृष्टादृष्टविषययोः भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । ग्रन्थं सहितुं मूर्खं च सहितुं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेः वृत्तिः ; बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्ति-विशीलः एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

भया इति ॥ यया धर्मं शास्त्रबोधितं, अधर्मं च प्रतिषिद्धं, कार्यं च अकार्यमेव च पूर्णं एव कार्यकार्ये [१८.३०], अयथावत् न यथा-वत् सर्वतः किञ्चिन् न प्रजानाति, बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽधृता ।

सर्वार्थान् विपरीतान्श्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्मं इति ॥ अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितं इति या मन्यते जानाति तमसा आवृता सती, सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतान्श्च विपरीतानेव विजानाति, बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।

योगेनाव्याभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्या इति ॥ धृत्या यया—अव्यभिचारिण्या इति प्रवहितेन सम्बन्धः—धारयते—किं ?—मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि, तेषां क्रियाः वेदाः, ताः उच्छ्रमार्गप्रवृत्तेः धारयते धारयति—धृत्या हि धार्यमाणाः उच्छ्रमार्गविषयाः न भवन्ति—योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या—नित्यसमाध्यनुगतया इत्यर्थः ; एतन् उक्तं भवति—अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धार्यमाणाः योगेन धारयतीति । या एवञ्च धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षो धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

स्मात् सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।

परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

विषय इति ॥ विषयेन्द्रियसंयोगात् जायते यत् सुखं तत् सुखं अग्रे प्रथमक्षणे अमृतोपमं अमृतसत्तं, परिणामे विषमिव, यत्तद्वैषम्य-प्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विषमिव, तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यदग्रे इति ॥ यत् अग्रे च अनुबन्धे च अवमानोत्तरकाले च सुखं मोहनं मोहकरं आत्मनः निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्पिच्छतीति निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं, तत् तामसं उदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अथ हृदानीं प्रकरणोपसंहारायः श्लोकः आरभ्यते—

न तदास्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

न तत् इति ॥ न तत् अस्ति तत् नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्या-दिषु सत्त्वं प्राणिजानं, अन्यथा अग्नि, दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं, प्रकृतिर्जैः प्रकृतितः जातैः पृथिव्याः त्रिभिः गुणैः तत्प्राग्निभिः मुक्तं परि-त्यक्तं यत् स्यात् भवेत्—‘ न तत् अस्ति ’ इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः ॥४०॥

सर्वैः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणालोकः अविद्या-परिकल्पितः सन्तुलः अनर्थः उक्तः, यृक्षरूपकल्पनया च ‘ ऊर्ध्वमूलं ’ [१५.१] इत्यादिना, “ तं च असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं ” [१५.३,४] इति च उक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणामकत्वात् संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां, यथा तद्विद्वत्तः स्यात् तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गतिगान्ध्यायः उपसंहृतव्यः, एतावानेव च सर्ववेदस्पृश्यर्थः पुरपार्थं इच्छन्तिः अनुष्ठेयः इत्येवमर्थं ‘ ब्राह्मणशत्रियविशां ’ इत्यादिः आरभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशाश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशाः, तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च—शूद्राणां असमासकरणं एक-जातिव्ये सति वेदानधिकारात्—हे परन्तप ! कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि—केन ?—स्वभावप्रभवैः गुणैः, स्वभावः ईश्वरस्य प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका माया, सा प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः, तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् ॥

अथ वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रिय-स्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः, प्रशान्त्यैश्वर्येहामृढता-स्वभावदर्शनात् चतुर्णाम् ॥

अथवा—जन्मान्तररुतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्व-कार्याभिमुखत्वेन अभिप्रेक्तः स्वभावः, स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः गुणाः—गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः । “ स्वभावः कारणं ” इति च कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि; कथं उच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति ?

नैव दोषः; शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्ष-यैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षया, इति शास्त्र-प्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि इति उच्यते ॥ ४१ ॥

कानि पुनः तानि कर्माणि इति ? उच्यते—

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विशानमास्तिभ्य व्रह्म कर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शमः इति ॥ शमः दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ [१६.१,२], तपः यथोक्तं शारीरादि [१०.१४-१६], शौचं व्याख्यातम् [१६.३], क्षान्तिः, क्षमा, आर्जयं ऋजुता एव च ज्ञानं विशानं, आस्तिभ्यं आस्तिरुभावः, व्रह्मदानता अगमार्थेषु, व्रह्मकर्म ब्राह्मणतातेः कर्म स्वभावजं—एव उक्त

'स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रथिमकानि' [४१] इति तदेव उक्तं 'स्वभावजं' इति ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शौर्यं इति ॥ शौर्यं शूरस्व भावः, तेजः प्रागल्भ्यं, धृतिः धारणं, मर्यादस्थायु अनवसादः भवति यथा धृत्वा उत्तममितस्व, दाक्ष्यं दक्षस्व भावः, महता प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अय्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चापि अपलायनं अपाङ्गमुत्तमावः शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्च, ईश्वर्य भावः, प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं ईशितव्यान् प्रति, क्षात्रं कर्म क्षत्रिय-नातेः विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शुपिगौरक्ष्यचाण्डिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

शुपि इति ॥ शुपिगौरक्ष्यचाण्डिज्यं शुपिश्च गौरक्ष्यं च चाण्डिज्यं च शुपिगौरक्ष्यचाण्डिज्यं—शुपिः भूमेः त्रिलेखनं, गौरक्ष्यं वाः रक्षतीति गौरक्षः तस्य भावो गौरक्ष्यं पशुपाल्यं इत्यर्थः, चाण्डिज्यं चाण्डिज्यं ऋषिक्रियावि-लक्षणं—वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्या-त्मकं शूद्रपास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां स्मर्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः, 'यणां आध्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशात्कालिकलधर्माद्युत्पन्नवृत्तविचमुत्सर्गपतो जन्म प्रतिपद्यन्ते' [गौ. घ. सू. ११.२९] इत्यादिस्मृतिभ्यः; पुराणे च दर्शितां आध्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणत् । कारणान्तर्गतं इदं ब्रह्ममाणं फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं तन्परः नरः ।

स्वकर्मनिरतः संसिद्धिं यथा चिन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे इति ॥ स्वे स्वे यथाफलक्षणभेदे कर्मणि अभिरतः तन्परः संसिद्धिं स्वकर्मनुष्ठानात् अशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञान-निष्ठायोग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरः अविकृतः पुरः । किं स्वकर्मनुष्ठानत एव साक्षात् संसिद्धिः?—न । कथं तर्हि? स्वकर्मनि-सिद्धिं यथा केन प्रकारेण चिन्दति, तत् शृणु ॥ ४५ ॥

✓ निश्चयानुपपत्ते ॥

किंच—उत्पद्यते इति द्वयणुकादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्ध आहुः । प्राक् उत्पत्तेश्च असत्, पश्चात् कारणव्यापार अपेक्ष्य स्वकारणे परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणैव सम्बन्धेन सम्बन्धते । सम्बद्ध सत् कारणसमवेत सत् भवति । तत्र वक्तव्यं कथं असत्तः स्व कारण भवेत्, सम्बन्धो वा केनचित् स्यात् ? न हि वन्ध्यापुत्रस्य स्वं कारण, सम्बन्धो वा केनचित्, प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ॥

ननु भैवं वैशेषिकैः अभावस्य सम्बन्ध कल्प्यते । द्वयणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणसमवायलक्षण सम्बन्धः सन्नामेव उच्यते इति ॥

न, सम्बन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात् । न हि वैशेषिकैः कुलाल-दण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनां अस्तित्व इष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्ति इच्छन्ति । ततश्च अमत् एव सम्बन्ध पारिदोष्यात् इह भवति ॥

ननु अमतोऽपि समवायलक्षण सम्बन्धो न विरहः ।

न, वन्ध्यापुत्रादीनां अदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारण-सम्बन्धो भवति, न वन्ध्यापुत्रादे, अभावस्य तुल्यत्वेऽपि, इति विशेषः अभावस्य वक्तव्यः । एकस्य अभावः, द्वयोः अभावः, सर्वस्य अभावः, प्रागभावः, प्रध्वसाभावः, इतरेतरभावः, अत्यन्तभावः इति लक्षणतो न केनचित् विशेषो दर्शयितुं शक्यः । अमति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिः घटभाव आपद्यते, सम्बन्धते च भावेन कपालाद्येन स्वकारणेन, सद्यद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वसाभावः अभावत्वे सत्यपि, इति प्रध्वसाद्यभावानां न क्वचित् व्यवहारयोग्यत्वं, प्रागभावस्यैव द्वयणुकादिद्रव्याकारस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं इत्येतत् असमञ्जसं, अभावत्वाविशेषात् अत्यन्तप्रध्वसाभाधयोरेव ॥

ननु नैव अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः उच्यते ।

भावस्यैव तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य चापटापत्तिः । एतद्दपि अभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् ॥

साध्यस्यापि यैः परिणामपक्ष संऽपि अपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गी-करणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते । अभिप्यत्कित्तरोभावाङ्गीकरणेऽपि

अभिभ्यक्तिरौभाद्ययोः विद्यमानत्वाविद्यामानस्वरुपरूपे पूर्ववदेव प्रमाण-
विरोधः ॥

एतेन कारणादयं संस्थानं उत्पत्त्यादि इत्येतदपि प्रासुकम् ॥

पारिशेष्यात्—सत् एकमेव वस्तु अविद्याया उत्पत्तिविनाशादिधर्मैः
प्रनेकधा नटवत् विकल्प्यते इति । इदं भागवतं मतं उक्तं ' नास्ततो
विद्यते भावः ' [२.१६] इत्यस्मिन् श्लोके, सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात्,
व्यभिचाराच्च इतरेषामिति ॥

कथं तर्हि आत्मनः अविक्रियत्वे अक्षोपतः कर्मणः त्यागः न उपपद्यते
इति ?

यदि वस्तुभूताः गुणाः, यदि वा अविद्याकल्पिताः, तद्धर्मैः
कर्म । तत् आत्मनि अविद्याऽप्यारोपितमेव इति अविद्यात् ' न हि कश्चित्
शृणामपि अक्षोपतः हाकुं शक्नोति ' [३.५] इति उक्तम् । विद्वांसु पुनः
विद्याया अविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येव अक्षोपतः कर्म परित्यक्तुं, अविद्याऽ-
प्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । न हि तैमिरिकदृष्ट्या अप्यारोपितस्य
द्विषन्दादेः तिमिरापगमोऽपि शेषः अवतिष्ठते । एवं च सति इदं वचनं उपपन्नं
' सर्वकर्मणि मनसा ' [५.१३] इत्यादि, ' स्ये स्ये कर्मण्यभिरतः
संसिद्धिं लभते नरः ' [१८.४५], ' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानवः ' [१८.४६] इति च ॥ ४८ ॥

या कर्मजा सिद्धिः उक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः
फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिः ज्ञाननिष्ठालक्षणा च फलमेति श्लोकः
आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धिः इति ॥ असक्तबुद्धिः असक्ता सद्गुरहिता बुद्धिः अन्तः-
करणं यस्य सः असक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु,
जितात्मा जितः वशीकृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सः जितात्मा,
विगतस्पृहः विगता स्पृहा कृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगत-
स्पृहः, यः एकन्भूतः आत्मज्ञः सः नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्मणि
यस्मात् निष्कियमज्ञात्मसम्बोधात् सः निष्कर्मा तस्य भावः नैष्कर्म्यं,

नैष्कर्म्यं च तन् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्मन्वस्य वा निष्कियात्म-
रूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः, निष्पत्तिः, तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां
कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन,
तत्पूर्वकेन वा सर्वकर्मसंन्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति । तथा च उक्तं—
' सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव पुन्यं न कारयन्नास्ते ' [५. १३]
इति ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां
सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्य-
लक्षणा सिद्धिः येन क्रमेण भवति तत् वक्तव्यमिति आह—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

सिद्धिं इति ॥ सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणा ईश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादाज्जां
कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः—' सिद्धिं
प्राप्तः ' इति तदनुवादः. उत्तरार्थः । किं तत् उत्तरं, यदर्थः अनुवादः
इति ? उच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानं
आप्नोति, तथा सत् प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिं मे मम वचनात् निबोध
स्वं निश्चयेन अवधारय इत्येतत् । किं विस्तरेण ? न इति आह—
समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ! । यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति ।
अनेन या प्रतिज्ञाता मद्ग्राप्तिः तां हृदंतया दर्शयितुं आह—' निष्ठा
ज्ञानस्य या परा ' इति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिः इत्येतत् । कस्य ?
ब्रह्मज्ञानस्य या परा । कीदृशी सा ?—यादृशं आत्मज्ञानम् । कीदृक् तत् ?—
यादृशः आत्मा । कीदृशः स ?—यादृशो भगवता उक्तः (पृ. २५८) उप-
निषद्वाक्यैश्च, न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकारं ज्ञानम् । न ज्ञानविषयः, नापि आवारवान् आत्मा
इत्येते ऋचित् ।

ननु ' आदित्यवर्णम् ' [अ. ३.८], ' भारूपः ' [छां. उ. ३.१४.२],
' स्वयंभोति ' [पृ. उ. ४.३.९] इति आवारवत्त्वं आत्मनः ध्रुयते ।

न; तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थात्त्वात् तेषां धारयानाम्—द्रव्यगुणाधाका-
रप्रतिषेधे आत्मनः तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि ' आदित्यवर्णं '

इत्यादीनि यावद्यानि । 'असूर्य' [कठ. उ. ३. १५] इति च विशेषतः रूपप्रतिषेधात् ।
अविषदत्वाच्च—'न संदो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनेन'
[शे. उ. ४. २०.], 'अशब्दमस्पर्श' [कठ. उ. ३. १५.] इत्यादेः ।
तस्मान् आत्माकारं ज्ञानं इति अनुपपन्नम् ॥

कथं तर्हि आत्मनः ज्ञानम्? सर्वं हि यद्विषयं यत् ज्ञानं, तत् तदाकारं
भवति । निराकारश्च आत्मा इत्युक्तम् । ज्ञानरत्नोश्च उभयोः निराकारत्वे
कथं तद्भावनानिष्ठा इति ?

न; अत्यन्तनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेः आत्मनः । बुद्धेश्च
आत्मवत् (-त्मसम-) नैर्मलत्वाद्युपपत्तेः आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः ।
बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानि इन्द्रियाणि, इन्द्रियामासश्च देहः । अतः
शौकिकैः देहभावे एव आत्मदृष्टिः कियते ।

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकारः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरयः'
इत्याहुः । तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनः, अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः, अन्ये
बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽपि भान्तरं अद्यक्षं अव्याकृताद्यं अविद्यावस्थं
आत्मत्वेन प्रतिपन्नाः वेचित् । सर्वत्र बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासता
आत्मभ्रान्तिकारणं इत्यतश्च आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं
तर्हि?— नामरूपाद्यनात्मभ्यारोपणनिवृत्तिरेवकार्या, न आत्मचैतन्यविज्ञानं
कार्यम्, अविद्याऽभ्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया इत्यमानसत्वात्
इति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तुवै नालीति
प्रतिपन्नाः, प्रमाणांतरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मात्
अविद्याऽभ्यारोपितनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः,
अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहतबुद्धीनां अन्यन्त-
प्रसिद्धं सुविज्ञेयं भासद्यतारं आत्मभूतमपि, अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयं अतिदूरं
अन्यदिव च प्रतिभाति अविद्येविनाम् । वाशाकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लक्ष्य-
गुणात्मप्रसादानां न अतः परं सुखं मुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वामन्नतरं अस्ति ।
तथाचोक्तम्—'प्रत्यक्षाद्यगमं धर्मम्' [१. २] इत्यादि ।

केचित्तु पण्डितमनसाः 'निराकारायात् आत्मवस्तु न उपैति बुद्धिः ।
अतः दुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठा' इत्याहुः ।

सर्वं एव गुरसम्प्रदायरहितानां अश्रुतवैदान्तानां अत्यन्तपट्टिर्विषया-

सक्तबुद्धिर्नां सम्यक्प्रमाणेषु अकृतधर्माणाम् । तद्विपरीतानां तु लौकिक-
 प्राज्ञप्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुःसम्पादा, आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण
 वस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धेः, यथा च एतत् एवमेव, न अन्यथा इति
 अवोचाम; उक्तं च भगवता 'यस्यां जाप्रति भूतानि सा निशा
 पश्यतो मुनेः' [२. ६९] इति । तस्मात् याद्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव
 आत्मस्वरूपावलम्बनकारणम् । न हि आत्मा नाम कस्यचिन् कदाचिन् अप्रसिद्धः
 प्राप्यः, हेयः, उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन् आत्मनि, स्वार्थाः
 सर्वाः प्रवृत्तयः व्यथाः प्रसज्यरेन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयि-
 तुम् । न च सुखार्थं सुखं, दुःखार्थं दुःखम् । आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च
 सर्वव्यवहारस्य . [ब्र. सू. ३. ४. २६-२७], तस्मात् यथा स्वदेहस्य
 परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा, ततोऽपि आत्मनः अन्तरतमत्वात्
 तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा । इति आत्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां
 सुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराकारं ज्ञानं अप्रत्यक्षं, तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगति-
 रिति ज्ञानं अत्यन्तप्रसिद्धं सुखादिवदेव इति अभ्युपगन्तव्यम् ॥

जिज्ञासानुपपत्तेश्च—अप्रसिद्धं चैव ज्ञानं, ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत । यथा
 ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुं इच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण
 ज्ञाता व्याप्तुं इच्छेत् । न च एतत् अस्ति । अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं,
 ज्ञाताऽपि अत एव प्रसिद्धः इति ॥

तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किन्तु अनात्मनि आत्मबुद्धि-
 निवृत्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥ ५० ॥

सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा उच्यते, कथं कार्या इति ?—

✓ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्या रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्ध्या इति ॥ बुद्ध्या अध्यवसायलक्षणया विशुद्धया भायारहितया

युक्तः सम्पन्नः, धृत्या धैर्येण आत्मानं कार्यकरणसहातं नियम्य
 च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्दः आदिः येषां तान् विष-
 यान् त्यक्त्वा—सामर्प्यात् शरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान् मुक्त्वा
 ततः अधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वा इत्यर्थः—शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु राग-

तौ व्युदस्य परित्यज्य च ॥ ५१ ॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाङ्मायमानसः ।

ध्यानयोगपरो नित्यं धैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्त इति ॥ विविक्तसेवी अरण्यनदोपुलिनगिरिगुहादोन् वि-
विकान् देशान् सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तसेवी, लघ्वाशी लघ्वशान-
शीलः—विविक्तसेवालम्बशानयोः निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतु-
त्वात् प्रहणम्—यतवाङ्मायमानसः वाक् च कायश्च मानसं च यतानि
संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य सः ज्ञाननिष्ठः यतिः यतवाङ्मायमानसश्च स्यात् ।
एवं उपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरोः ध्यानं—आत्मस्वरूपचिन्तनं,
योगः—आत्मविषये एकाग्रीकरणं, तौ ध्यानयोगी परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सः
ध्यानयोगपरोः नित्यं—नित्यप्रहणं मंत्रत्रयाद्यन्यकृतं ध्याभावप्रदर्शनार्पणं—
धैराग्यं वित्तगत्य भावः—दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्यं समुपाश्रितः सम्यक्
उपाश्रितः नित्यमेव इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किंच—

अहङ्कारं बलं द्वेषं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहङ्कारं इति ॥ अहङ्करणं अहङ्कारः देहादिवु तं, बलं सामर्थ्यं काम-
रागदुःखं—न इतरत् शरीरादिसामर्थ्यं, स्वाभाविकत्वेन तत्प्राप्तस्य अशक्य-
त्वात्—द्वेषं, द्वेषं नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ' हृष्टो हृष्यति
हृष्टो धर्ममनिकासति ' [आप. ध. १. १३. ४] इति स्मरणात्; तं च,
कामं इच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहं, इन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागोऽपि शरीर-
धारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तः, तं च विमुच्य
परित्याग्य, परमहंसपरिग्राहकं भूत्वा, देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावः
निर्ममः, अत एव शान्तः उपरतः, यः संहतहर्षावामः यतिः ज्ञाननिष्ठः
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते सप्तमो भवति ॥ ५३ ॥

अनेन श्लोके—

ब्रह्मभूतः प्रसङ्गात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूत इति ॥ ब्रह्मभूत ब्रह्मप्राप्त प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्म
प्रसादस्वभाव न शोचति, किञ्चित् अर्थवैकल्य आत्मन वैगुण्य वा उद्दिश्य
न शोचति न सन्तप्यते, न काङ्क्षति । न हि अप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद
उपपद्यते, अत ब्रह्मभूतस्य अय स्वभाव अनूद्यते ' न शोचति न
काङ्क्षति ' इति । ' न हृष्यति ' इति वा पाठान्तरम् । सम सर्वेषु
भूतेषु, आर्मापम्भेन सर्वभूतेषु सुख दुःख वा सममेव पश्यति इत्यर्थ । न
आत्मममदशन इह, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ' भक्त्या मामभिजानाति '
[१८ ५५] इति । ष्वभूत ज्ञाननिष्ठ मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्ति
भजन परा उत्तमा ज्ञानलक्षणां चतुर्थी लभते, ' चतुर्विधा भजन्ते मा '
[७ १६] इति हि उक्तम् ॥ ५४ ॥

तत ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वत ।

ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५७ ॥

भक्त्या इति ॥ भक्त्या मा अभिजानाति यावान् अह उपाधि
वृत्तविस्तरभेद, यद्य अह अस्मि विष्वस्तमर्चोपाधिभेद उत्तम. पुरुष
आकाशरूप, त मा अद्वैत संतम्यमात्रंकरस अजर अभय अविधन तत्त्वत
अभिजानाति । तत मा ष्व तत्त्वत ज्ञात्वा विशते तदनन्तर मामेव
ज्ञानानन्तरम् । नात्र ज्ञानान्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ' ज्ञात्वा विशते
तदनन्तर ' इति । किं तर्हि ?—फलान्तरभावात् ज्ञानमात्रमेव, ' क्षेत्रज्ञ
चापि मा विद्धि ' [१३ २] इति उक्तत्वात् ॥

ननु विरुद्ध इद उक्त ' ज्ञानस्य वा परा निष्ठा तथा मा अभिजानाति '
इति । कथं विरुद्ध इति चेत्, उच्यते—यदैव यस्मिन् विषये ज्ञान उत्पद्यते
ज्ञान, तदैव स विषय अभिजानाति ज्ञाता इति न ज्ञाननिष्ठो ज्ञानाधृति
लक्षणा अपक्षते इति, अतश्च ज्ञानन न अभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञान
निष्ठया अभिजानातीति ॥

नेष शेष ज्ञानरस्य स्थारमोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्ष
विहीनस्य यत् आत्मानुभयनिश्चयायसान्त्व तस्य निष्ठाशब्दा
भिलापात् । शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतु सह
कारिकारण शुद्धिविशुद्धत्वादि अमानिन्यादिगुण च [१३ ७]

अपेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रक्षपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्यादिकारकभेद-
 बुद्धिनिवन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण
 यत् अवस्थानं, सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते । सा इयं ज्ञाननिष्ठा
 आर्त्तादिभक्तिप्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरिति उक्ता [७.१७] । तथा परया
 भक्त्या भगवन्तं तत्पतः अभिजानाति, यदनन्तरमेव ईश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः
 अशेषतः निवर्तते । अतः ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मां अभिजानतीति
 वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्ते-
 तिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धं अर्थवत् भवति—‘विदित्वा-
 ...प्युत्थायाथ भिक्षार्चयं चरान्ति’ [यू उ.३.५.१], ‘तस्मान्न्यासममेपां तपसा-
 मतिरिक्तमाहुः [महाना. उ. २४.१], ‘न्यास एवात्यरेचयत्’ [महाना.
 उ. २१.३] इति । ‘संन्यासः कर्मणां न्यासः’ [१८.२], ‘वेदान्तिमं च
 लोकममुं च परित्याग्य’ [आप. ध. २.२३.१३], ‘एतज् धर्ममधर्मं च’
 [शां. प. ३२९.४० ; ३३१.४४] इत्यादि । इह च [५.१३] भद्रक्षेताणि
 पात्रयानि । न च तेषां धार्याणां आनर्थक्यं युक्तम् ; न च अध्यादात्वं,
 स्वप्नरूपस्थत्वान्, प्रत्यग्गान्नाविक्रियस्वरूपनिष्ठन्यास मोक्षस्य । न हि
 पूर्वसमुद्धं जिगमिषोः प्रातिलोभ्येन प्रत्यक्समुद्धजिगमिषुणा समानमार्गत्वं
 संभवति । प्रत्यग्गान्नाविषयप्रत्ययसन्तानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा, सा च
 प्रत्यक्समुद्धगमनवत् कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्पयोरिव
 अन्तरवान् विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात् सर्वकर्मसंन्यासेनैव
 ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धम् ॥ ५५ ॥

स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञान-
 निष्ठायोग्यता, यच्चिमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावमाना । सः भगवन्नक्तियोगः
 अधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्ब्रह्मपाश्र्वयः ।

मत्प्रसादाद्वाप्नोति शाश्वतं पदमप्ययम् ॥ ५६ ॥

सर्वकर्माणि इति ॥ सर्वकर्माण्यपि प्रतिपिदान्यपि सदा कुर्वाणः-
 अनुतिष्ठन् मद्ब्रह्मपाश्र्वयः अहं वासुदेवः ईश्वरः व्यापश्चो व्यपाश्र्वयं यस्य
 सः मद्ब्रह्मपाश्र्वयः, मय्यर्पितसर्वभावः इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादात् मन
 ईश्वरस्य गसागत् अवाप्नोति शाश्वतं निर्यं देण्यं चदं अच्ययम् ॥ ५६ ॥

कथयिष्यामि ते तव हितं परम ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

किं तत् इति ? आह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यासि सत्य ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

मन्मनाः इति ॥ मन्मनाः भव मच्चित्त भव । मद्भक्तः भव मद्भजनो भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मां नमस्कुरु नमस्कार अपि ममैव कुरु । तत्र एव वर्तमान वासुदेवे एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजन मामेव एष्यासि आगमिष्यासि । सत्य ते तव प्रतिजाने, सत्या प्रतिज्ञां करोमि एतस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थं, यत् प्रिय. असि मे । एव भगवत् सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्ते अद्ययम्भावि मोक्षफल अवधार्य भगवच्छरणैकपरायण भवेत् इति वाक्यार्थं ॥ ६५ ॥

परमयोगनिष्ठायाः परमरहस्य ईश्वरशरणात्ता उपसहृत्य अद्य हृदानीं कर्मयोगनिष्ठाफल सम्यग्दर्शन सर्ववेदान्तसारविहित वक्ष्यमिति आह—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान् इति ॥ सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्माः तान्-धर्मशब्देन अत्र अधर्मोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात्, ' नाविरतो दुश्चरितात्, ' [कठ उ. १२२४], ' त्वन धर्ममधर्मं च ' [शा प ३२९.४०, ३३१४४] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः—सर्वधर्मान् परित्यज्य सन्वस्य सर्वधर्मोऽपि इत्येतत् । मा एकं सर्वात्मानं सम सर्वभूतस्थित ईश्वर [अप्यु १ गर्भजन्मजरामरणविवर्जित] ' अहमेव ' इत्येव शरणं ब्रज, न भक्त अन्यत् आस्ति इति अवधारय इत्यर्थं । अहं त्वा त्वां एवनिश्चित-बुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः मोक्षयिष्यामि स्वात्मभाव-प्रकाशप्रकरणेन । उक्तं च ' नाशयाभ्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ' [१० ११] इत्येतत् मा शुचः शोक मा कार्षी इत्यर्थं ॥ ६६ ॥

किं अस्मिन् गीताशास्त्रे परं निधेयसाधनं निश्चितम् ?—किं ज्ञान, कर्म वा ? आहोन्विन् उभयमिति ?

कुत सशय — ?

‘यत् प्रात्याञ्जितमश्रुते’ [१८. १२], ‘ततो मां तत्रतो
 ऋत्या विशते तदनन्तरं’ [१८. ५५] इत्यादीनि वाक्यानि केवल-
 ज्ञानान् नि श्रेयसप्राप्तिं प्रशयन्ति । ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते’ [२. ४०],
 ‘कुर्व कर्मव’ [४. १५] इत्येवमादीनि कर्मणा अवश्यकर्तव्यतां प्रशयन्ति ।
 परं पातकर्मणो कर्तव्यतां प्रशयन्तु समुचितयोरपि नि श्रेयसहेतुत्व स्यादिति
 भवेत् मशयः ।

किं पुन अत्र भीमासाफलम् ?

ननु एतदेव—एषां अन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारण, अत
 विस्तान्तरं भीमास्य पतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि श्रेयसहेतुत्व, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन
 केवलशफलावसावित्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धि आविद्या आत्मनि नित्य-
 प्रतता—‘मम कर्म, अहं कर्ता अमुकं कर्त्वा इदं कर्म करिष्यामि’—
 इति इय आविद्या अनान्तिकालप्रवृत्ता । अस्या आविद्यायां निवर्तन—‘अयं
 अहं अस्मि केचन अर्था अक्रिय अफल, न मत्त अन्य अस्ति कश्चित्’—
 इत्येवमपि आत्मविषयं ज्ञान उत्पद्यमानं कर्मप्रवृत्तिहेतुभूतायां भेदबुद्धे
 निवर्तकत्वात् । तुल्यं पक्षद्वयत्वावृत्त्यर्थ—न केवलेभ्य कर्मभ्य, न च
 ज्ञानकर्मभ्यां समुचितार्थो नि श्रेयसप्राप्ति इति पक्षद्वयं नियतंयति ।
 अत्रार्थोपपत्तिं नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिं । न हि नित्यं यस्तु
 कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते ।

केवलज्ञानमपि आथकं तद् ?

न, आविद्यानिवर्तने सति दृष्टकैवल्यफलावसावित्वात् । आविद्या
 समोनिवर्तनस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यशफलावसावित्वात्, रज्ज्वादिविषये
 सर्पाद्यजानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रहासप्रत् । विविधसमयादिविस्तारगुणवत्त्वा-
 यमानं हि प्रशासकफलम् तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानो य उद्विष्टिप्राप्तिमन्थना
 दीनां व्यापृतनान्तिकारकाणां दूषाभाप्राप्तिदोषादिफलत्वात् अन्त्येव कर्मान्तरे
 वा व्यापारानुपपत्तिं यथा, तथा दृष्टार्थावो ज्ञाननिष्ठात्रियायो [‘निष्प्रियाया
 ज्ञाननिष्ठात्रियाया’ इति, ‘निष्प्रियायां ज्ञाननिष्ठायां’ इति च पाठी]
 व्यापृतस्य ज्ञानादिकारकस्य आत्मकैवल्यफलात् कर्मान्तरे प्रवृत्ति अनुपपत्ता
 इति च ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा उपपद्यते ।

भुञ्जसिहोप्रादिप्रियायन् स्यात् इति चेत्—

न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलाधित्वानुपपत्ते । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते, सर्वत्र समुत्पन्नोद्भवत् कृपतडागादिप्रियाफलाधिवाभापवत्, फलान्तरे तत्साधनभूताया चा क्रियाया अधिदानुपपत्ति । न हि राक्षप्रसाप्तिकले कर्मणि ध्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिकले ध्यापार उपपद्यते, तद्विषय वा अधित्वम् । तस्मान् न कर्मण अस्ति निश्चयसमाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणो समुचितयो । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधान् । न हि तत्र तमस्य निवर्तकम् । अत कैवल्यमेव ज्ञान निश्चयसमाधन इति ।

न—नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत् तावत् कैवल्यज्ञानान् कैवल्यप्राप्ति इत्येतेषु, तत् असत्; यत् निरपानां कर्मणा श्रुत्युक्ताना अकरणे प्रत्यवाय नरकादिप्राप्तिलक्षण स्यात्—

ननु एव तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इति अनिमोक्ष एव ।

नैव दोष, नित्यत्वान् मोक्षस्य । निश्चयाना कर्मणा अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्ति, प्रतिपिदस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्ति, काम्याना च वर्णनात् इष्टशरीरानुपपत्ति, वर्तमानशरीरारम्भस्य च कर्मण फलोपभोगक्षये पतिते अस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् जात्मन रागादाना च अकरणे स्वरूपावस्थान कैवल्यमिति अयत्नमिदं कैवल्य इति ।

अतिश्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिकलस्य अनारम्भ-कार्यस्य उपभागानुपपत्ते क्षयाभाव इति चेत्—

न, नित्यकर्मानुष्ठानाद्यास्तु खोपभोगस्य तत्कलोपभोगवोपपत्ते । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वापचितदुरितक्षयार्थं नित्य कर्म । आरब्धाना च कर्मणा उपभोगेनैव क्षाणत्वात् अपूर्वाणा च कर्मणा अनारम्भे अयत्नसिद्ध कैवल्यमिति ।

न, 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' [श्ले उ ३ ८] इति विद्याया अन्य पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुते, चर्मवद्वाकाशवेष्टनासम्भववत् भविष्य मोक्षासम्भवश्रुतेः [श्ले उ ६ २०], 'ज्ञानान् कैवल्यमामोति' इति च पुराणस्मृते. [?], अनारब्धकृताना

पुण्यानां कर्मणा क्षयानुपपन्नश्च । यथा पूर्वोपायानां दुरितानां भयान्ध-
 यानां ह्यान् सम्भ्रमः, तथा पुण्यानां जनारब्धफलानां ह्यात् सम्भ्रमः ।
 यथा च देहान्तर अकृता क्षयानुपपत्ता मोक्षानुपपत्तिः । धर्माधमहेतूनां च
 तादृशमोक्षानां अन्यथा आत्मज्ञानान् उच्छेदानुपपत्ते धर्माधमच्छेदानुपपत्तिः ।
 नित्यानां च कर्मणा पुण्यफलवधुते, “ यत्र आधमाश्च स्वकर्मनिष्ठा ”
 [गी ५ सू ११ २०] इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः ।

ये तु आह—नित्यानि कर्माणि दुःखरूपात् पूर्व तदुदितकर्मणां
 फलमेव, न तु तथा स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत् फलं प्राप्ति, अश्रुतावान्,
 नीयनादिनिमित्ते च विधानान् इति ।

न, अप्रवृत्तानां कर्मणा फलदानासम्भ्रमान्, दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च
 स्यात् । ननु उक्तम्—पूर्वोक्तमकृतदुरितानां कर्मणा फलं नित्यकर्मानुष्ठानावाप्त
 दुःख भुङ्क्ते इति—तत्र अतः । न हि मरणकाले फलदानाय अन्वृत्ति-
 भूतस्य कर्मणा फलं अन्यवर्मास्ये जन्तवि उपभुङ्क्ते इति उपपत्तिः ।
 अन्यथा स्वर्गोपलोपभोगाय संसृष्टोत्रादिकर्मात्तद्व जन्तवि नररूपलोपभोगा
 अनुपपत्ति न स्यात् । तस्य दुरितदुःखविषयफलानुपपन्नश्च—अने तपु हि
 दुरितेषु सम्भ्रमसु भिन्नदुःखमाधनफलसु नित्यकर्मानुष्ठानावाप्तस्य मात्र
 फलेषु फल्यमानेषु इन्द्रोपादिशोधन निर्निमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुः,
 नित्यकर्मानुष्ठानावाप्तदुःखमेव पूर्वापात्तदुरितफलं न क्षिरसा पापाणवृत्तादि-
 दुःखमिति । अप्रवृत्तं च इदं उच्यते—नित्यकर्मानुष्ठानावाप्तस्य पूर्वोक्त-
 दुरितकर्मफल इति । यद्यम्—अप्रमृत्तफलस्य हि पूर्वोक्तदुरितस्य क्षय न
 उपपद्यते इति प्रवृत्तम् । तत्र प्रमृत्तफलस्य कर्मण फलं नित्यकर्मानुष्ठानावाप्त-
 स्य आह भवान् न अप्रमृत्तफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वोक्तं दुरितं
 प्रमृत्तफलस्येति इति मन्त्रे भवान्—तत्र नित्यकर्मानुष्ठानावाप्तस्य स्वल्प
 फलं इति विशेषणं अयुक्तम् । नित्यकर्मानुष्ठानार्थकप्रसङ्गश्च, उपभागवत्स्य
 प्रमृत्तफलस्य दुरितकर्मण क्षयोपपत्तेः । इति—श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं चेत्
 फलं, नित्यकर्मानुष्ठानावाप्तस्य तत्र स्वल्पे स्वल्पमादिशत्, तत्र अन्यस्य
 इति फलानुपपत्तिः । जीवन्तदिनिमित्ते च विधानान्, नित्यानां कर्मणा
 प्रायाश्चल्यत् पूर्वोक्तदुरितकर्मणानुपपत्तिः । यदितन् पारमर्शाणि निमित्तं तत्
 विहितं प्रायाश्चलं, न तु तस्य फलस्य तत्र फलम् । अथ तस्यैव फलस्य

निमित्तस्य प्रायश्चित्तदु ख फल, जीवनादिनिमित्तेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायास-
दु ख जीवनादिनिमित्तस्यैव फल प्रसज्येत, नित्यप्रायश्चित्तयो. नैमित्तिकत्वा-
विशेषात् । किञ्च अन्यत्—नित्यस्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादेः अनुष्ठानायास-
दु खस्य तुल्यत्वात् नित्यानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलम्, न तु
काम्यानुष्ठानायासदु ख इति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफल-
प्रसज्येत । तथा च सति नित्याना फलाश्रवणात् तद्विधानान्ययानुपपत्तश्च
नित्यानुष्ठानायासदु ख पूर्वकृतदुरितफल इति अर्थापत्तिकल्पना च अनुपपत्ता ।
एव विधानान्ययानुपपत्ते अनुष्ठानायासदु खस्यतिरिक्तफलानुमानाच्च
नित्यानाम् । विरोधाच्च, विरुद्ध च इदं उच्यते—नित्यकर्मणा अनुष्टेय-
मानेन अन्यस्य कर्मण फल भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने स एव उपभाग
नित्यस्य कर्मणः फल इति, नित्यस्य कर्मण फलाभावा इति विरुद्ध
उच्यते । किञ्च—काम्याग्निहोत्रादौ अनुष्ठायमाने नित्यमपि अग्निहोत्रादि
सन्नेग्रैव अनुष्टेय । भवतीति तदायासदु खेनैव काम्याग्निहोत्रादिफल उप-
क्षणं स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफल अन्यत्रैव स्वर्गादि—
तदनुष्ठानायासदु खेनपि भिन्न प्रसज्येत । न च तत् अस्ति, दृष्टविरोधात् ।
न हि काम्यानुष्ठानायासदु खान् केचननित्यानुष्ठानायासदु ख भिन्न दृश्यते ।
किञ्च अन्यत्—अविहित अप्रतिषिद्ध च कर्म तत्कालफल, न तु शास्त्रयोर्द्वि-
प्रतिषिद्ध वा तत्कालफल भवेत् । तदा स्वर्गादिव्यपि अदृष्टफलाशासनेन
उद्यमो न स्यात्—अग्निहोत्रार्थानामेव धर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायास-
दु खमात्रेण उपक्षय नित्याना, स्वर्गादिमहाफलं च काम्याना—अज्ञेति-
कर्मव्यताद्याधिक्ये तु असति—फलकामित्वमात्रेणति । तस्माच्च न नित्याना
कर्मणा अदृष्टफलाभाव कदाचिदपि उपपद्यते । अतश्च अविद्यापूर्वकस्य
कर्मण विषयं शुभस्य अशुभस्य वा क्षयकारण अशेषत, न नित्यकर्मानु-
ष्ठानम्, अत्रिद्याकामयोर्जं हि सत्यमेव कर्म । तथा उपपान्ति अविद्व-
द्विष । कर्म, विद्वद्विषया तयैकर्ममन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा—‘उभो तौ न
विजानन्ति.’ [२ १९], ‘घेदाविनाशानं नित्यं’ [२ २१], ‘ज्ञानयोगेन
साह्ययानां कर्मयोगेन योगिना’ [३.३], ‘अज्ञानां कर्मसङ्गिनां’
[३ २६], ‘तस्यविशु महादाहो गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न
रुज्यते’ [३ २८], ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते’ [५ १३],

‘ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत नस्वयिन् ’ [७ ८]—अथात्
‘ अज्ञ ‘ करोमि ’ इति, आहृक्षी कर्म कारण, आरूढम्य योगरूपस्य क्षम एव
कारण[६ ३], ‘ उदारः ’ त्रयोऽपि अज्ञा — ‘ ज्ञानी त्यागमेव मे मतं ’ [७.१८],
‘ अज्ञा कर्मिण गतागतं कामक्रमाः लभन्ते ’ [९.२१] ‘ अनन्या-
धिन्तयन्तो मां निव्ययुक्ता यथोक्त आत्मान आनाशरूप उपासते ’
[९ २२], ‘ द्दामि बुद्धियोगं ते येन मामुपयान्ति ते ’ [१०.१०]—
अर्थात् न कर्मिण अज्ञा उपयान्ति । भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि
कर्मिण अज्ञा ते उपासतेहीनफलत्यागाद्यमानसाधना [१२ ६-११] ॥

अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु ‘ बद्धेष्टा सर्वभूतानाम् ’ [१२ १३-२०]
इति आभ्यायपरिममासि उक्तसाधना क्षेत्राभ्यायाद्यभ्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च
[१३ ७-११, १४ २२-२६, १५ ३-५] । अधिष्ठानादिपञ्चहेतुमन्वंकर्ममन्या-
सिनां [१८ १४] आत्मैक्याकर्तृत्वज्ञानयता परम्या ज्ञाननिष्ठायाम् वर्तमानाना
भगवत्तत्त्वविदा अनिष्टादिकर्मफलत्रय [१८ १२] परमहंसपरिभाजकानामेव
लक्ष्यभगवत्स्वस्वार्थोक्त्यक्षरगाना न भवति, भवत्येव अन्यथा अज्ञानां
कर्मिणां असन्यासिना—इत्येव गाताशास्त्रोक्तकर्तव्यार्थस्य विभाग ॥

अविद्यापूर्वत्रयं सर्वस्य कर्मण असिद्धमिति चेत्—

न, ब्रह्मदत्तादिचेत् । यद्यपि दास्रायगत नित्य कर्म, तथाऽपि न
प्रिदायत एव भवति । यथा प्रतिषेधशारावगतमपि ब्रह्मदत्तादिलक्षण कर्म
अनर्थकारण अविद्याक्रमादिदोषवत् भवति—अन्यथा प्रनृयनुपपत्तौ —
अथा नित्यनैमिषिककाम्यान्यपीति ॥

देहव्यतिरिक्तात्मनि अज्ञाते प्रकृति नित्यादिकर्मसु अनुपपत्ता इति
चेत्—

न, चलनात्मरूपस्य कर्मण अनात्मरुतस्य ‘ अहं करोमि ’ इति
प्रकृतिदर्शनात् ॥

देहादिसहाते अहमप्रत्यय गौण, न मिथ्या इति चेत्—

न, तदाहंत्वमपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्माये देशादिमघाते अहमप्रत्ययः
योगः, यथा आत्मोये पुत्रे ‘ आत्मा वै पुत्रनामादिति [तं स २ ११] इति,
नोक्ते च ‘ मम प्राणा एव अयं गौः ’ इति, तद्वत् । नैव मिथ्याप्रत्ययः ।
मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थानुपुरपयोः अगृह्यमाणविशेषयोः । न गौणप्रत्ययस्य

किं तर्हि?—मिथ्याप्रत्ययेनेव अनात्मनः सन्नः आत्मानं आपाद्यन्ते, तद्भावे
 भावान्, तदभावे च अभावात् । अविवेकिनां हि अज्ञानशाले बालानां दृश्यते
 'दीर्घं अहं', 'गौरः अहं' इति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः । न तु
 विवेकिनां 'अन्यः अहं देहादिसंघातात्' इति जानतां तस्मात् देहादिबंधान्ते
 अहंप्रत्ययः भवति । तस्मात् मिथ्याप्रत्ययान्ताये अभावात् तच्छ्रुतं गृह्य, न
 गीणम् । (पृथग्गृहमाणविशेषणान्तायोरिति भिन्नदेवदत्तयोः अग्निमाणरूपयोर्वा
 र्वाणः प्रत्ययः दाहप्रयोगो वा स्थान, न अगृहमाणविशेषणान्तायोरिति)
 यत्तु उक्तं 'श्रुतिप्रामाण्यत्वात्' इति—यत् न, तत्प्रामाण्यस्य अदृष्ट-
 त्विष्यत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि त्रिषु अग्निज्ञोत्पत्तिमाप्यस्याधन-
 मस्यन्धे ध्रुतेः प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षादिविषये, अदृष्टत्वं तार्थव्यपत्त्वात्
 प्रामाण्यस्य । तस्मात् न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य अहंप्रत्ययरूपं देहादिबंधान्ते
 गीणत्वं व्यप्यवित्तुं शक्यम् । न हि श्रुतिज्ञानमपि 'शक्तिः अग्निः,
 अग्निः अग्निः वा' इति प्रवृत्तं प्रामाण्यं उच्यते । यदि प्रवृत्तं 'शक्तिः
 अग्निः, अग्निः वा' इति, तथाऽपि अर्थान्तरं ध्रुतेः विवक्षितं
 कल्प्यम्, प्रामाण्यान्वयाऽनुपपत्तेः, न तु प्रामाण्यान्तरविवक्षितं
 स्वयन्वचनविवक्षितं वा कल्प्यम् ॥

कर्मणः मिथ्याप्रत्ययकारकत्वं स्त्वात् कर्तुः अभावे ध्रुतेः अप्रामाण्यामिति
 चेत्—

न, महाविद्यायां अर्थवचनोपपत्तेः ॥

कर्मविधिभुक्तिस्तु महाविद्याविधिभुक्तेरपि अप्रामाण्यमयम् इति चेत्—

न; साधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा महाविद्याविधिभुक्त्या आत्मनि
 भवति देहादिबंधान्ते अहंप्रत्ययः साध्यते, तथा आत्मनेयं आत्मानं शक्तिः
 न कदाचित् केनचित् कर्मविकल्पे साधितुं शक्यम्, कलाव्यतिरेकात् अवतारैः
 यथा अग्नि उष्णः प्रकाशश्च इति । न च तत्र कर्मविधिध्रुतेः अप्रामाण्यं,
 पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्मा-
 भिमूढयेन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽपि उपायस्य
 उपेयत्वस्यतया सत्यत्वमेव स्यात्; यथा अर्थवादानां विधिनेपाणाम्,
 लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पपभाद्रं पापयित्तये घृदावर्धनादिवचनम् ।
 प्रकारान्तरानां च माभूदेव वा प्रामाण्यं सिद्धं, प्राक् आत्मज्ञानात्

देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ॥

यत्तु मन्वसे—स्वय अत्याप्रियमाणोऽपि आत्मा मतिधिमात्रेण करोति, तदेव मुख्य कर्तृत्व भात्मन, यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यते इति प्रसिद्ध स्वय अयुध्यमानोऽपि सन्निधानादेव जित पराजितश्चति, तथा सेनापति वाचैव करोति, त्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञ सेनापतेश्च दृष्ट । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीना कर्म आत्मकृत म्यात्, पल्लव्य आत्मगामित्यात् । यथा वा भ्रामकस्य लोहभ्रामथितृत्वात् अर्घ्यापृत-स्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वम्, तथा च आत्मन इति ।

तत् असत्, अकुर्वत कारकत्वप्रसङ्गात् ।

कारक अनेकप्रकारमिति चेत्—

न, राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनान् । राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते, योधाना च योधयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्व, तथा जयपराजयफलोपभोगे । यजमानस्यापि प्रधानत्यागे वृक्षिणा-दाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मात् अव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो य स गौण इति अवगम्यते । यदि मुख्य अन्यत् कर्तृत्व स्वव्यापारलक्षण न उप-लभ्येन राजयजमानप्रभृतीना, तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्व मुख्य परि-वर्यते, यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन, न तथा राजयजमानादीना स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मात् सन्निधिमात्रेण कर्तृत्व गौणमेव । तथा च मति सत्फलसम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्य कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मान् अमोदव एनत् गीयते ' देहादाना व्यापारेण अव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च म्यात् ' इति । भ्रान्तिनिमित्त तु सर्वं उपपद्यते, यथा स्वप्ने, मायायां च एवम् । न च देहाद्यात्मप्र-वयभ्रान्तिमन्तानविच्छेदेषु सुषुप्ति समाध्या (-धाना-) द्विषु कर्तृत्वभाक्त्वाद्यनर्थं उपलभ्यते । तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एव अय सत्सारभ्रम, न तु परमार्थे, इति सम्यग्दर्श-नात् अत्यन्त एव उपरम इति सिद्धम् ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थं उपसहस्य अस्मिन् अप्याये, विशोपतश्च अन्ते इह शास्त्रार्थदाकार्याय सक्षेपत उपसहार कृत्वा, अथ इदानीं शास्त्रसप्रदायविधिमाह-इष्टं ने नानपस्कृाय नाभक्ताय कदाचन ।

न चानुश्रुपये वाच्य न च मां योऽभ्यस्यति ॥ ६७ ॥

इदं इति ॥ इदं द्वात्रिंशत्ते तत्र हिताय मया उक्तं संसारविच्छिन्नये
 अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यं इति व्यवहितेन सम्बध्यते । तपरि-
 नेऽपि अमक्ताय गुरोर्देवे च भक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदपि अव-
 स्थायां न वाच्यम् । भक्तः तपस्वी अपि सन् अशुश्रूषुः यो भवति तस्मै
 अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मया
 अभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाप्पारोपणेन ईश्वरत्वं मम अज्ञानन् न सहते,
 अमापि अवोम्यः, तस्मै अपि न वाच्यम् । भगवति अनसूयायुक्ताय
 तपस्विने भक्ताय शुश्रूषणे वाच्यं शास्त्रं इति गामर्ष्यात् गम्यते । तत्र
 'मेधाविने तपस्विने वा' [?] इति अनयोः विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्ति-
 युक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय
 न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम् । भगवति असूयायुक्ताय ममस्तगुण-
 बधेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यं इत्येषः प्राक्संप्रदाय-
 विधिः ॥ ६७ ॥

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलं इदानीं आह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तैष्यभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

य इमं इति ॥ यः इमं बधोक्तं परमं परमनिःश्रेयसार्थं केशवा-
 र्जुनयोः मन्वादेरुपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तैषु मयि भक्तिमत्सु अभि-
 धास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतः अर्धतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः, यथा त्वयि मया ।
 अनेः पुनर्ग्रहणात् भक्तिमात्रेण केवलेन दास्यमस्यदाने पात्रं भवतीति गम्यते ।
 कथं अभिधान्यति इति ? उच्यते—भक्तिं मयि परां कृत्वा 'भगवतः
 परमगुरोः अच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियते' इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्य इदं
 फलम्—मामेव एष्यति मुष्यते एव । असंशयः अत्र संशयः न
 कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च इति ॥ न च तस्मात् शास्त्रसम्प्रदायकृतः मनुष्येषु मनु-
 ष्याणां मध्ये कश्चित् मे मम प्रियकृत्तमः अतिगवेन प्रियतरः, अन्यः

प्रियकृतम, नास्त्येव इत्यर्थः वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले
तस्मात् द्वितीयः अन्यः प्रियतरः प्रियकृतरः भुवि लोकैऽस्मिन् न
भविता ॥ ६९ ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संज्ञादमाचयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अध्येष्यते इति ॥ अध्येष्यते च पठिष्यति यः इमं धर्म्यं
धर्मादनपेतं सवाद्द्रूपं ग्रन्थं आचयोः, तेन इदं कृतं स्यात् ।
ज्ञानयज्ञेन—विचित्रपोषाशुमानमाना यज्ञाना ज्ञानयज्ञ मानसत्वात्
विशिष्टतम इत्यतः तेन ज्ञानयज्ञेन गाताशास्त्रस्य अध्ययनं सूर्येण, फल-
विधिरेव वा, देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलनुष्य अस्य फलं भवताति—तेन
अध्ययनेन अहं इष्टः पूजितः स्या भवेय इति मे मम मतिः निश्चय ॥७०॥

अथ श्रोतुं इदं फलम्—

श्रद्धावाननमूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।

सोऽपि मुक्तः शुभाहोमान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

श्रद्धावान् इति ॥ श्रद्धावान् धर्मान् अनसूयश्च अस्यवाचिनः
सद् इमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नर —अपिशब्दान् किमुत अर्थज्ञानवान् ?
सोऽपि पापात् मुक्तः शुभान् प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्य-
कर्मणा अग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते
पुनः ग्राहयिष्यामि उपायान्तरेणापि इति प्रष्टुं अभिप्रायः । यत्नान्तरं च
आस्थाय शिष्यस्य कृतार्थता कर्तव्या इति आचार्यधर्मं प्रदर्शितो भवति ।

कश्चिदेतन् श्रुतं पार्थं न्वयेकाग्रेण चेतसा ।

कश्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनञ्जय ॥ ७२ ॥

कश्चिन् इति ॥ कश्चिन् किं एतत् मया उक्तं श्रुतं ध्ययेन अव-
धारितं पार्थं न्वया एकाग्रेण चेतसा चित्तेन ? किं वा अप्रमादतः ?
कश्चिन् अज्ञानसम्मोहः अज्ञाननिमित्तः सम्मोहः अविचित्रभावः
[विचित्रभाव] अविवेक स्वभाषिक किं प्रणष्टः ?—यदर्थः अयं
शास्त्रधत्तजायामः तव, मम च उपदेष्टृत्वायामः प्रवृत्त—ते नव

हे धनञ्जय ! ॥ ७२ ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिलब्ध्या त्वत्प्रसादाभ्रमयाऽच्युत ।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये यत्नं तव ॥ ७३ ॥

नष्टः इति ॥ नष्टः मोहः अज्ञानज्ञः समस्तसंसारानर्भहेतुः, सागर इव दुस्तरः । स्मृतिश्च आत्मतावविषया लब्ध्या—यस्याः लाभात् सर्वहृदयग्रंथानां विप्रमोक्षः—त्यत्रप्रसादात् तव प्रसादात् मया त्वत्प्रसादं आश्रितेन अच्युत । अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिपत्तेनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलं एतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति, यतः ज्ञानात् मोहनाशः आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च श्रुतेः 'अनात्मचित्तं शोचामि' इति उपन्यस्य आत्मजननेन सर्वग्रंथानां विप्रमोक्षः उक्तः— [छां. उ. ७. १. ३; २६. २] । 'भित्तं हृदयप्रस्थिः' [मुं. उ. २. २. ८.], 'तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः [ई. उ. ७.] इति च मन्त्र-वर्णः । अथ इदानीं स्वज्ञाने स्थितः अस्मि गतसन्देहः मुक्तसंशयः । करिष्ये यत्नं तव । अहं त्वत्प्रसादात् कृतार्थः, न मे कर्तव्यं अस्ति इत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

परिमसाहः साम्प्रार्थः । अथ इदानीं कथासम्यन्धप्रदर्शनार्थं संशयः उवाच—

मञ्जय उवाच—

इत्यहं वामुद्देशस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इत्यहं इति ॥ इति पदं अहं वामुद्देशस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादं इमं यथोक्तं अश्रौषं श्रुत्वात् अस्मि अद्भुतं अत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चरम् ॥ ७४ ॥

न च इमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यतमं परम् ।

योगं योगेश्वराल्लृप्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यास इति ॥ व्यासप्रसादात् नतः दिव्यचक्षुर्लभान् श्रुतवान् इमं संशयं गुह्यतमं परं योगं—योगार्थत्वात् ग्रन्थोऽपि योगः—संवादं

इमं योगमेव वा योगेश्वरान् कृष्णान् साक्षात् कथयतः स्वयं, न
परम्परया ॥ ७५ ॥

राजन् सस्मृत्य नस्मृत्य सवादिमिममद्भुतम् ।

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

राजन् इति ॥ हे राजन् एतगृह ! सस्मृत्य नस्मृत्य प्रतिक्षणं
सवाद् इमं अद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं इमं श्रवणेनापि पापहरं ध्रुवा
हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥ ७६ ॥

तच्च सस्मृत्य सस्मृत्य रूपमन्यद्भुतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुन पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च इति ॥ यच्च सस्मृत्य नस्मृत्य रूपं अत्यद्भुतं हरेः
विस्वरूपं विस्मयो मे महान् राजन् ! हृष्यामि च पुन पुनः ॥ ७७ ॥

किं बहुना—

तत्र योगेश्वरं कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयोभूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रंशुं सहितायां वेयासिस्त्रयां
श्रीमत्पर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
मोक्षयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥

यत्र इति ॥ यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानां ईश्वर—
ताप्रभवत्वात् सर्वयोगधीजस्य—कृष्ण, यत्र पार्थ यस्मिन् पक्षे धनुर्धरं
माण्डीवधन्वा, तत्र श्रीः तस्मिन् पाण्डवानां पक्षे श्री विजयः, तत्रैव
भूतिः धियो विशेष विस्तारं भूति ध्रुवा अन्वभिचारिणा नीतिः नयः,
इत्येव मतिः मम इति ॥ ७८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिष्ठाजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादगिरिवर
श्रीमच्छङ्करभगवत कृता श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्ष
सन्दासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भगवद्गीताश्लोकाद्यचरणप्रतीक-

वर्णानुक्रमः

—७१/४—

श्लोकप्रतीकानि	अ० श्लो०	श्लोकप्रतिमानि	अ० श्लो०
अ. ज.		अधिष्ठान तथा कर्ता	१८ १४
असीने चापि भूतानि	२ ३४	अध्यात्मज्ञाननिरयाद्यम्	२३ ११
अक्षर ब्रह्म परमम्	८ ३	अध्वेष्यते च य इमम्	१८ ७०
अक्षरामागमनोऽस्मि	१० ३३	अनन्तविजय रात्रा	१ १६
अग्निर्गोतिरहः शुद्ध	८ २४	अनन्तधाम्नि भागानाम्	१० २९
अद्वैतोऽयमदाह्याऽयम्	२ २४	अनन्तचेता सततम्	८ १३
अज्ञोऽयिमत्प्रययात्मा	४ ६	अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्	९ २२
अज्ञश्चाश्रहधानश्च	४ ४०	अनपेक्ष शुचिर्दक्ष	२० १६
अग्र द्वारा सहेवाता	१ ४	अनादिप्रातिगुणप्राव	१३ ३१
अथ केने प्रयुक्तोऽयम्	३ ३६	अनादिमध्यान्तमनन्त०	११ १९
अथ चित्त त्वमाधातम्	१२ ९	अनाश्रित कर्मफलम्	६ १
अथ चेत्समिध धर्म्यम्	७ २३	अनिष्टमिष्ट मिश्र च	१८ १२
अथ चैन नित्यजातम्	२ २६	अनुद्वेगकर यावयम्	१७ १५
अथरा योतिनामेव	६ ४२	अनुबन्ध श्रय द्विगाम्	१८ २५
अथवा बहुनेतेन	१० ४२	अन्यचित्तविभ्रान्ता	१६ १६
अथ एवप्रस्थितान् दृष्ट्वा	१ २०	अनेकधाद्दूरपरप्रनेप्रम्	११ १६
अथैतद्व्यग्रान्तोऽस्मि	१२ ११	अनेकप्रप्रनयनम्	११ १०
अष्टगुरो हृषिकोऽस्मि	११ ४५	अन्तर्गलि च मामेव	८ ५
अथनाले यज्ञातम्	१७ २०	अन्तर्गत फलं तेषाम्	७ २३
अद्वैष्टा सर्वभूतानाम्	१२ १३	अन्तवन्त इमं देहा	२ १८
अधर्मं यमिर्मां या	१८ ३०	अप्राज्ञपत्नि भूतानि	३ १४
अधर्माभिभवात्पुण्य	१ ४१	अन्ये च दह्यं द्वारा	१ ९
अधर्माधि प्रयुतास्तान्य	१५ २	अन्ये श्रेयसजनाना	१३ २५
अधिमत् शरो भाय	८ ४	अपरं भवतो जन्म	४ ४
अधियज्ञ यथ वाऽय	८ २	अपरं नियतादारा.	४ ३०

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्ल०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्ल०
अपरेयमितस्त्वन्याम्	७	५	असत्यमप्रतिष्ठते	१५	१
अपर्याप्त तद्गुणैश्चम	१	१०	असा मया हतं दाम्	१६	१४
अपाने जुहति प्राणम्	४	२९	अमयतात्मना योगो	६	३६
अपि चेत्सुदुराचारो	९	३०	अमशय महाबाहो	६	३१
अपि चेदासि पापेभ्य	४	३६	अस्माक तु विदिष्टा ये	१	७
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च	१४	१३	अह प्रतुरह यज्ञ	९	१६
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो	१७	११	अहकार बलं दर्पम्	१६	११
अभय मरुत्सनादि	१६	१	" " "	१८	५३
अभिमधाय तु कलम्	१७	१२	अहमात्मा गुडाकरो	१०	२०
अभ्यामयोगयुक्तेन	८	८	अह वैश्वानरो भक्षः	१५	१४
अभ्यामेऽप्यसमर्थोऽसि	१०	१०	अह सर्वस्य प्रभवो	१०	८
अमानि त्वमदम्भिवम्	१३	७	अह हि सर्वपत्नानाम्	९	२४
अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य	११	२६	अहिंसा मत्समाधौ	१६	७
अमी हि त्वा मरुत्सया	११	२१	अहिंसा समतां तुष्टिः	१०	५
अवनपु च सर्वेषु	१	११	अहो यत महत्पापम्	१	४५
अयति श्रद्धयोपेतो	६	३७			
अयुक्तं प्राकृतं स्तब्ध	१८	२८	आ		
अवनानन्ति मा मूढा	९	११	आख्याहि मे को भवान्	११	३१
अवाच्यवादाश्च बहून्	२	३६	आचार्यो पितरं पुत्रां	१	३४
अविमांसि तु तर्हिद्वि	७	१७	आद्योऽभिन्नवानग्निम्	१६	१५
अविभक्तं च भूतेषु	१३	१६	आत्ममभाविता स्तः	१६	१७
अव्यक्तादानि भूतानि	२	२८	आत्मोपमेयेन सर्वत्र	६	३२
अव्यक्ताद्यक्त्यं मया	८	११	आदित्यानामहं विष्णु	१०	२१
अव्यक्तोऽक्षर इयुक्त	८	२१	आप्तुर्मामागमचलः	७	७०
अव्यक्तोऽयमोचन्या	७	२५	आप्तुर्भुवनलोका	८	१६
अव्यक्तं स्पष्टिमापद्यम्	७	२४	आयुधानामहं ब्रह्म	१०	२८
अशास्त्रविहितं घोरम्	१७	५	आयु सर्वव्यलारोग्यं	१७	१
अशोच्यमानं चोचस्वम्	७	११	आरुरुक्षुर्भुनेर्योगम्	६	३
अश्रद्धयानां पुरषा	९	३	आवृत्तं ज्ञानमेतेन	३	३९
अश्रद्धया हृतं दत्तम्	१७	२१	अज्ञानादाशक्तैर्बन्दा	१६	१२
अश्वथं सर्ववृक्षाणां	६०	२६	अज्ञैर्बन्धं पश्यति	७	२९
असक्तवृद्धिं भवत्र	१८	४९	अरुतं धानिमापत्ता	१६	२०
असक्तिरानभिष्वङ्गः	१३	९	आहारस्तपि सर्वस्य	१७	७

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
आहुम्ग्रामृषय भवै	१०	१३	उत्पादेयुरिमे लोकाः	३	२४
इ			उत्तरा मर्व पंक्ते	७	१८
इच्छाद्वेषसमुद्भेन	७	२७	उदासीनवद्रामीन	१४	२३
इच्छा द्वेष सुखम्	१३	६	उद्धरेद्दान्मनाऽऽत्मानम्	६	५
इति गुह्यतम शास्त्रम्	१५	२०	उपद्रष्टाऽनुमन्ता च	१३	२२
इति नै ज्ञानमाख्यातम्	१८	६३	ऊ		
इति क्षेत्र तथा ज्ञानम्	१३	१८	ऊर्ध्वं गच्छन्ति यत्न०	१४	१८
इत्यर्जुन वामुदेव	११	५०	ऊर्ध्वमूलमध शायम्	१५	१
इत्यह वामुदेवस्य	१८	७४	ऊ		
इदमद्य मया लब्धम्	१६	१३	ऋषिभिर्बहुधा गीतम्	१३	४
इद तु ते गुह्यतमम्	९	१	ए		
इद ते नातपस्काय	१८	६७	एतच्छ्रुत्वा वचन	११	३५
इद शरीर कौन्तेय	१३	१	एतद्योनीनि भूतानि	७	६
इद ज्ञानमुपाश्रित्य	१४	२	एतन्मे सशय कृष्ण	६	३९
इन्द्रियस्येन्द्रियस्थापे	३	१४	एतास्त हन्तुमिच्छामि	१	३५
इन्द्रियाणा हि चरताम्	२	६७	एतान्यपि तु कर्माणि	१८	६
इन्द्रियाणि पराण्याहु	३	४२	एता इष्टिमवष्टभ्य	१६	१
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः	३	४०	एता विभूति योग च	१०	७
इन्द्रियाथेषु वैराग्यम्	१३	८	एतर्विमुक्त कौन्तेय	१६	२२
इमे विषस्वने योगम्	४	१	एवमुक्ता हृषीकेश	१	२४
इष्टान् भोगान् हि	३	१२	एवमुक्त्वाऽऽर्जुन मरुषे	१	४७
इष्टैकस्य जगत्कृत्स्नम्	११	७	एवमुक्त्वा ततो राजन्	११	९
इष्टव तैजिन मर्ग	५	१९	एवमुक्त्वा हृषीकेशम्	२	९
ई.			एवमेतद्यथाऽऽस्य स्वम्	११	३
ईश्वर सर्वभूतानाम्	१८	६१	एव परस्परप्राप्तम्	४	२
उ			एव प्रवर्तित चक्रम्	३	१६
उच्चै श्रवसमधानाम्	१०	२७	एव बहुविधा यज्ञा.	४	३२
उत्क्रामन्त स्थित वाऽपि	१५	१०	एव बुद्धे पर बुद्ध्या	३	४३
उत्तम पुरुषस्त्वय	१५	१७	एव सततयुक्ता ये	१२	१
उत्सन्नकुलधर्माणाम्	१	४४	एव ज्ञात्वा कृत कर्म	४	१५

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
एषा तेऽभिहिता साएये	२	३९	कार्येन मनसा बुद्ध्या	७	१३
एषा ब्राह्मो स्थितिः पार्थ	२	७२	कार्पण्यदोषोपहत०	७	७
ओं			कार्यकारणकर्तृत्वे	१३	२०
ओमित्येकाक्षर ब्रह्म	८	१३	कार्यमित्येव यत्कर्म	१८	९
ॐ			कालोऽस्मि लोकक्षय०	११	३२
ॐ तन्मदिति निर्देशो	१७	२३	काश्यश्च परमेत्वास	१	१७
क.			किरीटिन गदिन चक्र०	११	४६
कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट.	६	३८	किरीटिन गदिन चाक्रि०	११	१७
कच्चिदेतच्छत पार्थ	१८	७२	कि कर्म किमकर्मेति	४	१६
कट्कुललयणात्पुण०	१७	९	कि तद्ब्रह्म किमध्यात्मम्	८	१
कथ न श्रेयमस्माभि	१	३९	कि पुनर्ब्राह्मणा पुण्या	९	३३
कथ भीष्ममह सरये	७	४	कुतस्या कश्मलमिदम्	२	२
कथ विद्यामह योगिन्	१०	१७	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१	४०
कर्मन बुद्धियुक्ता हि	२	५१	कृपया परयाऽऽविष्टो	१	७१
कर्मण मुहृतस्याऽऽहु	१४	१६	कृपिर्गारक्ष्यवाण्ड्यम्	१८	४४
वर्मणय हि भगिदिम्	३	२०	कैलिङ्गस्त्रीन्गुणानेतान्	१४	२१
कर्मणो ह्यपि द्योदध्यम्	४	१७	क्रोधाद्गति स्मोह	७	६३
कर्मण्यवर्म य पदयेत्	४	१८	केशोऽधिकतरस्तेषाम्	१७	५
कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७	कैव्य मा स्म गम पार्थ	२	३
कर्म ब्रह्मोद्भव विदि	३	१५	क्षिप्र भवति धर्मात्मा	९	३१
कमेन्द्रियाणि स्वयम्य	३	६	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३	२४
कर्पयन्त शरीरस्थम्	१७	६	क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्वि	१३	२
कवि पुराणमनुशा०	८	९	ग		
कस्माच्च ते न नमेरन्	११	३७	गत सद्गस्य मुक्तस्य	४	२३
काइक्षन्त कर्मणा सिद्धिम्	४	१२	गतिर्भेता प्रभु साक्षी	९	१८
कामे ष्य क्रोध ष्य	३	३७	गाण्डीव चसते हस्तात्	१	३०
कामक्रोधवियुक्तानाम्	७	२६	गामाविश्य च भूतानि	१५	१३
काममाधित्य दुष्पूरम्	१६	१०	गुणानेतानर्तात्य श्रान्	१४	२०
कामात्मान स्वर्गपरा	२	४३	गुस्नहत्वा हि महानु०	२	५
कामैर्भस्नीहन्ताना	७	२०	च.		
काम्बानां कर्मणां	१८	२	घञल हि मन कृण्व	६	३४

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
शुविधा भवन्ते माम्	७	१६	तत्रैवं सति कर्तारम्	१८	१६
वानुषण्यं मया सष्टम्	४	१३	तत्क्षेत्रं यद्य यादृक्च	१३	३
चिन्तामपरिमैर्वा च	१६	११	तदित्यनभिसंघाय	१७	२५
पेतया सर्वकर्माणि	१८	५७	तद्द्वयस्तदात्मानः	५	१७

ज.

जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	२	तपाम्यहमहं वर्षम्	९	१९
जराभरणमौक्षाय	७	२९	तपस्वज्ञानजं विद्वि	१४	८
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२	२७	तमुवाच हर्षिकेशः	२	१०
वित्तात्मनः प्रदान्तस्य	६	७	तमेव शरणं गच्छ	१८	६२
ज्ञानयज्ञेन चाप्यग्नौ	९	१५	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४
ज्ञानविज्ञानतुसात्मा	६	८	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	१६	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ	३	४१
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	१९	तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यदो०	११	३३
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७	२	तस्मान्मर्षेषु कालेषु	८	७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८	१८	तस्मादसक्तः सततम्	३	१९
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५	३	तस्माद्रज्जानसंभूतम्	४	४२
ज्ञेयं यन्नश्यद्यद्व्यानि	१३	१२	तस्मादोमित्युदाहृत्य	१७	२४
ज्ञायमी चेन्कर्माणस्ते	३	१	तस्माद्यस्य महाबाहो	२	६८
ज्योतिषामपि तज्ज्यो०	१३	१७	तस्मात्सार्हा वयं हन्तुम्	१	३७

त.

ततः पदं तपरिमा०	१५	४	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२	१
तद्य संस्मृत्य संस्मृत्य	१८	७७	तानहं द्विपतः कुरान्	१६	१९
ततः शङ्काश्च भैर्यश्च	१	१३	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१
ततः श्वेतैर्दं पैरुंके	१	१४	तुल्यनिन्दास्तुतिर्मीनी	१२	१९
ततः स विस्मयाविष्टो	११	१४	तेजः क्षमा धृतिः शौ०	१६	३
तत्त्वविसु महाबाहो	३	२८	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९	२१
तत्र तं बुद्धिसंयोगम्	६	४३	तेषामहं ममुद्धतां	१२	७
तत्र मात्रं निर्मलत्वात्	१४	६	तेषामेवानुक्रमार्थम्	१०	११
तत्रापश्यत्स्वित्पतान्पार्थः	१	२६	तेषां सततयुक्तानाम्	१०	१०
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	११	१३	तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७	१७
तत्रैकान्नं मत्तः कृत्वा	६	१२	त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	४	२०

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
एषा नैऽभिहिता सांख्ये	२	३९	कायेन मनसा बुद्ध्या	५	११
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ	२	७२	कार्पण्यदोषोपहत०	२	७
ओं.			कार्यकारणकर्तृत्वे	१३	२०
भोमित्येकाक्षरं ब्रह्म	८	१३	कार्यमित्येव चत्कर्म	१८	९
ॐ.			बालोऽस्मि लोकाश्रय०	११	३२
ॐ तन्मदिति निर्देशो	१७	२३	काश्यश्च परमेष्वात्मः	२	१७
क.			किरीटिनं गद्दिनं चक्र०	११	४६
कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६	३८	किरीटिनं गद्दिनं चाक्रि०	११	१७
कश्चिद्भ्रष्टत पार्थ	१८	७२	कि कर्म किमकर्मेति	४	१६
कट्टुमल्लयणात्युष्ण०	१७	९	कि तद्ब्रह्म किमध्यात्मम्	८	१
कथं न ज्ञेयमस्माभिः	१	३९	कि पुनर्बाह्यगा. पुण्या	९	३३
कथं भीष्ममहं संख्ये	२	४	कुतस्ता वश्मलमिदम्	२	२
कथं विद्यामह योगिन्	१०	१७	कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१	४०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि	२	५१	कृपया परयाऽऽविष्टो	१	२८
कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः	१४	१६	कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यम्	१८	४४
कर्मणोऽपि मंगिरिहिम्	३	२०	कैलिङ्गैस्त्रिगुणानेतान्	१४	२१
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	४	१७	क्रोधाद्भवति संमोहः	२	६३
कर्मण्यवर्म य. पश्येत्	४	१८	क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्	१२	५
कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७	क्रुध्यं मा स्म गमः पार्थ	२	३
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	३	१५	क्षिप्रं भवति धर्मात्मा	९	३१
कर्मैन्द्रियाणि संयम्य	३	६	क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवम्	१३	३४
कर्षयन्त शरीरस्यम्	१७	६	क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि	१३	२
कवि पुराणमनुशा०	८	९	ग.		
कम्माद्य ते न नमैरन्	११	३७	गत सङ्गस्य मुक्तस्य	४	२३
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिम्	४	१२	गतिर्भर्ता प्रभु साक्षा	९	१८
काम एष क्रोध एष	३	३७	शाण्डीयं खंसते हस्तान्	१	३०
कामक्रोधवियुक्तानाम्	५	२६	शामाविश्य च भूतानि	१५	१३
काममाश्रित्य दुष्पुत्रम्	१६	१०	गुणानेतानतीत्य त्रान्	१४	२०
कामाग्मानः स्वर्गपराः	२	४३	गुरुनहन्वा हि महानु०	२	५
कर्मस्त्वैस्तीर्हंतज्ञानाः	७	२०	च.		
काम्दानां कर्मणां	१८	२	घञ्जलं हि मनः कृष्ण	६	३४

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
स्नुविधा भ्रमन्ते माम्	७	१६	तत्रैवं सति कर्तारम्	१८	१६
चानुर्यर्थं मया सृष्टम्	४	१२	तश्चेन्न च यद्यच्च	१३	३
चिन्तामपरिमेयां च	१६	११	तदित्यनभिसंधाय	१७	२५
वेनया सर्वकर्माणि	१८	५७	तद्द्रव्यस्तदात्मानः	५	१७
ज.			तद्विद्धि प्रणिपातेन	४	३४
जन्म कर्म च मे दिव्यम्	४	२	तपस्विभ्योऽधिको योगी	६	४६
जयमरणमोक्षाय	७	२९	तपाम्ग्रहमहं वपम्	९	१९
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	२	२७	तपरूपाज्ञानजं विद्धि	१४	८
जितात्मनः प्रशान्तस्य	६	७	तमुवाच हृषीकेशः	२	१०
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये	९	१५	तमेव शरणं गच्छ	१८	६२
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६	८	तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते	१६	२४
ज्ञानेन तु तदज्ञानम्	५	१६	तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय	११	४४
ज्ञानं कर्म च कर्ता च	१८	१९	तस्मात्स्वमिन्द्रियाण्यथादौ	३	४३
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम्	७	२	तस्मात्स्वमुत्तिष्ठ यत्रां०	११	३३
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता	१८	१८	तस्मात्सर्वेषु कालेषु	८	७
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी	५	३	तस्मादसक्तः सततम्	३	१९
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि	१३	१२	तस्माद्ज्ञानसंभूतम्	४	४२
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३	१	तस्मादोमित्थुदाहृत्य	१७	२४
ज्योतिषामपि नज्जयो०	१३	१७	तस्माद्यस्य महाबाहो	२	६८
त.			तस्मान्नाहो वयं हन्तुम्	१	३७
ततः परं तत्परिमा०	१५	४	तस्य संजनयन् हर्षम्	१	१२
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य	१८	७७	तं विद्याद्दुःखमयोगम्	६	२३
ततः शङ्काश्च भयंश्च	१	१३	तं तथा कृपयाऽऽविष्टम्	२	१
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते	१	१४	तानहं द्विपतः क्रूरान्	१६	१९
ततः स विस्मयाविष्टो	११	१४	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१
तत्त्वविस्तु महाबाहो	३	२८	तुल्यनिन्द्रास्तुतिर्मान्नी	१२	१९
तत्र तं युद्धिसंयोगम्	६	४३	तेजः क्षमा धृतिः शौ०	१६	३
तत्र सत्यं निर्मलत्वात्	१४	६	ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकम्	९	२१
नशापइयद्विथितान्पाधः	१४	२६	तेषामहं ममुद्धर्ता	१२	७
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नम्	११	१३	तेषामेवानुकम्पार्थम्	१०	११
तत्रैकामं मनः कृत्वा	६	१२	तेषां सततयुक्तानाम्	१०	१०
			तेषां ज्ञानी नित्ययुक्तः	७	१७
			त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्	४	२०

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
त्याज्य दापवदित्येके	१८	३	द्रोण च भाष्म च	११	३४
त्रिभिर्गुणमयैर्भावि	७	१३	द्वाविमौ पुरपौ लाके	१५	१६
त्रिविधा भवति धन्वा	१७	२	द्वा भूतसर्गा लाके	१६	६
त्रिविध नरकस्यदम्	१६	२१	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१
त्रैगुण्यद्विपया वेदा	२	४५	धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण	८	२५
त्रिविधा मा सोमपा	९	२०	धूमनाऽऽम्रियते वनि	३	३८
त्वमक्षर परम वेदि०	११	१८	धृत्या यया धारयते	१८	३३
त्वमादिदेव पुरप	११	३८	धृष्टकेतुश्चेकितान	१	५
			ध्यानेनाऽऽत्मनि पश्य०	१३	२४
			ध्यायतो विषयान् पुंसः	७	६२
			न		
दण्डो दमयतामस्मि	१०	३८	न कर्तृत्व न कर्माणि	७	१४
दग्धो दर्पाऽभिमानश्च	१६	४	न कर्मणामनारम्भात्	३	४
दृष्टाकरालानि च ते	११	२५	न काञ्च धिनय कृष्ण	१	३२
दातव्यमिति यद्दानम्	१७	२०	न च तस्मान्मनुष्येषु	१८	६९
द्विवि सूर्यमहस्रस्य	११	१२	न च मस्थानि भूतानि	९	५
दिश्यमाल्याम्बरधरम्	११	११	न च मा तानि कर्माणि	९	९
दु रामित्येव यत्कर्म	१८	८	न चैतद्विष्णु कतरक्षो	२	६
दुःखेष्वनुद्विगमना	२	५६	न जायते म्रियते वा	७	२०
दूरेण ह्यवर कर्म	२	४९	न तदस्ति पृथिव्या वा	१८	४०
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्	१	२	न तद्भासयते सूया	१७	६
दृष्ट्वेद मानुष रूपम्	११	५१	न तु मा शक्यमे द्रष्टुम्	११	८
दर्वद्विजगुरुप्राज्ञ	१७	१४	न त्वयाह जानु नाऽऽयम्	७	१२
देवान् भावयतानन	३	११	न द्वेष्टथकुराल कर्म	१८	१०
देही निरयमवष्योऽयम्	२	३०	न प्रहृष्येप्रिय प्राप्य	५	२०
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे	२	१३	न बुद्धिभेद जनयेत्	३	२६
देवमवापरे यज्ञम्	४	२५	नभ स्पृश दर्शमने०	११	२४
देवी ह्यथा गुणमयी	७	१४	नम पुरस्ताद्गृध्रं धृष्ट०	११	४०
देवी सपत्निमोक्षाय	१६	५	न मा कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४
देहिपतेत कुलगानाम्	१	४३	न मा दुष्कृतिनो मूढा	७	१५
द्यावापृथिव्योरिद०	११	२०	न मे पार्थास्ति कत०	३	२२
घृण छलयतामस्मि	१०	३६	न म विदु सुरगणा	१०	२
दृष्ययज्ञास्तपोयज्ञा	४	२८			
दुपदा द्रौपदेयाश्च	१	१८			

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
न रूपमस्वेह तयो०	१०	३	पर मल्ल पर धाम	१०	१२
न पेदमसाध्यने	११	४	पर भूष प्रवक्ष्यामि	१०	१
कर्म मोह स्मृतिर्लब्धा	१८	७३	परिप्राणाय माधुनाम्	४	८
नहि कश्चिदक्षणमपि	३	५	पवन परशमस्मि	१०	३१
न हि देहभृता शत्रयम्	१८	११	पद्म मे पाथ रूपाणि	११	५
न हि प्रपद्मामि ममा०	२	८	पद्माऽऽक्षिपार् वसु०	११	६
न हि ज्ञानेन सद्यम्	४	३१	पद्मामि देवास्तव वैष	११	१५
नालभतस्तु योगोऽस्ति	६	१६	पद्मेता पाण्डुपुराणाम्	१	३
नाऽऽदत्ते कस्यचिपापम्	१०	१५	पाञ्चजन्य हृपाकेशी	१	१५
नान्तोऽस्ति मम दि०	१०	४०	पार्थ नैवेह नामुत्र	६	४०
नाम्य गुणेष्व कर्तारम्	१४	१९	पिताऽसि लोकेश्वर	११	४३
नामतो विद्यते भाव	२	३६	पिताऽहमस्य जरातो	०	१०
नास्ति बुद्धिरयुक्तस	२	६६	पुण्यो गन्ध पृथिव्या च	७	९
नाइ प्रदाश सर्वस्य	७	२५	पुरप प्रवृत्तित्वो हि	१३	२१
नाह वेदेन तपमा	११	५३	पुरप स पर पाथे	८	२२
निमित्तानि च पश्यामि	१	३१	पुरोधता च सुतर्ष मा	१०	२४
नियतस्य तु मन्थास	१८	७	पूर्वोन्पासेन तेनैव	६	४४
नियतं कुर कर्म रम्	३	८	पृथक्त्वेन तु यज्जानाम्	१८	२५
नियतं सज्जराहितम्	१८	२३	प्रकाश च प्रवृत्ति च	१४	२२
निरासीर्यतश्चित्तमा	४	२१	प्रकृति स्वामउदय	९	१
निमानमोहा जितसद्म०	१०	०	प्रकृति पुरुष च विज्जना०	१३	१९
निश्चयं दुष्णु मे तत्र	१८	४	प्रकृते क्रियमाणानि	३	२७
निहत्या धानेरशङ्का	१	३६	प्रकृतेर्गुणसमूह	३	२९
महाभिक्रमनाशोऽस्ति	२	४०	प्रकृत्यैव च कर्माणि	१३	२९
नैते सूती पार्थ जानम्	८	९७	प्रजहाति यदा कामान्	२	५१
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि	२	२३	प्रथमोद्यतमानस्तु	६	४५
नेत्र किञ्चिक्रोमीति	७	१	प्रयाणकाले मनसा	८	१०
नेत्र तस्य हृतेनाथे	३	११	प्रलपन्निवसुजन्महृत्	५	९
			प्रवृत्ति च निर्गुचि च	१६	७
प			" " " "	१८	३०
पञ्चनदि महाशती	१८	३	प्रशान्तमनस होनम्	६	२७
पत्र तुष्टु पल शोषच	०	२६	प्रशान्तात्मा विगतभी	६	१४
परस्वम्मातु आयोऽन्धो	८	२०	प्रसादे सर्वदुःखानाम्	२	६५

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
प्रल्हादश्चास्मि देहा०	१०	३०	भौगैश्वर्यप्रसक्तानाम्	२	४४
प्राप्य पुण्यकृता लो०	६	४१	म		
घ			मद्यित्त. सर्वदुर्गाणि	१८	५८
बन्धुरात्माऽऽश्मनस्तस्य	६	६	मद्यित्ता मद्गतप्राणाः	१०	९
बल बलवतां चाहम्	७	११	मत्कर्मवृन्मत्परमो	११	५५
बहिरन्तश्च भूतानाम्	१३	१५	मत् परस्पर नान्यत्	७	७
बहूनां जन्मनामस्ते	७	१९	मदनुग्रहाय परमम्	११	१
बहूनि मे व्यतीतानि	४	५	मनःप्रसाद्. सौम्यत्वम्	१७	१६
बाह्यस्पर्शेष्यसक्तान्मा	८	२१	मनुष्याणां सहस्रेषु	७	३
र्षीन् मां सर्वभूताना	७	१०	मन्मना भय मद्गतो	९	३४
बुद्धियुक्तो जहाताह	२	५०	" " "	१८	६५
बुद्धिर्जनितसमोह	१०	४	मन्यसे यदि तच्छक्यम्	११	४
बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव	१८	२९	मम योनिर्महद्ब्रह्म	१४	३
बुद्ध्या विबुद्ध्या युक्तो	१८	५१	मर्मधारो जीवलोके	१५	७
बृहत्साम तथा साग्राम्	१०	३५	मया तत्तमिदं सर्वम्	९	४
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	१४	२७	मयाऽप्यशेषेण प्रकृति	९	१०
ब्रह्मण्युपाय कर्माणि	५	१०	मया प्रमथेन नृणां	११	४७
ब्रह्मभूत प्रमथात्मा	१८	१४	मयि चानन्ययोगिन	१३	१०
ब्रह्मर्षेण ब्रह्म हवि	४	२४	मयि सर्वाणि कर्माणि	३	३०
ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्	१८	४१	मर्यादेदय मनो ये माम्	१२	२
भ			मर्यामन्मना पार्थ	७	१
भक्त्या त्वनन्यथा शक्य०	११	५४	मर्यादेव मन आधत्स्व	१२	१
भक्त्या मामभिजानाति	१८	५५	महर्षय मम पूर्वे	१०	६
भयाद्रणात्परतम्	२	३५	महर्षाणा भृगुरहम्	१०	२५
भवान् भोऽक्ष कर्णक्ष	१	१	महात्मानस्तु मां पार्थ	९	१३
भवात्पयो हि भूतानाम्	११	२	मद्राभूतान्यहकारो	१३	५
भीष्मद्रोणप्रसुवतेः	१	२१	मा ते व्यथा ना च	११	४०
भूतप्रासः स ध्रुवायम्	८	१९	माघ्रास्पर्शास्तु कान्तेय	७	१४
भूमिरापोऽनलो वायु	७	४	मानापमानयास्तुत्य	१४	२५
भूय एव महाबाहो	१०	१	मागुपेत्य पुनर्जन्म	८	१५
भोजार यज्ञतपसाम्	५	२९	मा च योऽन्यभित्कारेण	१४	२६
			मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य	९	३२

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
मुनसङ्घोऽनहवादी	१८	२६	यथा दीपो निवाग्धो	६	१९
सूदप्राहेणाऽऽत्मनो यत्	१७	१९	यथा नक्षत्रा बहवा	११	२१
मृत्यु सर्वहरश्चाहम्	१०	३४	यथा प्रपञ्चयन्ते	१३	३३
मोघाना मोघकर्माणो	९	१२	यथा प्रदीप्त ज्वलन्म्	११	२९
			यथा सवंगत मांश्यान्	१३	३२
य			यथैधासि समिद्धोऽग्नि	४	३७
य इदं परम गुह्यम्	१८	६१	यद्ग्रे चानुबन्धे च	१८	३९
य एन वेत्ति हन्तारम्	२	१९	यदहकारमात्रित्य	१८	७९
य एव वेत्ति पुरम्	१३	२३	यदक्षर वेदविदो	८	११
यद्यापि स्वभूतानाम्	१०	३९	यदा ते मोहकलिलम्	२	५२
यथावहासार्थमस०	११	४२	यदाद्वित्यगत तेजो	१७	१२
यजन्ते सार्विका देवा०	१७	४	यदा भूतपृथग्भावम्	१३	३०
यज्ञो दान तप वर्ग	१८	५	यदा यदा हि धर्मस्थ	४	७
यज्ञशिष्टामृतमुजो	३	३१	यदा विणियत चित्तम्	६	१८
यज्ञशिष्टासिन मन्तो	३	१३	यदा मरुद् प्रपृढ तु	१४	१४
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्वय	३	९	यदा सहरते चायम्	२	५८
यज्ञे तपसि तपे च	१७	२७	यदा हि नेन्द्रियाभ्रेषु	६	४
यज्ज्वाला न पुनर्मोहम्	४	३५	यदि मामप्रताप्नारम्	१	४६
यन्तो ह्यपि कान्तेष	२	६०	यदि ह्यह न यतग	३	२३
यजन्तो योगिनश्चैनम्	१५	११	यदच्छया चोपपन्नम्	२	३२
यत प्रवृत्तिर्भूतानाम्	१८	४६	यदच्छालाभयतुष्टा	४	२२
यतेन्द्रियमनोबुद्धि	५	२८	यदाहरति श्रेष्ठ	३	२१
यतो यतो निश्चरति	६	२६	यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम्	१०	४१
यत्करोपि यदश्नासि	९	२७	यद्यथेत न पश्यन्ति	१	३८
यत्तद्ग्रे त्रिषमिव	१८	३७	यथा तु धर्मज्ञामार्थान्	१८	३४
यत्तु कामेषुना कर्म	१८	२४	यथा धर्ममधर्मं च	१८	३१
यत्तु कृत्स्नयदेकस्मिन्	१८	२२	यथा ह्यग्न भय शोकम्	१८	३५
यत्तु प्रयुषकारार्थम्	१७	२१	यस्विन्द्रियाणि मनसा	३	७
यत्र काले जनावृत्तिम्	८	२३	यस्माक्षरमततोऽहम्	१७	११
यत्र योगेश्वर कृष्णो	१८	७८	यस्माद्धोद्विजते लोको	१२	१५
यत्रोपरमंत चित्तम्	६	२०	यस्य नाहकृतो भावो	१८	१७
यत्साल्थे प्राप्यते	५	५	यस्य मते समारम्भा	४	१९
यथाऽऽज्ञास्थितो नित्यम्	९	६	य यथाऽपि स्मरन् भावम्	८	६

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
य ह्यध्या चापर एवमम्	६	२२	योगी युञ्जीत सततम्	६	१०
य सन्याममिति प्राहुः	६	२	योऽस्यमानानवेक्षेऽहम्	१	२३
य हि न व्यथयन्त्येन	२	१५	यो न हृष्यति न द्वेष्टि	१२	१७
य शास्त्रविधिमुन्मृज्य	१६	२३	योऽन्त मुखोऽन्तराराम	५	२४
य सर्वानभिस्त्रह	२	५७	यो मामनमनादि च	१०	३
यातयाम गतरमम्	१७	१०	यो मामेवमसमूहो	१५	१९
या निशा सर्वभूतानाम्	२	६९	यो मा पश्यति सर्वत्र	६	२०
यान्ति देवमता देवान्	९	२५	यो यो या या तनु भक्त	७	२१
यामिमा पुण्यिता वाचम्	२	४२	योऽय योगस्त्वया प्रोक्त	६	३३
यावत्प्रनायते किञ्चित्	१३	२६			
यावदेतास्त्रिरीक्षेऽहम्	१	२२	र		
यावानर्थ उदपाने	२	४६	रजस्तमश्चाभिभूय	१४	१०
युन कर्मफल त्यक्त्वा	५	१२	रजसि प्रलय गत्वा	१४	१५
युक्ताहारविहारस्य	६	१७	रजो रागात्मक विद्धि	१४	७
युञ्जन्नेव मदाऽऽत्मानम्	६	१५	रमोऽहमस्मि वीन्तेय	७	८
" "	६	२१	रागद्वेषवियुर्नस्तु	२	६४
युधामन्युश्च विप्रान्त	८	६	रागी कर्मफलप्रेप्सु	१८	२७
ये र्षय साण्डिका भावा	७	१२	राजन् सस्मृत्य सस्मृत्य	१८	७६
ये तु धर्म्यामृतमिदम्	१२	२०	राजविद्या राजगुह्यम्	९	२
ये तु सर्वाणि कर्माणि	१०	६	रद्राणा शक्रश्चास्मि	१०	२३
ये त्यक्तरमनिर्देश्यम्	१२	३	रद्रादित्या घसवो ये च	११	२२
ये त्वितदभ्यसूयन्तो	३	३२	रूप महते बहुवक्त्र०	११	२३
येऽप्यन्यदेवताभक्ता	९	२३			
ये मे मतमिदं नित्यम्	३	३१	ल		
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११	लभन्ते ब्रह्म निचाणम्	५	२५
ये शास्त्रविधिमुन्मृज्य	१७	१	लेलिहान्ते धममान	११	३०
येषामर्थे वाटक्षित नो	१	३३	लोकैऽस्मिन् द्विविधा	३	३
येषां स्वस्तगत पापम्	७	२८	लोभ प्रवृत्तिरारम्भ	१४	१२
ये हि सस्पृशंजा भोगा	५	२२			
भोगयुक्तो विप्रुद्वात्मा	५	७	च		
योगभ्रमन्स्पर्शमाणम्	४	४१	वस्तुमहंम्यशेषेण	१०	१६
योगस्य कुरु कर्माणि	०	४१	यत्राणि ते त्यरमाणा	१२	२७
योगिनामपि मयपाम्	६	४७	तायुर्यमोऽभिवरण	११	३९

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
वासासि जीर्णानि यथा	२	२२	श्रेयान् स्त्रधमो त्रिगुण	३	३५
विद्याविनयसपत्ने	७	१८	श्रेयो हि ब्रह्ममन्त्रो	१८	४७
विधिर्दानमनुष्ठात्रम्	१७	१३	श्रोत्रादीनान्द्रियाण्यन्ये	४	२६
विविक्तसेवी लघ्वादी	१८	५७	श्रोत्र चक्षु स्पृशेन च	१५	९
विषया विनिवर्तन्ते	२	५९	श्वशुरान् सुहृदश्व	४	२७
विषयेन्द्रियसयोगात्	१८	३८			
विस्तरेणाऽऽत्मनो योगम्	१०	१८	स.		
विहाय कामान् यः	३	७१	स पृषाय मया तेऽद्य	४	३
वीतरागभयक्रोधाः	४	१०	सत्ताः कर्मण्यधिष्ठातः	३	२५
युष्मिन्ना वासुदेवोऽस्मि	१०	३७	सर्देति मत्वा प्रसभम्	११	४१
येदाना सामवेदोऽस्मि	१०	२२	स घोषो धार्तराष्ट्रानाम्	१	१९
येदाग्निनाशिन गित्यम्	२	२१	सतत कीर्तयन्तो माम्	९	१४
येदाह समतीरानि	७	१६	स तथा धृदया युक्	७	२२
येदेषु यज्ञेषु तप सु	८	२८	सत्कारमानपूजार्थम्	१७	१८
व्यवसायात्मिका बुद्धि	२	४१	सस्य रजस्तम इनि	१४	५
व्याभिश्चेतव वास्येन	३	०	सस्य मुखे सत्यति	१४	९
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान्	१८	७५	सत्प्रात्मजायते ज्ञानम्	१८	१७
			सत्प्राणुरपा सर्वस्य	१७	३
श			सदस्य चेटते स्यस्या	३	३३
शश्रोतीर्हृव यः सोढुम्	५	२३	सद्भावे सागुभावे च	१७	२६
शने शचेरपरमेत्	६	२५	समदुःखसुख स्वस्थ	१४	२४
शमो दमस्तप शौचम्	१८	४७	सम कायशिश्रोत्राद्यम्	६	१३
शरीर यद्वाप्नोति	१५	८	सम पश्यन्ति सत्र	१३	२८
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्	१८	१५	सम सर्वेषु भूतेषु	१३	२७
शुद्धकृष्णे गती ह्येते	८	२६	सम सत्रां च मित्रे च	१२	१८
शुची देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	समोऽह रायर्भूषु	९	२९
शुभाशुभफलैरेधम्	९	२१	सर्गाणामादिरन्तश्च	१०	३२
शौर्यं तेजोधृतिर्दायम्	१८	४३	सर्वकर्मणि मनसा	१	१३
श्रद्धया परया तप्तम्	१७	१७	सर्वकर्मण्यपि मदा	१८	५६
श्रद्धावाननसूयश्च	१८	७१	सर्वगुह्यतम भूय	१८	६४
श्रद्धागोहृभते ज्ञानम्	४	३९	सर्वत पाणिपाद् तम्	१३	१३
शुक्तिविप्रतिपक्षा ते	२	५३	सर्वद्वाराणि मयम्	८	१२
श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात्	४	३३			

श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०	श्लोकप्रतीकानि	अ०	श्लो०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्	१४	११	साधिभूतापिद्वैवं माम्	७	३०
सर्वधर्मान् परित्यज्य	१८	६६	सांख्ययोगो वृथवाद्याः	५	४
सर्वभूतस्थमात्मानम्	६	२९	सिद्धिं प्राप्सो यथा	१८	५०
सर्वभूतस्थितं यो माम्	६	३१	संदिन्ति मम गात्राणि	१	२९
सर्वभूतानि कान्तेय	९	७	सुखदुःखे ममे कृत्वा	२	३८
सर्वभूतेषु येनैरुम्	१८	२०	सुगमात्यन्तिकं यथात्	६	२१
सर्वभूतेषु कान्तेय	१०	१४	सुखं त्विदानीं त्रिविधम्	१८	३६
सर्वभूतेषु कान्तेय	१४	४	मुदनाभिदं रूपम्	११	५२
सर्वभूतेषु कान्तेय	१५	१५	मुहुरभिद्रार्पुदासीन०	६	९
सर्वभूतेषु कान्तेय	४	२७	स्थाने हृषीकेश तव	११	३६
सर्वभूतेषु कान्तेय	१३	१४	स्थितप्रज्ञस्य का भाषा	२	५४
सर्वभूतेषु कान्तेय	१८	४८	स्पर्शान् कृत्वा धर्हिर्वाह्यान्	५	२७
सर्वभूतेषु कान्तेय	३	१०	स्पर्शभ्रमं वि चावेक्ष्य	२	३१
सर्वभूतेषु कान्तेय	८	१७	स्वभावज्ञेन कान्तेय	१८	६०
सर्वभूतेषु कान्तेय	१	४२	स्वयमेवाऽऽत्मना	१०	१५
सर्वभूतेषु कान्तेय	६	२४	स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः	१८	४५
सर्वभूतेषु कान्तेय	१२	१४			
सर्वभूतेषु कान्तेय	१२	४	ह.		
सर्वभूतेषु कान्तेय	५	६	हृत्वा वा प्राप्स्यसि	२	३७
सर्वभूतेषु कान्तेय	१८	१	हन्त ते कथयिष्यामि	१०	१०
सर्वभूतेषु कान्तेय	५	२	हृषीकेशं तदा धारयम्	६	२५

